

120
7/6
61

БИБЛИОТЕКА СВОБ. УНИВЕРС.
Вх. №. 967
Получено на 8/11 1927г.

СТЕФАНЪ С. БОБЧЕВЪ.

СЪКРАТЕНЪ УЧЕБНИКЪ

ПО

ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ПРАВО

(Споредъ лекциитѣ, четени на Юридическия факултетъ при Софийския университетъ).

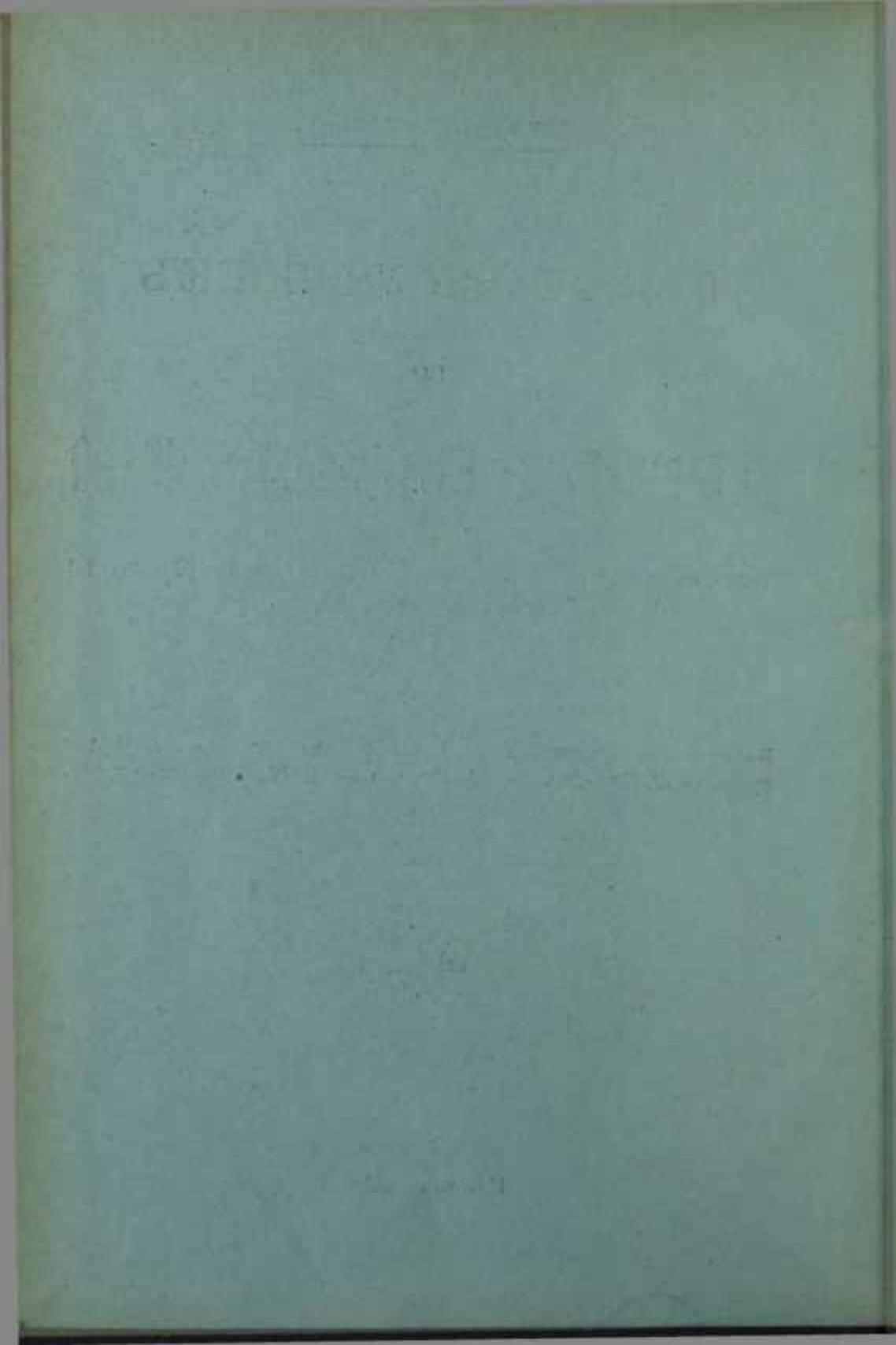
Введение. — Източници. — I. История на старобълг. държавно право. — II. Слдебно. — III. Угледно — и IV. Гражданско право.

СОФИЯ

Печатница „Право“

1919.

БИБЛИОТЕКА СВОБ. УНИВЕРС.

II 833

СТЕФАНЪ С.

БОБЧЕВЪ

Вх. № 967

Получен 8/5

1927 г.

~~III 13-a~~

СЪКРАТЕНЪ УЧЕБНИКЪ

ПО

ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ПРАВО

(Споредъ лекциитѣ, четени на Юридическия факултетъ при Софийския университетъ).

Введение. — Източници. — I. История на старобълг. държавно право. — II. Слѣбно. — III. Углавно — и IV. Гражданско право.

СОФИЯ

Печатница „Право“

1919.

Съкращения.

- ДЗ. — Душановъ Законникъ (по новото издание на С. Новиковичъ отъ 1898 год.).
- ЖС. — Жива Старина отъ Д. Марниковъ.
- ЗЗД. — Законъ за задълженията и договоритѣ.
- ЗСЛ. и З. С. Л. — Законъ Судный-Людемъ. (Цитатитѣ сж по моего издание въ Старобългарски Правни Паметници (1903 год.).
- КЗ. — Крумово Законодателство.
- LS. — Lex Salica.
- MS. — Monumenta Serbica.
- ОНЗ. — Османски Наказателенъ Законъ.
- НЗ. — Наказателенъ Законъ, нашиягъ.
- RPN. — Responsa Papae Nicolai ad Consulta Bulgarorum.
- РП. — Русская Правда.
- СБЮО. — Сборникъ на Българскитѣ Юридически Обичаи. Издѣли 3 тома. Отъ Стефанъ С. Бобчевъ.
- Стар. пр. п. — Старобългарски правни паметници отъ С. С. Бобчевъ.
- СПС. — Периодическо Списание на Книжовното Дружество въ Сръдецъ.
- СНУ. — Сборникъ за Народни Умотворения (издаванъ отъ Министерството на Народното Просвѣщение, сега отъ Академията на Наукитѣ).
- ЮП. — „Юридически Прѣгледъ“ — мѣсечно списание подъ редакцията на С. С. Бобчевъ.
-

СЪДЪРЖАНИЕ

112

„СЪКРАТЕНИЯ УЧЕБНИКЪ ПО ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ПРАВО“

ВВЕДЕНИЕ.

	Стр.
1. Понятие и предметъ на историята на бълг. право	1
2. Значение и задача на историята на бълг. право	4
3. Методитъ въ историята на правото	6
4. Тройното изучаване на правото : догматическо, философско и историческо	12
5. Историята на българското право, като университетска дисциплина	17
6. 7. Периоди въ историята на българското право	15

ЧАСТЪ ОБЩА

ИЗТОЧНИЦИ

§ 8. Що е източници	25
-------------------------------	----

I. Обичаи и обичайно-правни сборки

§ 9. Литература по българското обичайно право	26
§ 10. Обичаи, обичайно право, — произходъ и възникване	28
§ 11. Записване на обичайното право : неписано и писано право	30
§ 12. Форми на проявление и развитие на обичайното право	31
§ 13. Задължителна сила на обичайното право	32

II. Закони и законни сборки.

§ 14. Крумовитъ закони : литература и текстъ	34
§ 15. Истинско ли е Крумовото законодателство	36
§ 16. Responsa Papae Nicolai ad Consulta Bulgarorum	39

III. Старобългарската Кърмчая.

§ 17. Гръцкитъ номоканони и първоначалната Кърмчая	42
§ 18. Кърмчаята като дѣйстващо право въ нашешко и въ славянскитъ земи	45
§ 19. Печатането на Кърмчаята и сетнешната ѝ служба	46

IV. Законъ съудный людьмъ.

§ 20. Първи изучавачи и литература на ЗСЛ	47
§ 21. Произхождение, авторство и значение на ЗСЛ	50

IV

§ 22.	Законъ соуднай людъмъ и неговиътъ първоизточникъ — Еклогата	52
§ 23.	Обширната редакци на ЗСЛ.	55

V. Разни правни сборки.

§ 24.	Синтагмата на Матей Властаря	56
§ 25.	Законъ на Царя Юстиниана	58
§ 26.	Законникъ на Царя Стефана Душана	58
§ 27.	Арменопуло	59
§ 28.	Земледѣлческиятъ законъ	60

VI Хрисовули.

§ 29.	Опрѣдѣление и брой на хрисовулитъ	62
§ 30.	Какъ см. се писали хрисовулитъ и върху какви материали	64
§ 31.	Значение на хрисовулитъ	65
§ 32.	Влахомолдавскитъ хрисовули и турскитъ берати	66
§ 33.	Междудържавни договори	67
§ 34.	Лѣтописи, жития, писма, записи и надписи	71
	а) Византийски лѣтописици и историци	71
	б) Арабски историци и лѣтописици	72
	в) Западни историци и лѣтописици	74
	г) Български и славянски лѣтописици и историци	74
	д) Разни турски правни сборки и други документи	75
	е) Разни славянски правни сборки и лѣтописи	76
	ж) Надписи	77

ЧАСТЪ ПЪРВА.

ИСТОРИЯ НА СТАРОТО БЪЛГ. ДЪРЖ. ПРАВО.

Отдѣлъ първи — устройство.

I. Територии.

§ 35.	Елементитъ на българската държава	78
§ 36.	Понятие за старобългарската държава и терминитъ на това понятие	79
§ 37.	Външниятъ съставъ на територията	81
§ 38.	Внѣршниятъ съставъ на територията	84
	а) Области (жуни, хора)	84
	б) Градища и градове	85
	в) Села	87
	г) Катунци (колиби)	87

II. Население.

1. Етнически съставъ на населението.

§ 42.	Ядрата население и разширенieto му	88
§ 43.	Националната основа на населението	90
§ 44.	Инородни елементи въ състава на населението	91

§ 45. Общете на старобългарското население съ чужденци 81

II. Социален съставъ на населението

§ 46. Класове въ стара България 92

а) Привилегировани.

А. Болѣри

§ 47. Произхождение на болѣрството 92

§ 48. Българскитѣ болѣри 94

§ 49. Велики и малки болѣри 95

§ 50. Вжтрѣшни и външни болѣри 96

§ 51. Социално и юридическо положение на болѣритѣ . . . 97

Б. Духовенство.

§ 52. Езическо време 98

§ 53. Произходъ и развитие на духовенството въ християнско време 99

§ 54. Положение на висшето българско духовенство 101

§ 55. Монашество, манастири и черкови 102

б) Непривилегировани

В. Свободни люди.

§ 56. Категории свободни люди 103

Г. Зависими люди.

§ 57. Категории зависими люди 105

1. Парици 105

2. Оуроци 108

3. Технитари 108

§ 58. Имало ли е робство въ стара България 108

III. Върховна власть.

§ 59. Обществено-държавенъ строй у славянитѣ и прабългаритѣ. Разлики 111

§ 60. Произхождение и развитие на върховната власть . . . 113

§ 61. Формитѣ на върховната власть въ старата българска държава 114

§ 62. Титлитѣ на българскитѣ владѣтели 115

§ 63. Бѣлѣан на царското достоинство 117

§ 64. Способы за добиване върховната власть 118

§ 65. Загубване на върховната власть 119

§ 66. Права и прерогативи на върховната власть 120

§ 67. Болѣрски съветъ 122

§ 68. Народниятъ съборъ 123

Отдѣлъ втори — управление.

Органи на управлението.

§ 69. Органи на централното управление 126

§ 70. Органи на областното управление	127
§ 71. Органи на селското управление	129

Прѣдметъ на управлението

§ 72. Полиция	131
§ 73. Финансово управление	132
§ 74. Военно управление	136

ЧАСТЪ ВТОРА

ИСТОРИЯ НА СТАРОТО БЪЛГ. СЪДЕБНО ПРАВО

I. Съдоустройство.

A. Дохристиянски периодъ.

Произхождение на съдебните органи.

§ 75. На-ранниятъ съдъ: самосъдътъ	138
§ 76. Посрѣдници — мирители	140
§ 77. Първите съдии	141
§ 78. Княжески съдъ	142

B. Съдохристиянски периодъ.

§ 79. Духовни съдилища	143
§ 80. Свѣтски съдилища	144

II. Съдопроизводство.

§ 81. Общи бѣлъжки	145
------------------------------	-----

1. Викане и установяване на странитѣ.

§ 82. Странитѣ въ прѣширяи и тѣжби	145
§ 83. Викане и явяване на съдъ (старославянскиятъ „по- голъ“, <i>mannito, in ius vocatio</i>)	146

2. Състезание и доказателство.

§ 84. Най-ранното състезание на странитѣ: двубой	146
§ 85. Божиятъ съдъ — ордалинѣтъ	147
§ 86. Клетва	150
§ 87. Самопризнанието	151
§ 88. Свидѣтели	152
а) Съклевственицитѣ като прѣдтечи на свидѣлитѣ	152
б) Свидѣлитѣ споредъ ЗСЛ	153
§ 89. Писмени документи	153
§ 90. Сводъ и лице	154
§ 91. Потера и посочване	155
§ 92. Проклеване (анатема)	155

3. Изпълнение на рѣшението и присъдитѣ.

§ 93. Раннитѣ способи на изпълнение	156
---	-----

Потжжване прѣдъ по-горенъ сждъ.

- § 94. Какъ се поживяватъ и развиватъ потжжванията. 157

ЧАСТЬ ТРЕТА

ИСТОРИЯ НА СТАРОБ. НАКАЗАТЕЛНО ПРАВО

I. Прѣстжпления

- § 95. Понятие за прѣстжплението въ старо врѣме 158
 § 96. Субективниятъ элементъ на прѣстжпното дѣяние 158
 § 97. Съставъ на прѣстжплението 159
 а) Субектъ на прѣстжплението 159
 б) Обектъ на прѣстжплението 160
 в) Прѣстжпно дѣяние 160
 § 98. Видове прѣстжпления 163

А. Прѣстжпления противъ личността

- § 99. Прѣстжпления противъ живота 163
 § 100. Прѣстжпления противъ тѣлесната неприкосновеностъ 164
 § 101. Прѣстжпления противъ личната свобода 165
 § 102. Прѣстжпления противъ личната честь 166
 § 103. Прѣстжпления противъ имота 167
 § 104. Прѣстжпления противъ челядъта и половата прав-
 ственостъ 169
 § 105. Прѣстжпления противъ държавата 171
 § 106. Прѣстжпления противъ религията и черковата 172

II Наказания

- § 107. Стариятъ и съврѣмениятъ възгледъ върху наказанията 173
 § 108. Цѣльта на наказанията 174
 § 109. Видове наказания 175
 а) Мъсть; б) откупъ; в) глоби 175
 § 110. Публично-правни наказания: 1. смъртна казнь; 2. чле-
 новрѣдителни наказания; 3. изгнание; 4. конфис-
 кация; 5. Биеие; 6. Темница; 7. глоби 178

ЧАСТЬ ЧЕТВЪРТА.

ИСТОРИЯ НА СТАРОБ. ГРАЖДАНСКО ПРАВО.

За лицата.

- § 111. Физически и юридически лица 183
 § 112. Правоспособността на лицата 184

I. Сѣмейно право.

- § 113. Челяденъ сюзъ 185

114.	Задругата — Название и произходъ — Задругата у насъ въ старина и сега	186
115.	Съставъ на задругата	188
116.	Подѣла на задружния имотъ	190
117.	Юридически характеръ на задругата	193
118.	Добри и лоши страни на задругата и причини за угасването ѝ	196
119.	— Съпружески съюзъ — Бракъ	197
120.	Условия за встъпване въ бракъ и причини за разторженето му	199
121.	Лични и имотни отношения между съпрузитѣ	202
122.	Родителската властъ	203
123.	Настойничеството	204

II. Наслѣдствено право

124.	Произхождение на наследството	205
125.	Наслѣдване по законъ и обичай	207
126.	Наслѣдване по завѣщание	208

III. Вещно право

127.	Вещното право въ старо прѣме	210
128.	Владѣние и собственостъ	211
129.	Бащини	213
130.	Провиарски земи	214
131.	Имотитѣ споредъ пашитѣ хрисовули	215
132.	Права на роднини върху бащини и дѣлани	217

IV. Договорно право.

133.	Произхождение и развитие на договора	219
134.	Лица въ договоритѣ	220
135.	Възникване и погасяване на договоритѣ	221
136.	Главни видове договори: мѣна, наемъ, заемъ, залогъ и поръчителство	223

Литература: Книги-помагала за студентитѣ по исторiята на бълг. и славянско право	227
--	-----

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ПРАВО.

ВВЕДЕНИЕ.

§ 1. Понятие и предметъ на историята на българското право.

Първият въпроси, които има място да се задаватъ, кога се пристъпва къмъ изучаването на коя и да било наука, сж: какъво учи тая наука, за какъво учи това и какъ. Казано съ други думи, най-напрѣдъ е умѣстно да се даде обяснение за предметъ, задачата и методитѣ. Това е толкова повече необходимо за една наука нова, за една наука, която принадлежи къмъ неразработенитѣ, която едва се заражда, каквато е нашата.

Така че, ние сме длъжни, прѣди всичко, да си поставимъ питането: какво ни учи т е какъвъ е предметътъ на историята на българското право.

За да се отговори на това питане, би трѣбало да се споримъ върху опредѣленето на думата история, върху думата право и върху тая на българско (право), понятия, които влизатъ въ названието на нашата научна дисциплина. Но ние бихме се отвлѣкли много надалечъ, ако речехме да разискваме научно-критически разнитѣ опредѣления и миѣния, твърдѣ спорни и до днесъ, върху понятието за история, а още повече върху понятието за правото. Цѣли трактати сж писани по тия опредѣления и понятия, цѣли теории и школи сж създадени и все още не се е дошло до едно общоприето опредѣление на история на право.

На енциклопедията или общата теория на правото се пада да разясни критически разнитѣ опредѣления на правото, а на философията или на социологията — да изтъкне, какъ да се опредѣли най-точно думата история и какъво да се разбира подъ нейното название.

Ако разгледаме съставнитѣ части и понятия на историята на българското право, ние ще видимъ слѣдното:

1. Думата история (отъ гръцки — история) обозначава разказъ на миналото и самитѣ станали вѣща, произшествия, *res gestae*, отъ тамъ нѣмското *Geschichte*, чехското *dejiny*, словенското *spodovina*. Първоначално история цѣло да каже „получена вѣсть“, но и гръцитѣ скоро почнали да разбираатъ

тази дума въ нашия смисълъ. Така че, история ще каже не само случилото се, а още историческо наследване, изложение, знание. Гърците и римляните вече имали свои истории и историци, които излагали станалитѣ събития (Херодотъ) или надявали отъ тѣхъ иѣкои поучения (Тукидидъ). Но историята, както се схваща въ по-ново врѣме, има за задача не да разказва само за станалитѣ произшествия, боеве и да допѣлява тона съ живота на царе и крале. Историята има за задача да разкрие причината връзка въ развитието на човѣческитѣ общества, да ни запознае съ произхождението на разнитѣ учрѣждения, съ еволюцията имъ и съ мѣнитѣ, които тѣ сж прѣкарвали. Задачата на историческата наука е да посочи, какъ се е развивало всѣко историческо явление, какъ и защо то е ставало такова, каквото е.

2. **Правото** е смѣстениятъ элементъ въ историята на правото. То прѣслѣдва високо-културна задача: да уреди единъ правденъ редъ въ живота на хората и общества, съотвѣтно съ нуждитѣ и цѣлитѣ на човѣческото общество. Човѣческата личностъ е стожерътъ, около който се строи иѣлата система на правото. Нейнитѣ индивидуални и социални потребности и интереси, установленieto на редъ, на безобидни мирни отношения между хората, — ето кое е съдържанieto на извѣстно дѣйствище право, различно, впрочемъ, споредъ стадиятъ на човѣческото развитие. Отъ това становище науката на правото има свои особни цѣли и задачи. Още Аристотель е казалъ, че „човѣкъ е обществено животно“. Но за да се уредятъ отношенията му къмъ другитѣ подобни нему, необходими сж извѣстни норми. Сборътъ на тѣзи норми съставлява правото. При това, личниятъ животъ се урежда отъ извѣстни норми, съ които се занимава **частното или гражданско право**. Въпроситѣ, какъ хората съставятъ обществени съюзи за мирно и безобидно живуване, каква трѣба да бжде организацията на тѣзи съюзи, какви сж нуждитѣ имъ, функциитѣ имъ, е прѣдметъ и задача на **публичното или държавно право**. Ако частното право говори за човѣческата личностъ като за отдѣленъ индивидъ, публичното право гледа на него като на членъ отъ общественния организъмъ.

Правото се движи, икономическия напредокъ съ живота. Съ течеше на врѣмето появяватъ се нови отношения, нови форми на гражданския обрътъ. Правото не може да стои вѣнъ отъ движението на икономическото развитие, на идеитѣ, на върва-

ниятъ; но съществува си то е консервативно само до толкова, че то не може да възприема още неустановени мѣнния, още неуяснени начала. Безъ таквазъ съдържаностъ, правото би изгубило своето велико значение: то би отражавало увлеченията на минутата и би заприличало на модата. Безъ да измѣнява на своята съдържаностъ, правото обаче постоянно прогресира, видоизмѣнява се. Както се вижда отъ това подобно схващане на правото по необходимостъ извиква неговата история.

3. Б ъ л г а р с к о п р а в о. Въпросътъ за националния характеръ на правото е споренъ. Историческата школа, както се знае, поддържаше, че всѣко право е изключително национално. Други сж поддържали, че то е и козмополитическо. Както много пакти, и тукъ, истината е по срѣдата. Ако началото на космополитизма би било рѣшаваше, то науката на правото би трѣбало да изисква уреждането на правови институти, еднакви за всички народи, съ отмѣна въ правото на всичко, което носи лично-националенъ характеръ. Ако ли приемемъ, че правото е изключително национално, тогазъ науката не би трѣбвало да се грижи за да надзира общи всесвѣтски закони на правото, — а трѣбваше тѣзи да се замѣнятъ съ противорѣчиви начала, споредъ народа, безъ всѣка мисль за човѣческо общение въ областта на правото.

Правото, безспорно, съдържа национални елементи. Бидейки така, имаме френско право, германско право, руско право; имаме история на национални права, като частъ отъ племенната, като частъ на всечовѣческата. Прочее, като казваме българско право, ние разбираме онова, което съдържа особени, наши национални елементи, което не е заето отъ други, или и да е заето, е прѣработено и приложено къмъ условията на националното битие, което се е развивало самостоятелно, макаръ подъ влиянието на всевъзможни външни и вътрѣшни фактори: климатъ, поминъкъ, етически и религиозни въззрѣния, политически събития и пр.

Ние можемъ, слѣдъ тѣзи обяснения, да приемемъ ежю приблизително опрѣдѣление, повече или по-малко достатъчно, каквото е слѣдното:

Историята на българското право е науката, която излага произхождението и постепенното развитие, както на общественно-държавнитѣ уредби (институти), така и на правнитѣ норми (наредби) въ живота на

българския народъ отъ появяването му до днесъ.

Прѣди прѣме, а и въждѣ и до сега, нашата наука се наричаше история на законодателството. Единъ отъ основателитѣ на историята на славянското право — Мацѣовскій — нарече свой трудъ: „История на славянскитѣ законодателства“. Едно такова название, обаче, не би отговаряло на съдържанieto на нашата научна дисциплина, която не се занимава само съ историята на законодателнитѣ паметници, не разглежда само институтитѣ (уредбитѣ) и нормитѣ, установени въ закона, а и тия, които съставляватъ дѣйствилюше право, мимо закона, както сж установени отъ обичайното право. Ето защо употребяваме названието ист. на българ. право вмѣсто история на българ. законодателство.

При това, ние ще разглеждаме исторически произхождението и постепенното развитие на цялата система на българското право, т. е. както институтитѣ (уредбитѣ) отъ областта на общественодържавното право, така и нормитѣ (наредбитѣ) на частното право, а също и ония правила, които охраняватъ и единтѣ и другитѣ: съдебното и углавно право.

Историята на правото се дѣли отъ иѣкои автори на външна и вътрѣшна.

Външната история на правото е тая, която излага постепенната промяна на правото въ неговитѣ основни моменти на възникване, развитие и завършекъ. Бидейки така, външната история е история на правнитѣ източници, които съдържатъ казанитѣ моменти въ правната дѣятелност на единъ народъ. Вътрѣшната история на правото е тая, която изуча движението на отдѣлнитѣ институти, а именно подирва ги въ тѣхното израждане (генезисъ), слѣди за процеса на тѣхното развитие и отбѣлѣзва сегашното имъ състояние.

Въ нашитѣ изучавания ние се занимаваме и съ външната и съ вътрѣшната история на старото българско право. И двѣтѣ тѣзи страни на историческото изучаване на правото сж еднакво потребни и важни.

§ 2. Значение и задача на историята на бълг. право

Сжществената задача на ист. на б. право е чисто научна. Тя се грижи да разкрие мѣнитѣ (фази) въ постепенното развитие на правното съзнание у българския народъ, да ни прѣд-

стави историческия вървежъ на общественно-държавния животъ изобщо и на отделнитъ юридически институти отъ най-старо врѣме до днесъ, като при това отбѣлзва както особенитъ, индивидуални, самобитни правни черти въ живота на народа, така и привнесенитъ въ тоя животъ юридически чужданци.

По тоя начинъ, нашата наука съ своитъ издирвания ще може да даде научна помощ на нѣкои други солидарна съ нея науки, каквито сж. на първо мѣсто, историята на народа, културна и политическа, историята на славянскитъ народи и на славянското право, и, при едно сериозно разработване на науката, дори може да се очаква помощ изобщо за обществовѣдѣнието.

За насъ разработването историята на бѣлг. право може да има и практическо значение. Ние се впуснахме май прибързано въ прѣводи на чужди кодекси и закони безъ никаква научна провѣрка и критика; въ това го доста прѣкалехме и Бѣлгария има нужда отъ нови, критически насоки въ домашното ни право, които да положатъ първитъ национални основи въ цѣлото наше законодателство. За тази цѣль историята на бѣлг. право ще може да послужи, като обърне внимание прѣди всичко върху потребитъ на бѣлгарския народъ при бѣдашитъ реформи въ законодателството ни. Тя ще насочи научната историко-правна критика за да се произнесе върху значението на дадено народно правно понятие като приемливо въ законодателството ни. Тя може да послужи при провѣрката, анализа и кодифицирането на събранитъ и събирани бѣлгарски юридически обичаи, на които въ известни случаи и законодателятъ прѣпоръчва прилагането.

Историята на бѣлгарското право може да услуги и на сждебната ни практика. Въ всички случаи, гдѣто се отнася за едно историческо тълкуване во врѣме на прилагането нѣкой норма, възприета отъ миналото дѣйствуващо право, обичайно или друго, юристътъ-практикъ не може да не си служи съ данни и освѣтления на нашата наука.

Така че, и отъ практическо становище погледнато, научното разработване на истор. на бѣлг. право не може освѣтъ да бжде отъ сжществена полза, както за законодателството ни, така и за сждебната ни практика.

И наистина, историята на бѣлг. право може да внесе нови данни и ново освѣтление въ бѣлгарската национална история, каква-тодѣ лента въ сравнителното славянско право и въобще

на условията въ живота на това или онова общество, тъй като еднаквите причини пораждат еднакви послѣдствия. Но освѣнъ тѣзи двѣ групи причини за сходство, споредъ Фримена, има и трети: общността на произхождението на дадени народи. Има прочее прилики, които сж общо наследие на народитѣ, представляващи разклонения отъ една първоначално обща, нѣкога съвмѣстно живѣла раса.

Учението на Фримена за прилагане на сравнителния методъ ограничително се сподѣля у англичанитѣ отъ Мена, Херна, а у руситѣ — отъ проф. Сергѣевича. Противъ това учение възстава Хербертъ Спенсеръ — (въ своитѣ „Основи на социологията“), който иска да се разшири сравнителния методъ още повече и не само за народитѣ отъ арийска раса, но и за всички неарийски племена, които се намиратъ сега на сравнително ниски стѣпала на развитие. Съ Херберта Спенсера сж съгласни Лебокъ, Макъ-Ленаъ, Морганъ и др. У руситѣ прѣдставителъ на тая школа за разпространителното прилагане на сравнителния методъ е Максимъ Ковалевски († 1916).

М. Ковалевски се явява противникъ и на обикновения сравнителенъ методъ, като поддържа високото научно значение на сравнително-историческия методъ, подъ който разбира не просто сравнение и съпоставяние съ двѣ напр. кон и да било законодателства, — което той мисли за безполезно. М. К. разбира подъ ист. сравн. методъ изучаване и сравнение на законодателства и институти в народи, които принадлежатъ на единъ общъ корень, и слѣдователно сж били способни да изнесатъ еднакви правогледи и институти отъ общата си родина, или пъкъ, и да нѣматъ общо произхождение, доживѣли сж до обичаи и учрѣждения при еднакви условия на съществуване, като сж достигнали до еднакви стѣпала на развитие. — Възгледътъ на К. не ни се вижда по-правъ отъ този на Фримена и Сергѣевича.

Историко-правникътъ, споредъ насъ, е длъженъ да си служи не само съ историко-сравнителния методъ, но и съ просто сравнителния, който е принесълъ голѣма полза въ положителнитѣ знания. Ето защо, ние ще прибѣгваме широко и до него въ много случаи, както при изучаване изобщо на стария бѣлг. правенъ редъ, така и при отаѣнитѣ институти на старобългар. право, ще прибѣгваме и до сравнение съ правата на славянскитѣ народи, особено на тѣзи, съ които сме били повече или по-малко въ голѣмо общение (като сѣрбитѣ) като не прие-

бръзваме да подирваме черти за сравнение и изучаване извън славянството — у народи, съ които сме били въ известно съседство, подъ еднакви влияния, у които сме правили нѣкои заемакия, каквото у византийцитѣ. Само съ сравнителния методъ ще може да се разяснятъ нѣкои тъмни въпроси по историтя на правото, неразрѣшаема отъ домашнитѣ източници. Сравнението даже може да ни напомни нѣкои нови исторически факти, да хвърли ново освѣтление върху други и да ни даде възможностъ да прослѣдимъ, поне въ смѣственитѣ имъ черти, пѣтищата и законитѣ на зараждането и развитието на много основни институти на правото.

Сравнителниятъ методъ има потреба отъ други спомагателни сръдства и приеми, било за провѣрка, било за допълнителни излѣждания. Такива приеми сж етнологическиятъ, сюрвивалинитъ или на прѣживѣлицитѣ, сравнително-езиковѣдческиятъ, митологическиятъ и археологическиятъ.

Етнологическиятъ издирвания надъ съврѣмненитъ битъ на племена, дори ниско стоящи въ културно отношение, сж послужили за разяснение на цѣлъ редъ непонятни иначе порядки. Благодарение на етнологическия приемъ, изучаванитя на племена, още недорасли до родъ и челядь островнитѣ диваци на Австралия, горскитѣ раси въ Америка, Сибирскитѣ инородци, или пъкъ достигнали само до родовитѣ съюзи (монголи, киргизи, и др.) даватъ много данни, които ни разясняватъ първобитнитѣ и първоначални порядки, що нѣкога сж господствували у културно-исторически народи.

Изучаванитя на земевадѣлческитѣ отношения у сътрѣшено разноплеменнитѣ съ арийцитѣ народи, каквото сж червенокожитѣ, берберитѣ, малайитѣ, като подкрѣпиха изводитѣ на нѣмския ученъ Мауреръ за общинното земевадѣние, извѣстно на цѣлия сръдноѣковенъ западъ, приложиха доказателства къмъ положението, че индивидуализацията на недвижимата собственостъ е много по-късно явление и че у всички народи е прѣдшествувалъ стадитъ на общинното земевадѣние.

Митологическиятъ приемъ сжщо така може да служи на историко-правника, като продължение на етнологическия. Митологическиятъ приказки и прѣдания сж, както езикътъ, най-старитѣ съкровища на народа. Обаче и тукъ трѣбва да се дѣйствува съ голѣма прѣдпазливостъ, защото митологическиятъ данни у единъ народъ могатъ да сж заети отъ други, или за-

варени въ новитѣ заселища като достояние на племена покорени и отсетѣ изчезнали, асимилирани или изселени въ други мѣста. На едностранчивостта отъ ползуването съ този приемъ се дължи трудътъ на Бахофена: Das Mutterrecht, съ който талантливиятъ немски ученъ внесе въ историята на човѣчеството до скоро неизвѣстенъ и еднакви правдолюбивъ периодъ на женовластие).

Голѣма услуга може да принесе и сѣрвавалниятъ приемъ т. е. приемъ на прѣживѣлци който най-напрѣдъ се посочи отъ Макъ Ленапа, като цѣлно срдѣство въ сравнителното право. Тоя приемъ биде широко използванъ отъ английския ученъ Гайлоръ. Прѣживѣлциятъ е обществени фосили (окаменѣлости) отъ старината, оставани въ по-късни животъ за да ни напомнятъ за стари икъни институти, които, изгонени отъ други по-нови, оставани сж обаче сѣбѣ себе си дари, на които истинскиятъ смисълъ може да се разбере само при сливането имъ съ старецрѣмското състояние. Тѣзи остатки на дазечната старина сж били икънога живи налети. Обосноваването на тоя приемъ намира въ туй съображение, че по-къснитѣ во врѣме форми на обществото не прѣмахватъ изведнѣжъ всички слѣди отъ прѣдшествуващия во врѣме животъ. Последнитѣ продължаватъ да се държатъ цѣли икънове въ формата на обичаи и обряди, действителниятъ смисълъ на които обикновено не се съзнава отъ лицата, които участвуватъ въ тѣхъ, но, при все това, тѣ строго се пазятъ прѣдливо отъ народа, като драгоценно прѣданне на старината. Колкото по-далечъ отъ культурнитѣ центрове е застата отъ нея мѣстностъ, толкова повече тя има подобни прѣживѣлци отъ юридическото минало. Ето защо въ известни мѣстности на Русия, у южнитѣ славяни, а особено въ затуленитѣ балкански и полски мѣста, дѣто още сж запазени изрвобитнитѣ форми на производството, имѣ срдѣваме голѣмъ брой факти на прѣживѣлци. Обичайното право е особено живо и живо въ слѣдитѣ тѣзи крайници. Нашиятъ, напр., а гърлъкъ, при дѣ (баба-хакъ) се намира на дълъкъ и на ширъ въ цѣлото ни отечество, но особено живѣе той въ крайно западна форма на проявление въ мѣста, дѣто сж запазени слѣди отъ задругата или задружиния битъ, въ мѣста, незасегнати силно отъ вѣжността на културния животъ, на новото врѣме. Агърлъкитъ (придѣ) е прѣживѣлцето, явилъ сѣдѣщата

1) М. Коцаревски нарича т. е. периода, безименованъ.

за това, че въ известно минало време той обичай, сега пакъ повече за форма, като обрядъ, иъкога е билъ истински фактъ на покупка-продажба на момата отъ бащината ѝ къща за въ къщата на младоженика. Но и тукъ въ приема на прѣживѣлицѣта и въ изводитѣ, които могатъ да се теглятъ отъ тѣхъ, ние сме длъжни да бъдемъ колкото се може прѣдпазливи.

Други извѣрченъ методологически приемъ е филологическиятъ или по-право сравнително-езиковѣдческиятъ. Още *Яковъ Гримъ* бѣше произнесълъ станалата пословична дума: unsere Sprache ist unsere Geschichte, нашиятъ езикъ е нашата история. Езикътъ е таково проявление на народния духъ, което се крие въ най-дълбоката старина. Като се обърнатъ къмъ сравнителното езиковѣдане, филологътъ и историкътъ могатъ да дадатъ отговори на питанята, дали извѣстни думи, които обозначаватъ понятия въ държавния строй и управлението (законъ, право, миръ, порядъкъ, община) сж отъ много отколѣшно произхождение или не. Като се обърне къмъ сравнително-езиковѣдчески приемъ, филологътъ ще узнае, кои термини отъ той характеръ сж общи на славянскитѣ народи и дори на арийскитѣ народи, за да направи по-малко или повече вѣрно заключение за съвмѣстното съжителство и иъкогашното единство, или поне за много тѣсно съвѣдство на извѣстни народи въ отдалеченото минало време. Благодарение на този приемъ — германскиятъ ученъ *Вилхелмъ Арнолдъ* даде на науката сериозния трудъ: „Поселенията и прѣселванията на германскитѣ племена“ (Марбургъ, 1875 г.), а френецътъ *Пикте* — класическото съчинение „За първобитнитѣ арийци“.

Историкътъ-правникъ е длъженъ да си служи и съ археологическия приемъ, особно съ материалитѣ, които ни даватъ разкопкитѣ, както и дашигѣ, които срѣщаме въ иъкои стари паметници. Археологическиятъ приемъ е особно разработенъ у *Ковалевскыя* въ „Первобитное право“ и др. и съ него особно си е служилъ професоръ *Самойловичъ* въ Русия, който е установилъ възгледа, че изучаването на старата култура изисква прѣварително запознаване съ богатствата, които сж добити въ така нареченитѣ кургани — могили (tumuli).

Най-послѣ, не трѣбва да се изпуска нѣкъ видъ, че само едно обръщане къмъ различнитѣ по характера си приеми, може да даде сравнително вѣрни и правилни изводи при изучаване старитѣ учреждения и правни норми. Спирнесто върху единъ само отъ поменатитѣ приеми — етнографически, митологически,

сърживаленъ, археологически, филологически или други може само да доведе до едностранчивостъ и до погрѣшностъ. Много пакти е нужно, полезно и дори необходимо да се прибѣгва до съвокупността отъ тѣзи приеми, въ който случай се има и по-голяма здравина за правилностъ въ тегленитѣ изводи и заключения.

§ 4. Троякото изучаване на правото: догматическо, философско и историческо.

Въ старо врѣме, благодарение на подавяващото влияние на стройбата, усъвършенствуванa и пълна римска система на правото то е било изучавано почти само догматически. Прѣзъ много врѣме, нѣколко столѣтня, изучаване правото е означавало изучаване прѣимуществено догмата на римското право. Италианскитѣ университети сж прѣзали този начинъ на изучаване на френскитѣ и германскитѣ университети, и това станало общиновенъ редъ. Догматиката се е задоволявала съ тълкуване текстовеѣ на законитѣ при изучаването имъ, а също и при евентуалното имъ прилагане. Юристѣтъ изучавалъ и тълкувалъ текста на *Cognus iuris civilis*, т. е. на това Юстинианово законодателство, което е обемало всичкото кодифицирано право: Кодексъ, Пандекти или Дигести, Институции и Новели.

Но човѣческиятъ умъ не е могълъ да се задоволи съ едно такова сухо учение. Сабдъ врѣме поставалъ се въпросъ: що е право, като общо явление, а главно — каква е неговата смисленостъ; гдѣ се крие произходътъ му; защо и какъ сж се човѣчили и смещавуватъ разни права въ разни страни и защо „тамъ шното“ право не е като „тукашното“. Отговори на тѣзи въпроси почнали да даватъ философскитѣ учения. Явилo се извѣстнъ догматическото, ново становище за изучаване дѣйстваващото право, ново направление, философското, което си поставило за задача: да изучи системата на правото въ неговитѣ начала и идеи. Наистина, това направление имало своето зачеване още въ ранното врѣме на елинската философия и римската юриспруденция: въ Атина — Сократъ, въ Римъ — Цицеронъ сж били видни прѣдставители на това току-що зараждащо се направление; но то се усилва едва въ края на XVI в съ появяването на системитѣ на естествено право. Като не смещавувала още идеята за закономѣрното историческо развитие, извѣстни учения се изправили прѣдъ алтернативата: или да призначатъ правото за произволна хорска наредба,

чужда отъ всѣка необходимостъ, или пъкъ да вникатъ въ него и въ що дадено непосредствено отъ природата и за това неизмѣливо, съвсѣмъ независимо отъ хората, абсолютно. Първото гледище явно не удовлетворявало ни единъ колко да е сериозенъ умъ. Втората именно хипотеза е довела до създаването на естественото право, вѣчно, общо за всички, неизмѣливо, което необходимо произтичало отъ човѣшката природа, независимо отъ всѣки хорски произволъ. Тази хипотеза заключавала въ себе си и въщо твърдѣ омайно. Тя приравнявала юридическитѣ норми съ законитѣ на природата; вмѣсто подчинение на произволитѣ заповѣди на други хора, заповѣди, които била несъвършени, както всичко човѣшко, тя, хипотезата, подчинявала човѣка на непрѣложнитѣ велѣния на природата; на изкуствено създаденото тя противопоставяла естественото, необходимото. Тази хипотеза обаче съдържа сама въ себе си неразрѣшимо противорѣчие въ факта на мѣнливостта и разнообразието на правото.

Въ срѣднитѣ вѣкове естественото право се отождестви съ божествения законъ, прѣдвѣченъ и неизмѣненъ — противоположно на мѣнливитѣ човѣшки закони. Въ XVII и XVIII в., подъ напѣвото на тогава владящия рационализъмъ, теорията на естественото право пакъ се отърва отъ религиозната си основа и тя се разбира като отвлечена система на правото, която излиза съ логическа необходимостъ отъ разумната природа на човѣка и съществува редомъ съ положителното право. Тази теория, която намѣри най-фанатическия си прѣдставителъ въ лицето на Ж. Ж. Русо, се отрази, както се знае, най-рельефно върху събитията въ края на XVIII в., върху френската революция.

Слѣдъ френската революция, теорията на естест. право или на философско-рационалистичната школа срѣщна енергическа реакция отъ една страна въ едно ново течение, изникнало въ началото на XIX в., което доби название историческа школа. XIX в. справедливо е нарѣченъ отъ мнозина исторически. Ако въ XVIII в. наистина прѣобладаваше философски духъ и направление въ всички области на човѣшкото знание, включително въ правовѣдението, то отъ началото на XIX в. и прѣзъ цялото му почти трѣение, побѣдата принадлежи на едно ново направление — историческото. Наистина, и по-рано е съществувало единъ видъ историческо разглеждане на правото, но историческо изучаване

се явило само въ ученето на историческата школа Така, напр. още въ XVI в. френската школа на юристи съ Кужасъ (Куяций) начело (Jacques Cujas 1552—1590) се занимавала съ историческото разглеждане на римското и феодално право.

Не могло да бжде и иначе, тъй като тогасъ още не бѣше разработена идеята за закономирното историческо развитие, която се яви не по-рано отъ XVIII в., благодарение на трудовете на италианеца Вико, френеца Монтескьо и германеца Хердериъ). Заслугата на историческата школа, въ лицето на Мозеръ, Шлозеръ, бр Гримъ, а по-сетѣ Хуго, Айхориъ, Савиньи и Пухта се заключава главно въ това, че тя приложи къмъ изучаването на правото новата идея на закономирното историческо развитие и съ това опрѣдѣли отрицателното си отношение къмъ теорията на естественото право. Историческата школа може би не унищожи, но подкопа почвата на старото учение на ест. право и относѣ то трѣбааше да се явива вече върху нови основи.

Историческата школа прогласи чрезъ своитѣ първи основатели, че правото трѣба да се разгледа не като изключително величие (императивъ) на разума, не като въкакъвъ изключителенъ продуктъ на природата, нито като резултатъ на прѣката произволна творческа дѣятелност на едного човѣка. Правото не може да бжде измѣнявано по произволъ; то е закономирно развиващъ се и, за това, необходимъ продуктъ на обществения животъ; то се ражда не по произвола на тогава или оногава, а по необходимия вървѣжъ на човѣческата история. Така че правото, не е нито естествено, нито произволно, а е историческа необходимостъ. При развитието на мисълта си, обаче, историческата школа прогласи, че правото е продуктъ отъ историята на всѣки народъ отдѣлно взетъ. Въ истинитѣ очи, правото е национално, защото е продуктъ отъ цѣлия прѣминалъ животъ на народа и за това — единствениятъ изворъ на правото е съзнанието на народа, което е органическа частъ на цѣлия му мирогледъ. А тъй като всичкитѣ складъ на мирогледа на всѣки народъ е резултатъ отъ прѣдишния неговъ духовенъ животъ, то слѣдва, че правото трѣба да се разгледа като единъ отъ продуктитѣ на духовния животъ на тоя народъ.

По тоя начинъ, историч. школа изтъкна напредъ не само историческото начало въ правото, но и принципа на нацио-

изливността. Тя прѣкаси своето учение и падна въ друга крайностъ, като придаде много изключителенъ характеръ на народния духъ, който, споредъ нея, не се образуваще, развиваше, мѣняваше постепенно, а заключваше въ себе си, както сѣмето бледещия организмъ, всичкото съдържанне на историч животь на народа. Народниятъ духъ (*Volksgeist*) съдържаще цѣлата история на нар развитие. И правото бѣ веднѣжъ за винаги вложено въ тоя духъ; между това послѣдователното развитие на правото е безспоренъ фактъ, както е безспорно обстоятелството, че, при извѣстни стадни и условия на обществено развитие, то е еднакво у много народи.

Но така или иначе, а историческото изучаване на правото и особно на националното право доби единъ силенъ тласкъ. Въ теорията на правото се появи корененъ прѣвратъ, особно за сѣществото, произхода и развитието на правото.

Съврѣменното изучаване на правото се старае да даде на днешното мѣсто и на тритѣ вида изучаваня. Отъ това и изучаването на догмата, на философия и на история на правото. Нийдѣ въ днешно врѣме не се изуча само догмата на римското право, въ какъвто случай само може да се разбератъ ясно догматическитѣ опрѣдѣления на положителното рим. законодателство.

Историята на правото, като самостоятелна юридическа, отдѣлна наука се е появила не по-рано отъ началото на миналото столѣтие. Корицентѣ на германската историческа школа намѣриха свои поддържатели и подражатели. Тѣ се занимаха съ историческото изучаване на правото, както у отдѣлнитѣ народи, така и съ изучаването на правото въ неговото общочовѣческо развитие. Като логическо послѣдствие отъ това изучаване бѣше зараждането на историята на правото, като наука.

До появяването на историческата школа историческото изучаване на правото ставаше двойко: подъ история на правото, *historia juris*, се излагаха юридическитѣ паметници въ тѣхнитѣ съставни части, а също се показваха общитѣ характерни черти въ правото на единъ народъ. Колкото се касе до отдѣлнитѣ юридически институти, тѣ биваха излагани въ форма на юридически старини, *antiquitates juris*; при това всѣки институтъ се прѣдставяше не въ своето постепенно движение, а въ тоя видъ, въ който сѣществуваше въ опрѣдѣлено врѣме.

Никога и нийдѣ историческото изучаване на правото не бѣ достигнало до тая степенъ, както въ началото на XIX в. въ Гер-

вания. Прусия, слѣдъ Наполеоновото кратковременно владичество, обединена въ едно цѣло съ освобождението на селството, застана на чело на научното движение. Появи се „История на нѣмското право“ отъ Айхорнъ (1808 г.); появиха се и до сега безсмъртнитѣ „Старини на нѣмското право“ на Я. Гримъ (*Deutsche Rechtsalterthümer von Jacob Grimm*). Тѣ бѣха истинско откровение на епохата си. Около същото време Хуго и Савиньи съ своитѣ университетски лекции положили твърдо основание на историческата наука на правото.

Подиръ Прусия, въ всички страни ученитѣ се обърнаха къмъ изучаването на паметницитѣ на своето народно право; взеха да копѣятъ за всѣки изразъ на юридическия животъ на народитѣ, съ ревностъ да се сиратъ върху изучаването на народнитѣ юридически институти. Прѣобладанието на историческото направление се прояви изижкило на всѣкъдѣ въ събирането на обичаитѣ, въ издаването на паметници, въ научно-критическото имъ разработване. Освѣнъ своето национално право нѣмскитѣ учени се опитаха да разяснятъ историята на класическото право (римското, гръцкото), англо-саксонското (Филипсъ) французкото (Варкьонингъ), руското (Рейцъ).

Така че нашата наука е млада, дори като се говори за историята на правото на кой и да било културенъ народъ на западъ.

Историята на правото може да засѣга изучаването на правото въ неговото развитие у цѣлото човѣчество, или пъкъ може да се отнася само до единъ народъ. Наистина Савиньи (статия въ *Zeitschr. für geschichtliche Rechtswiss.* III) поддържаше, че всеобща история на правото е невъзможна и той се задоволяваше да се ограничи съ отдѣлна история на римското, герман. и канон. право, на това основание, че наученъ интересъ прѣдставлява само юрид. животъ на народитѣ — виртуози; освѣнъ това, както казваше той, посочването само на общитѣ явления, безъ изложение на подробности, не можело да има никаква цѣна за науката. Но и дѣтѣ възражения на Савиньи се опровергаватъ лесно. Ако всеобщата история на правото не може да прѣдстави всички дребни явления, които влизатъ въ състава на правната история на отдѣлни народи, тя може да изложи подробности, които характеризиратъ даденъ институтъ у всички народи. Още повече сега, слѣдъ новото учение, наречено ембриология на правото, частъ на сравнителната истор. на правото, може да се твърди, че дори правото на единъ народъ, който

не е достигнал до степеня на културно развитие, т. е. правото на един първобитен народъ, представлява също научен интересъ и заслужа да се изучава и да се включва въ общата наука на сравнителното право.

Но въпросътъ е, че една всеобща история на правото е крайно трудно дѣло, изисква огромна работа и за това до сега по този предметъ има само опити.

Историко-юристите сж се занимавали до сега съ историята на правото на отделнитѣ народи и въ всички университети се изучава, освѣнъ историята на римското право, още и историята на отечественото право. Но има една срѣдна степенъ въ историческото изучаване на правото: историческо изучаване на племенното право, т. е. на правото на едноплеменни групи отъ народи, родствени помежду си по произходъ, а слѣдователно, и по всички области на духовния си животъ, една отъ съществениѣ части на който животъ е правото. Въ този смисълъ може да се изучава отдѣлно историята на правото — германско, романско, славянско и пр., при което обектъ на изучаването е прогресивното измѣнение и развитие на правната система у цѣла група народи отъ единъ общъ коренъ, отъ едно общо племенно потекло. Подобно историческо изучаване е направено и въ областта на славянското право.

§ 6. Историята на българското право — като университетска дисциплина.

Нашата наука е най-младата въ университетскитѣ дисциплини. Слѣдъ основаване на юридически отдѣлъ при нашето Висше Училище (1892 г.) тя не е била преподавана до 1902 г. Прѣзъ 1892—1894 г. били четени лекции по „Историята на обичайното право“ и по „Обичайното право.“

Първи пътъ историята на българското право като предметъ за преподаване е била вписана въ програмата на учебнитѣ планове въ 1895 г. Тоя планъ е билъ одобренъ и отъ Министерството на народното просвѣщение. Също така е била предвидена и за 1896—1897 г., но безъ да бѣде преподавана.

Въ законопроекта за народното просвѣщение отъ 1900 г. приготвенъ, но не гласуванъ отъ Нар. Събрание, въ гл. XXIII, нашето Висше училище се преименува въ Университетъ и въ

програмата на предметът за преподаване се прѣдвиждаше и историята на българското право

Фактически четенето на тоя предметъ се почна въ лѣтния семестръ 1901—1902 година.

Въ законитѣ на университета, гласувани съгдѣ това, историята на бѣлг. право се прѣдвижда въ една катедра съ историята на славянското право.

Преподаването на нашата дисциплина се ограничава прѣдимино съ старата епоха на българската държава до пронасянето и подъ турското владичество.

Прѣкъ видъ на това, дава се едно значително мѣсто на източникитѣ на старото българско право: обичай и законъ, а също и прѣгледъ на разнитѣ обичайни сборници и правни паметници, съдържащи данни и свидѣния за това право.

Историческото изложение на дѣйствиащото въ старо врѣме българско право ние дѣлимъ на четири части:

I. История на старобългарското държавно право. Тукъ влизатъ на първо мѣсто общи бѣлжани върху образуването на българската държава и нейното развитие, като се разглеждатъ въ особни отдѣли: 1. територия; 2. население; 3. върхонна власть и 4. управление — органи и предметъ.

II. История на наказателното право. Съгдѣ общата характеристика на старото наказателно право, разглеждатъ се: 1. прѣстѣпленията въобще; 2. отдѣлни видове прѣстѣпления; 3. наказания.

III. Историята на съдебното право обема съдоустройството и съдопроизводството.

IV. Историята на гражданското право е посветена на кратъкъ прѣгледъ върху: а) положението на лицата и на челядта, особено на голѣмата челядъ или задругата; б) наследството; в) имотитѣ и г) договоритѣ.

Въ изучаанията си ние засѣгаме римското, византийското и славянското право и това на нѣкои славянски народи, доколкото е необходимо за разбирање или освѣтаене на нѣкои институти или правни норми. При обясненията ни става нужна много пѣти да се прѣнесемъ въ по-близко врѣме, въ които случаи ние си служимъ и съ данни отъ правото, дѣйствиаще у народа въ врѣме на турското владичество, дори и сега.

§ 7. Периоди на историята на българското право.

Историята обикновено прибѣгватъ до периодизация на разказванитѣ и изучавани отъ тѣхъ исторически факти и явления. Това се прави главно съ практическа цѣль: да се улесни изучаването. Младина мислятъ, че безъ извѣстни периоди въ изложението на историята може да се загуби и нишката на разказването.

Има знаменити историци, като, напр., С. М. Соловьевъ, които отричатъ абсолютно нуждата и значението на периодизацията. „Не да дѣлимъ, не да дробимъ руската история на отдѣлни части и периоди, — казва Соловьевъ въ прѣдисловието къмъ своята история по поводъ на задачитѣ на тази послѣдната — но да ги съединяваме; да слѣдимъ прѣимуществено връзката на явленията, непосредственото прѣдимство на формитѣ; не да дѣлимъ началата, но да ги разгледваме въ взаимодѣйствието имъ да се стараемъ да обясняваме всѣко явление изъ вътрѣшни причини, прѣди да го отдѣлимъ изъ общата връзка на събитията и до го подчинимъ на външното влияние — ето длъжността на историка“.

Това пълно отричане на периоди въ историята е толкова неумѣстно, колкото и произволното дробене на всевъзможни периоди и епохи. Историческото изучаване трѣбва да става по единъ извѣстенъ планъ, редъ и методъ. Периодитѣ въ историята сж умѣстни само до толкова, до колкото тѣ отговарятъ на природата на фактитѣ. Само тамъ би трѣбвало да се приеме, че свършва единъ периодъ и се почва другъ, когато е настъпило събитие или съвокупностъ отъ факти, които сж извикали едно истинско прѣобръщане въ общественно-държавния строй и правния възгледъ на единъ народъ. Само когато събитията правятъ дълбока брѣзва въ живота на тоя народъ, би трѣбало да приемемъ, че се почва нова епоха, новъ периодъ.

Това, което е вѣрно за историята изобщо, това е приложимо и за историята на правото. Между това стига да хвърлимъ единъ погледъ върху периодизацията на историята на разнитѣ национални права за да се убѣдимъ, че тѣзи условия не се пазятъ и че къмъ периодизацията се прибѣгва главно за да се внесе единъ практически редъ при изучаването. Дори историята на римската държава и на римското право, тѣй подробно и пълно разработени, нѣматъ още едно окончателно установено изложение на периоди. Прието е наистина четворното дѣлене на знаменития историкъ Гибона, но у всѣкой авторъ то е измѣ-

явяно по своему. Споредъ Габона (История на упадъка и провалата на Римската империя, 44 глава), тѣзи периоди сж: 1. Отъ основанието на Римъ до Закона на XII таблици (дѣтство); 2. Отъ закона на дванадесеттѣ таблици до Цицерона (юношество); 3. отъ Цицерона до Александра Севера (мжжество); 4. отъ Севера до Юстиниана (старостъ).

Нѣкои историци, между които и Деманжа*, не приематъ врѣмето на Цицерона и царствуването на Александра Севера за достатъчно изтъкнала епоха и прѣдпочитатъ като такава царствуването на Августа (основанието на империята) и това на Константина (прѣнасяне на столицата на империята въ Византия). Така че тѣ дѣлятъ: 1. отъ основанието на Римъ до XII таблици; 2. отъ XII таблици до Августа (края на Републиката); 3. отъ Августа до Константина; 4. отъ Константина до Юстиниана.

Ортоланъ пъкъ приема три периода: царски, републикански и императорски. Послѣ той подраздѣля двата послѣдни периода.

Ф. Ф. Зигель като се ржководи, между друго, отъ съображенята на възрастта, която прѣкарватъ народитѣ, дѣли славянското право на три епохи: I. До IX (у нѣкои до X вѣкъ), врѣмето на простота, своеобразность, първобитность II. Отъ IX (X) в. врѣме на заеманята и на борбитѣ между християнството и езичеството III. Отъ XV и XVI в. когато се появява критицизмътъ и слѣдва позитивизмътъ, като вѣнецъ на тоя периодъ. Професоръ Зигель се опитва да обоснове съ научни данни и съображения своята периодизация за славянскитѣ народи. Като подвежда подъ своя планъ нашата история на правото, той я дѣли на периоди така: I. До X вѣкъ. II. Отъ X в. до 1018 г. — и отъ 1181 до 1391. — III. Новото врѣме.

Историцитѣ разни сж дѣлили на периоди отечествената ни история. Нѣкои пъкъ (Венелингъ, Хилфердингъ, Иречекъ) не сж периодизирали никакъ изложението на събитията, като отъ това тѣхнитѣ трудове не сж никакъ загубили нито отъ къмъ система, нито отъ къмъ ясность въ разказването. Отъ домашнитѣ ни съставители на учебни ржководства Т. Н. Шишкови раздѣля историята на българския народъ на седемъ периода.

По-рано отъ Шишкова, Войниковъ, а слѣдъ него и Душановъ бѣха раздѣлили бълг. история на четири периода.

*) Charles Demangeat, Cours él. du droit romain. T. I. стр. 22.

Въ най-ново врѣме проф. В. Н. Златарски раздѣли българската история на три периода: I. периодъ на първото българско царство отъ края на VII вѣкъ до началото на XI; II. периодъ на византийското владичество; III. периодъ на второто българско царство отъ втората половина на XII в. до края на XIV вѣкъ.

При нашия вече изложенъ планъ за врѣподаване, не е необходимо да прибѣгваме до особия периодизация на историята на българското право. Въ всѣки случай, обаче, ние се позоваваме, споредъ нуждата, на главни епохи и периоди, та за това не е излишно да посочимъ на тия периоди.

Тѣзи периоди сж три:

I. Ранниятъ периодъ — до образуването на българската държава; II. Вториятъ периодъ — отъ образуването на първата българска държава до пропадането ѝ подъ византийското владичество. Той обема двѣ епохи: езическа и християнска. Слѣдъ този периодъ слѣдва врѣмето на византийското владичество. III. Третиятъ периодъ — втората българска държава или второто българско царство. Този периодъ е послѣдванъ отъ врѣмето на турско владичество. Въ нашитѣ изучавания намъ прѣдстои да се занимаваме само съ тия три периода въ историята на българското право, съврѣмениятъ периодъ бидейки прѣдметъ на особень дѣлъ: история на най-новото българско право. Отъ врѣмената на византийското и турско владичество ние не правимъ отдѣлни периоди, поради това, че народното правно творчество тогава е бивало сжнато отъ натиска на чужда властъ; тогава държавното право не е дѣйствувало.

Всѣки отъ поменатитѣ периоди има своето обоснование.

I. Ранниятъ периодъ, който прѣдшествува основанието на първата българска държава, се характеризира, въ държавно отношение, съ това, че славянскитѣ племена, които поселиха по-сетитѣ за основень меникъ элементъ, живѣли поотдѣлно, раздрѣбено и нѣмали задружна обществено-политическа организация. Заселването на тия племена на полуострова въ продължение на четири вѣка, е ставало на първо врѣме миролюбиво, по-сетитѣ и *manu militari*. Тѣ нѣмали единъ общъ върховень владѣтель. Както въ мирно, така и въ размирно врѣме всичкитѣ си работи полагали на общо обсъждане. Само въ врѣме на нужда и опасность племената се сдружавали за обща защита или нападение; но мине ли опасностьта, всѣко племе се грижило само за него си. Прочее, въ държавно-правно отношение

тоя период се отличава по своята самобитност и отсъствието на обща организация. Всеко племе живяло за себе си — частно-правният живот се уреждал изключително отъ юридическите обичаи, творения на народа, предавани отъ родъ въ родъ. Никакво писано право не съществувало, но обичаят се строго пазял и изпълнявал. Славяните живяли въ челяди, малки и голѣми. Съвокупностъ отъ тия къщи, заемащи едно земелно пространство, съставляли жупата. За криене и защита въ време на опасностъ имало градища, построени на нѣкоя естествена крѣпостъ или върхъ нѣкое блатисто, непристъпно мѣсто. Жупата управлявалъ старѣиътъ, началникъ, жупаникъ. Общинѣ си работи рѣшавали на сборове, на които присѣдствували всички домакини на челядите. Сждътъ е билъ рѣдкимо самосждъ. Крѣпостта мѣстъ и възмездие сж били главните основа на правосъдието, раздавано вънъ отъ реда на самосждъ, отъ селските старѣи, жреци и ръководители.

2. Вториятъ периодъ обема двѣ епохи: езическата и християнската. Въ първата се появява българската държава, най-напрѣдъ въ Мизия, като се шири по-сетѣ и на югъ и на западъ, и на сѣверъ отвъдъ Дунава. Славянските племена се обединяватъ въ едно политическо цѣло, съставитъ обща държавна организация, закрѣпена и настроена съ жизнена енергия, донесена отъ военната дружина на Аспаруховитѣ българи. Българската държава има своята столица Плисковицъ (Абеба), гдѣто живѣе държавниятъ владѣтелъ и отгдѣто централната властъ дава директива на държавнитѣ работи. Писано право още нѣма. Частно-правните отношения се уреждатъ отъ неписания обичаенъ кодексъ. Въ тая епоха се почватъ външното влияние и макаръ слаби вземания. Саждъ нѣколко люшкани и междуособни сътресения, българската държава се усѣща доста закрѣпена. Въ времето на Крума се появява едно законодателство, но то е било откъснато и се знае по отави и рѣдания. Държавниятъ владѣтелъ не е неограниченъ монархъ. Въ жупитѣ и селата народните събори уреждатъ мѣстнитѣ работи. Въ областта на углавното право прѣобладава талионътъ и много пакти самосждъ. Сждьбната властъ не е неизвѣстна. Тя се упражнява отъ челядитѣ и жупските старѣи въ кръга на тѣхнитѣ вѣдомства. Челядинтъ животъ не се е много промѣнилъ. Въ общественитѣ пластове се забѣлява едно разпрѣдѣление на болѣри, свободни и зависими селани.

Прѣвъ втората епоха на тоя периодъ България става формално християнска. Официалното покрѣстване е извършило

цѣло прѣвращение въ обликъ и съдържанieto на българската върховна власт, въ институтитѣ и системата на управлението. Почватъ се и се засилватъ твърдѣ много заеманята изъ вънъ, главно отъ Византия. Българскитѣ държавни владѣтели се прогласили за царе, равни на ромейскитѣ василевси, императори. Столица става Велики Прѣславъ, основанъ въ врѣмето на Симеона, на брѣга на р. Тича, 2 часа на югъ отъ Шуменъ. Учредява се българска самостоятелна черква. Появява се новъ социаленъ класъ — духовенството. Борбата между изичеството и християнството се завършва съ тържеството на послѣдното. Управлението се урежда по типа на Византийското. Появява се съвършено ново право — черковното, което, съ Каричията на едно, донася и нови възгледи върху много лично-челядни и много отношения. Появяватъ се нови съдилища — духовнитѣ, които влияятъ и върху уреждането на свѣтскитѣ съдилища, и върху самото правораздаване. Сега вече не е само обичайниятъ кодексъ изключително дѣйствуващо право. Доне-сенитѣ чрѣзъ Каричията византийски свѣтски закони се взематъ въ внимание. Съставя се и Законъ судный людемъ, като специална юридическа сбирка. Челядта се прѣустройва отчасти върху оснана на християнскитѣ понятия и едноженството.

Епохата, която настава съ византийското владичество, отбѣлива функционирането на българското държавно право. Византийскитѣ власти на първо врѣме запазватъ общинско-челядната автономия. По-сетитѣ тѣ прѣкъляватъ съ умаловитѣ данъци и отнемането на земи, съ създаването а обширни прони и бенефиции, които особено тежко се отзоваватъ върху народния животъ. Тамъ тежестъ между друго из-паква търновското въстание, на чело на което заставатъ двамата братя Асѣнени — основатели на второто българско царство.

3. Третиятъ периодъ — врѣмето на второто българско царство — се отличава прѣди всичко по най-голямото развитие въ външния съставъ на държавната територия. Столицата е въ Търново. Византийската империя и сега дава образци за уреждане и централното и областното управление. Византийската култура упражнява силно въздѣйствиe по всички линии на държавно-обществения животъ. Но и сега българската държавна власт не се е обърнала въ абсолютническа Народнитѣ събори, — народени въ народно-черковни, — пѣлъ се свикватъ за да рѣшаватъ върховнитѣ народно-държавни въпроси. Самоуправлението въ жуци и села, поне въ много отъ тѣхъ, е било

запазено. Местните народни събори сж пакъ въ сила. При угасване на единъ царски родъ стариятъ редъ на изборъ не е билъ напуснатъ. Законодателството е сжщото, както въ време на първото българско царство. Кърмчиѣта — номоканонътъ — се прѣписва въ България за мѣстни нужди и изираца въ Русия. Въ обществения животъ се развиватъ още по-изякнало класовитѣ различия. Появява се по-разширено класътъ на паразитѣ, тия колонии, които сж били зависими земледѣлци, привързани о земята, но които иматъ и що общо съ римскитѣ или други роби. На много мѣста землевладѣнието добива подобие на феодализмъ. Прошарскитѣ земи сж били доста разпространени. Челядниятъ строй е по-напрѣдвалъ. Градскиятъ животъ се развива. Засилва се международната търговия. Въ Варна и други крайморски градове намѣрватъ широкъ достъпъ чужденци търговци и даже колонисти, защищавани съ международни договори.

Къмъ началото, обаче, на XIV ст. се появяватъ и развиватъ условия, които ускоряватъ упадъка на незакрѣпеното, раздѣленото и люшканото на самъ и на тамъ търновско царство. Настава турското владичество, което открива нова епоха въ историята на българското право. Прѣвъ тази епоха отсъствува държавното проявление на българското право, но не угасва частно-правното творчество на народа, обичайниятъ кодексъ е въ пълната си сила за уреждане на челядитѣ и до нѣкъдѣ общинскитѣ въпроси. Турскитѣ власти не сж се намѣсвали въ вътрѣшния миръ на челядта, на вѣрата, даже на народо-церковната община.

ЧАСТЪ ОБЩА.

ИЗТОЧНИЦИ.

§ 8. Що е източници.

Подъ названието източници на правото могат да се разбират силитѣ, които произвеждатъ правото — напр. законодателството, като сила, която твори закони; а може да се разумѣва и продуктътъ на тази сила, въ дадения случай, самиятъ законъ. Тѣзи двѣ становища не се нито изключватъ, нито си противорѣчатъ. Напротивъ тѣ се допълватъ едно друго. Ако по първото становище се отива на дълбоко, дери се маточинистъ на познати норми и се иска да се покаже начина на възникването на тѣзи норми, то въ второто становище нече се взематъ тѣзи норми както сж, на готово, като продуктъ на извѣстна творческа сила, констатирантъ се при извѣстни правоотношения, или при случайна практическа нужда, причагатъ се въ прѣварни, поввали се между скарани страни.

За историко-юриста и двѣтѣ гледища сж еднакво важни. Той не може да се ограничи само съ изучаване на норми отъ обичайно или законодателно право, той не по-малко е длъженъ да се спре и върху самия тѣхенъ производителъ, върху творческата сила, която ги е създадала.

Каго се уясни въпросътъ какви сили сж създавали въ дадено врѣме правото, ний и само въ това нече намѣрваме разясненето на самото право. Тѣзи сили, които създаватъ правото въ разни врѣме, сж различни и сж въ тѣсна връзка съ всичкиа битъ и съ икономическо-културното положение на обществото.

Отъ източниците на правото трѣбва да се различаватъ източниците на историята на правото. Последнитѣ сж извѣсти писмени паметници, въ които може да се намѣри изтожелане за дѣйстваще въ дадено врѣме право. Тукъ

се отнасятъ, напр. разнитѣ сборки отъ юридич. материалъ, разнитѣ юридически актове, като напр. хрисовулитѣ договоритѣ, поземелнитѣ актове, които въ сѣщото време сѣ и източници на правото, доколкото съдържатъ въ себе си установяването на нови норми или потвърдяватъ, допълнятъ, видоизмѣнятъ стари.

1. Обичай и обичайно-правни сборки.

§ 9. Литература по българското обичайно право.

Както изследването и въ други области на науката у насъ, изучаването на юридическия обичай, сирѣчь на обичайното право, се почва отъ чужденци. Първи пътъ въ едно малка книжка на Дръ В. Богишичъ подъ насловъ: „Правни обичаи у словена“ (*Pravni običaji u Slovena* парижъ Valtazar Bogišić, *Privatno pravo. U Zagrebu 1867*) се говори ищчо за юридическия обичай на българитѣ. Тази книга е била използвана отъ руския етнографъ Владимиръ Майновъ, който въ 1871 год. издаде малката книжка „Юридическия бытъ болгаръ. Москва“. Това сѣ първиятъ съчинение, въ които започва да се говори ищчо за българския юридически обичай. Съврѣменно съ това сѣ издание Богишичъ пука въ сѣтъ едно свое „Опжтване за описване правитѣ обичаи, които живѣятъ въ народи“ (*Naprtek za opisanje pravni običaja, koji u narodima žive. U Zagrebu*). Това опжтване наскоро се прѣведе на български отъ П. В. Оджаковъ и се изпечата въ Прага на 1874 год. „Опжтването“ на Богишича се разприводи не само въ разнитѣ сърбо-хърватски земи, но и въ България, въ много екземпляра. Богишичъ получи отговора изъ България само отъ двѣ мѣста; единиятъ отговоръ бѣ отъ Петръ Оджаковъ отъ Лѣсковецъ, а другиятъ — отъ многозаслужилия народенъ учителъ Стефанъ Захариевъ отъ Т. Пазарджикъ. Тѣзи отговори Богишичъ напечата въ свой обемистъ трудъ „Zbornik sadržajih pravni običaja u južnih slovena“ *Zagreb, 1874* година. Този сборникъ послужил на ония, които се занимавахъ съ обичайното право на южнитѣ славяни, да могатъ да се запознаятъ, между друго, съ правния бытъ и на българитѣ. „Zbornik-ътъ“ на Богишича не можеше достатъчно да служи на учения сѣтъ. 1) като съставенъ на единъ недостъпенъ за всѣмкого езикъ: хърватския; 2) като твърдѣ голѣмъ по обема сѣ. Въ туй отношение заслужи твърдѣ много съкращението отъ „Сборника“, което направи по френски Feodor Demelle, *Le droit coutu-*

mier des slaves méridionaux d'après les recherches de V. Bogisic Paris 1876. Туй съкращение се появи и на руски въ „Юридически Вѣстникъ“ 1876 г. кн. 10 и 12 и въ отделни отпечатки въ прѣводъ на В. Гецевичъ: Обычное право южныхъ славянъ по изслѣдованіямъ Д-ра Богисича, сочинене Феодора Демелича, переводъ съ французкаго В. Гецевича. Москва. 1876 г. стр. 130.

Слѣдъ освобождението на България се появява отъ С. С. Бобчевъ първи опитъ за събиране и изучаване на обичайното ни право. Това бѣ програмата за събиране и изучаване на народнитѣ юридически обичаи. Тая програма бѣ обнародвана въ тогавашното повр. списание „Наука“, а въ отделенъ отпечатъкъ ти излизе (1883 год.) и се разпроводи до разни лица въ нашеско, включително и въ Македония. Като резултатъ отъ тѣзи издирвания, отъ този материал, който се събира, бѣше появяването на „Сборникъ на български юридически обичаи“ отъ С. С. Бобчевъ (Часть I Гражданско право, О. I семейно право, Пловдивъ 1897 г., а въ 1902-II томъ въ 3 отдѣла: вещно, наследствено и obligативно право) а по-късно: Българско държавно право (Соф. 1915 г.); Българско съдебно право (издание на Българ. Академия на наукитѣ. 1918).

Единъ отъ старитѣ наши юристи Петръ В. Оджиковъ е поработилъ не малко за изучаването на българското обичайно право. П. Оджиковъ е спомогналъ най-много В. Богисичу. Ако не бѣше той, събирантъ на югославинскитѣ юридически обичаи щѣше да каже много малко ищо за отечествения ни правенъ битъ. Особѣнъ това, ние дължимъ на П. Оджикова за една интересна книга: „За обичайното наследствено право“.

Ив. Ев. Гешовъ е направилъ тоже единъ приносъ, доволно интересенъ и солиденъ, за българското обичайно право. Неговата статия „Задругата въ Западна България“ е обнародвана въ Период. списание, София 1888 год., — кн. XXI и XXII.

Особно внимание заслужава: Студията върху нашето персонално съпружествено право отъ Дръ Василь Т. Балджиевъ, която авторътъ е подалъ като докторска дисертация въ Ливинсканския Юридически Факултетъ и която се печати въ „Сборника на народни умотворения“ (книги IV — VIII).

Близко до нашето обичайно право се отнасятъ етнографическитѣ трудове на Д. Маринова. До сегъ рещиостивитѣ събирачъ на народнитѣ умотворения въ Западна България, е из-

далъ шесть книги отъ своето етнографическо списание: „Жива Старина“.

Като допълнение на това, ще поменемъ още, че въ Сборника на народнитѣ умотворения на Мин. на Нар. Просвѣщение въ излизлитѣ до сега 24 книги се нахождатъ също много цѣнни материали: пословици, пѣсни, обичаи, които би трѣвало да се иматъ прѣдъ видъ като материали за обичайния нашъ юридически битъ. Този родъ материали се срѣщатъ и въ другитѣ съществувачи у насъ сборници, списания и пр., библиографитѣ на които интересувачитѣ се читателъ ще намѣри съ изискваната точностъ и подробностъ въ труда на Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ, въ първа книга на поменатия Сборникъ за нар. ум., трудъ, носещъ насловъ „Значението и задачата на нашата етнография“.

§ 10. Обичай, обичайно право — произходъ и възникване.

Обичаятъ е най-стария източникъ на правото.

Въ най-старо врѣме не е имало никакъвъ други източникъ на правото, освѣнъ обичаятъ. Законътъ, вториятъ източникъ, се е появилъ много по-късно, появилъ се е, когато вече е съществувала известна държавна организация, обществото е стѣпало на едно повече или по-малко високо стѣпало отъ обществено-държавния и културенъ животъ.

Обичаятъ, както впрочемъ и законитѣ, не се създаватъ произволно. Тѣ иматъ дълбоки корени въ народното самосъзнание, убѣждение и одобрение.

Обичайното право е сборъ отъ норми, които, независимо отъ законодателна властъ, възникватъ, живѣятъ и се прилагатъ непосредствено въ живота на народа. Още старитѣ римски правници на императорското врѣме сж се придържали о положението, че и законътъ, и обичаятъ иматъ единъ коренъ и произходъ. Тѣ учеха, че народната воля е основата на правото.

Ако хвърлимъ единъ бѣгълъ погледъ на дълбоката старина, ние ще видимъ, че въ най-раннитѣ първобитни врѣмена всички племена, племенни групи и народи сж се ръководили за уреждане отноженията, възникнали между частнитѣ лица въ тяхната срѣда, отъ правила, които нигдѣ не сж били писани. Та тогавъ е имало и никакво писмо, не е могло, прочее, да става дума за писани норми.

Първите народни съдници — родоначалниците, старците, жреците въ най-старо време, при съденето си и при издаване на своите решения, сякаш се ръководили отъ народните правни възрания, които били и техните. Решението (или приседата) на първи съдия било произнесено ясно и гласно предъ всички, предъ лицето на цѣлия народъ и съ негово одобрение.

Обичайното право, не се е установило въ единъ опредѣленъ день или съ нѣкой специаленъ актъ. То се е раждало и расло неусѣтно съ повтарянето на народните навици. Никой не е въ състояние да посочи, дѣ и въ кой моментъ се е заченалъ и родилъ известень обичай, като обичайна норма; но появи ли се той единъ път, той може да се изучава, и да се тълкува, поради коя нужда е билъ извиканъ.

Също така не може да се посочи на авторството на юридическия обичай, като дѣйствуваща наредба. Той е безличенъ по своето произхождение, когато, напротивъ, законътъ има винаги единъ опредѣленъ законодатель. Обичаятъ произлиза изъ срѣдата на народа, като безлична маса. Негови автори сж всички и никой.

Нашиятъ народъ е изказвалъ единъ правиденъ възгледъ за произхода на обичайното право, съ своята изразна пословица: „адетъ законъ не е, но законъ става“ (Славейковъ, П. Р. Български притчи). Като обсъдимъ тая народна мъдростъ, ще видимъ едно дълбоко схващане на работата; „адетъ не е законъ“ ще каже: навикътъ още не е обичайно право. Известно лице може да има адетъ да ся постъква така или иначе и други могатъ да му подражаватъ; но този адетъ все още не е законъ. Той може обаче да стане такъвъ, при известни условия и предъ всичко, когато приематъ той „адетъ“ всички или мнозинството, защото той отговара на тяхното правно възрание. Адетътъ (навикътъ), прочее, усвоенъ и одобренъ отъ народа, става обичайно право, обичаенъ законъ, щомъ, разбира се, има задължителенъ характеръ.

Така че юридическиятъ обичай, като дѣйствуваща норма, възниква постепенно съ честото прилагане на същитѣ правила, въ основата на които се намира не само личното признание, но и общенародното одобрение. Тѣзи правила се прилагатъ било въ уреждане на частнитѣ отношения на хората, било при разрешаване на възникналитѣ между тяхъ прѣлири и свади.

§ II. Записване на обичайното право: неписано и писано право.

До изнамърването на писмото, както се каза, въ продължение на цѣлия дѣтински периодъ на изкуството, старѣитѣ (прѣднитѣ хора), сж били облѣчени съ прѣимуществото да сждятъ и тѣ били единичнитѣ власти на обичайното право и правосъдие. Отъ паметьта на тѣзи власти зависѣла до голѣма степенъ истинността и точността на обичайнитѣ норми. Много по-сетѣ, когато родоветѣ и племената се разширили, съставили по-голѣми обществени единици, когато се появили малки и голѣми държавни организации, тогава се появила върховна власть, всевъзможни органи на тази власть, тогава именно потрѣбвали и особни сждии.

Веднажъ се явили специални органи на правораздаването, които сж били избирани или назначавани, станало нуждъ да се запишатъ както съществуващитѣ тѣзи обичаи, така сждо и да се сложатъ върху плочи, дъски, кожи, книга новитѣ наредби и рѣшения на тия сждебни органи.

Така се е появило писаното право у народитѣ, което мнозина противопоставитѣ на обичайното като наричатъ послѣдното неписано право. Между това, грѣшка е подъ названието *jus scriptum* да се разбира вече законъ, издаванъ отъ установена върховна власть въ отличие отъ народния юридически обичай *jus non scriptum*. Дълги години, много вѣкове, първоначалното писано право не е било друго, освѣнъ обичайното — макаръ чертано на плоча и дъска, излагано на пергаментъ (кожа) или книга.

Въ двѣшно врѣме е безспорно установено, че най-раннитѣ, така наречени, писани закони, сж нѣщо повече, освѣнъ едно възпроизвеждане на народнитѣ правни обичаи. Ето защо, тѣ не сж се отличавали съ каква годъ поне система и въ тѣхъ се срѣщатъ размѣсени, разхвърляни религиозни, нравствени и граждански прѣдписания. При това не се обръщало внимание и на нѣкое коренно различие, което съществувало между тѣзи прѣдписания.

И това е било твърдѣ понятие, защото, както е познато отъ други източници за ранния периодъ на развитието на човѣшката култура, огдѣлването на правото отъ религията и нравствеността е плодъ на сравнително много по-високо стъпало на умствено развитие.

Обичайнитѣ, ако и писани сборки, сж били първитѣ народни кодекси. Та всички почти първоначални законодателства

сж били кодификации на юридическия обичай, на обичайните сбирки. Такви съ староримски законодателства, като прочутите кодекси на Солона, Дракона, ако се смди по останалите от тях откъслечи, сж истински кодекси на народни правни обичаи.

Римските XII таблици сж били също така изразъ на обичайните, тогава въ сила и действие у римляните.

Бихме могли да посочимъ на Lex Salsa, на германските първонародни правди, на Руската правда на Великия князь Ярославъ отъ XI в. на Винодолския статутъ отъ XIII вѣкъ, на законника на Стефанъ Душанъ, на Вислицкия статутъ, на редицата чешки законни сбирки отъ XII вѣкъ и по-късно. Всички тѣзи сж първоначално сбирки отъ народни юридически обичаи, повече или по-малко кодифицирани а вѣкои, като напр., сръбскиятъ, Душановъ законникъ, сж издадени дори отъ уставната властъ.

§ 12. Форми на проявление и развитие на обичайното право.

Има три форми на проявление и развитие на обичайното право. Тѣ сж: народна, съдебна и научна.

а) Народната форма на обичайното право е оная за която се говори по-рано (въ § 1). Такова обичайно право е национално, защото се дължи на народното творчество, защото никой не може да посочи на неговия творецъ, защото който и анонименъ творецъ да го е произвелъ първи пътъ, то е могло да живѣе и да се прилагя благодарение само на народното възприемане, усвояване и одобрение. Това право се изразява въ редица отъ пословици, поговорки, сентенции, и се приспособява въ случай на нужда — било въ договорните съглашения, било при рѣшаването на граждански рѣширни и уравниване свадитѣ. Нѣма съмнѣние, че развитѣ живелни отношения въ икономически, обществени, културни сфери, напр. изникватъ въ съзнанието на народа един или други въззрѣния. Юридическия обичай се прѣдаватъ отъ родоначалниците, отъ старите въ родъ въ родъ, а като се практикуватъ, добиватъ трайностъ въ народното съзнание.

б) Втората форма на проявление и развитие на юридическия обичай е юриспруденцията или съдебна практика. Не се ли свърши рѣширната извънъ съда, между скрапните страни, не приложатъ ли тѣ сами доброволно познатите обичайни норми и дойде ли работата до съдъ, съдията е длъженъ да издари, изучи и приложи самъ дадената обичайна норма.

Въ най-ранно време на обществения живот, съдията е прилагал и тълкувал изключително обичайното право. Той самъ го е създавал: по нѣкога, или само го допълнялъ съ своитѣ рѣшения. По-късно, когато обичайното право се е записало на книга и станало *jus scriptum*, съдията прибѣгвалъ до писанитѣ сборки, съ каквито изобилстватъ първоначалнитѣ народни законодателства. Най-напокип, когато вече се появила законъ, въ съвременното значение на думата, пакъ съдътъ не е можалъ да не даде мѣсто за проявление въ своитѣ рѣшения и присъди на обич. право, като формулиралъ съществуващитѣ въ народното правосъзнание обичаи относително тѣзи или други въпроси, имащи значение за разрѣшенето на нѣкое спорно конкретно отношение. И при господството на закона остава цѣла област отношения, уреждани съ юридически обичаи. Слѣдователно, единъ съдъ може да прилага обичайното право и при съществуването на законъ. Изразяването на обичаи въ съдебнитѣ рѣшения дава на смѣтно съзнанаваното обичайно право твърда, точна и опредѣлена форма. Но съдътъ и сега дори не само е пасивенъ приложителъ на съществуващитѣ юридически обичаи, той дѣйствава и творчески. Много пати, като прилага обичая, съдътъ го тълкува и разяснява по своему. По нѣкога съдията видоизмѣня обичая до неузнаваемостъ, като се ръководи отъ началата на справедливостта, както въ Англия, или като прѣмахва изъ него ония наредби, които могатъ да противорѣчатъ на общественото благо, на обществения редъ и на нравствеността.

в) Третята форма на развитието на об. право е научната (доктрината). Науката, прѣди всичко, се грижи да открие юрид. обичаи, които живѣятъ у народа и служатъ за нуждитѣ на живота въ вѣзвѣможни отношения отъ юридически характеръ. Първитѣ и най-стари, наричани закони, сборки и паметници, които сж сборници на юридич. обичаи, сж дѣло на вѣщи юристи. Къмъ събирането на народнитѣ юридич. обичаи трѣбва да се приложи и събирането на рѣшенията, съдебнитѣ случаи и други юридич. актове, въ които се съдържа все така неизчерпаемъ изворъ отъ драгоцѣнни данни за науката, като срѣдство за разпознаване на народнитѣ правни възврѣния.

§ 13. Задължителната сила на обичайното право.

Въ що се крие и криела задължителната сила на обичайното право? Срѣднѣвковнитѣ юристи и дори нѣкои нови, сж

поддържали и поддържатъ, че тая обязательна сила е въ одобренieto, съгласнето, позволенieto на самия законодатель. Още Ирнерий утвърждаваше, че силата, която Юлиевъ приписва на обичайното право, произтича отъ законодателната властъ на римския народъ, комуто тя принадлежала отъ най-старо време. Гласаторитъ (Иоанъ. Азо. Аккурсий) намѣрваха задължителната сила на обичай въ позволенieto на законодателя. Само мѣстнитъ обичаи гласаторитъ не търсеха въ прѣка зависимостъ отъ волята на законодателя: тѣ сами имали ограничено дѣйствиe. И по-къснитъ юристи не отстъпваха отъ това, наречено общо възрѣние: че законодателятъ мълчишкомъ или изрично дава задължителна сила на юридическия обичай.

Това схващане бѣше явно погрѣшно. Обичайното право възниква само по себе, независимо отъ законодателя, който може и да не знае за съществуването на известни обичаи и, въобще, не е въ състояние да спира възникването и по-нататъшното имъ развитие, даже като ги запрѣтвя. Законодателството може да има влияние върху омищественieto, върху дѣйствието на обичайното право, но подобно влияние не може да се счита за основа на обязательната сила на дѣйствието на обичайното право. Пухта много остроумно бѣлѣжи, по тоя поводъ, че, ако се допустие една такава властъ на законодателя, то това би било прилично на слѣдното положение: „азъ мога да се считамъ за основание на живота на съсѣда, защото мога никога да го отнема.“

Тази обязательна сила на обич. право не може да бѣде другадѣ, освѣнъ въ присѣщото на веѣки човѣкъ чувство на правда, което извиква да се уреждатъ жизненитъ отношения, съгласно съ природата на нѣщата. Съ това чувство човѣкъ си изработва повоче или по-малко ясно свои правни убѣждения, понятия и идеи, споредъ степенята на своето развитие. Въ това чувство се корени така нареченото *opinio necessitatis*, т. е. съзнанието за потребата и ползата отъ известно положение, отъ известна норма за уреждане жизненитъ отношения. Ако известни лица се намѣрватъ между себе си въ взаимна външна и вътрѣшна духовна връзка, намѣрватъ се въ еднакви жизнени условия, усѣщатъ еднакви потребности и интереси, ако тѣ стоятъ повече или по-малко на еднакво стѣпало на развитие то това *opinio*, като прѣмине процеса на своето развитие, става общо убѣждение. А въ всеобщността на това убѣждение се крие задължителността на обичайното право.

II. Закони и законни сборки.

§ 14. Крумовитъ законъ: литература и текстъ.

На Раковски, който въ недринето на историческото минало на България все още да пазири патия за настоящето и бъдещето, не дължимъ пърнитъ свѣдѣния въ българската книжнина за Крумовото законодателство. Колко и да не бѣха научно-критически трудоветъ на Р., той въ историческо-битовнитъ си изследвания хвърли значеши за редъ изучаваня. Много дори отъ „патриотическитъ“ бѣжове на писателя не останаха безполезни за сѣгашнитъ изучаваня.

За К. З. Раковски съобщава въ „Горски паметникъ“ и „Николако рѣчи о Асѣно Първому“, (Бѣградъ 1850 г.).

Слѣдъ Раковски освѣтитъ въ нѣкои учебници у насъ пишаха за Кр. З.: — *Д. Пашковъ*, (Бѣлг. Прѣгледъ, т. II, кн. 7).

Г. Бадачевъ. Бѣлѣжки върху вѣществениата култура на старобългарското ханство и основанието му въ Европа, 1902 г.

Н. Благоевъ Крумовитъ законъ, въ Списание на Юр. Др. т. IV, кн. 7 и 8.

С. С. Бобчевъ. Крумовото законодателство. Историко-правна студия. Извѣстия на Историческото Дружество, книжка II 1906 г. Има и отдѣленъ отпечатъкъ. Въ тая студия първи пѣтъ на български се печата текста на Крумовитъ законъ по Силдова рѣшишъ.

Най-раненъ поменъ и текстътъ на Крумовото законодателство се срѣща у византийския лексикографъ и хронистъ *Свида*, който е живѣлъ около вѣкъ и половина слѣдъ Крума.

До неотдавна за Свида имаше само мъгляви свѣдѣния. Сега може да се каже иѣщо повечко. Самата личностъ на Свида остава загадъчна; прѣдполога се, че той е билъ отъ духовно звание. Грамадинтъ неговъ *Лексиконъ* се появилъ въ много рѣкописи около края на X в. отъ Р. X. Той е забѣлжителенъ по своята пълнота и енциклопедическа ерудия. Лексиконътъ на Свида е иѣщо срѣдно между обичайнитъ въ Византия словари и сѣрѣмелнитъ наши енциклопедии.

Въ тоя лексиконъ на Свида подъ думата *българи* се даватъ нѣколко свѣдѣния за Тервела и послѣ се минава на вѣмето на Крума. Сжцитъ българи унищожили аваритъ. По нѣта Кремъ (Крумъ) аварскитъ плѣнници: „Отъ какъво мислите

че загана пазачникът (архонтъ) и всичкият народъ? — И тѣ отговорила: „Отъ това, че се умножаха пазачникътъ обвинения, заганаха по-храбритѣ и по-умнитѣ; послѣ, несправедливитѣ и крадциѣ станаха съучастници съ скланитѣ; послѣ отъ пиянството, защото, като се умножи пиенето, всички станаха пияници; послѣ — отъ подкупушничеството; послѣ — отъ търговията, защото всички, като станаха търговци, називахо се мамѣха“. И наистина, погибель произляза отъ това.

„А като чу това, той (Крумъ) сивка всички българи и заповѣда, като законоположи:

„Ако някой обвини (набѣли) някого, прѣдварително да се не слуша, но, вързана, да се разшета. И ако се намѣри, че той е бѣдникъ (клеветникъ) и лъгалъ — да се убие.

„Нито се допуща никому да дава на крадещия храна. И ако някой се осмѣли на това, да се конфискува (имотътъ му).

„И на крадещия да се стропатъ свиркитѣ (на краката).

„А всичкитѣ лози да се изкоренятъ — заповѣда.

„И на всѣки просещъ да не се дава просто (безразборно), а споредъ потребата му, за да не би пакъ скланитѣ да проси. Който пъкъ не върши това — да се конфискува (имотътъ му)“.

Това е единъ, сравнително, букваленъ прѣводъ, превѣренъ съ съдѣйствието на добри познавачи на сръбноѣвковния гръцки езикъ. Като се сравни, ще се види, че този прѣводъ не отговаря ни на едно отъ съдържанята, които у насъ сж приписвани на Крумовитѣ закони. Види се, авторитѣ на българскитѣ учебници и ръководства сж се помамали единъ отъ други; ни единъ не е ималъ прѣдъ видъ текста, а поукрасили това съдържание по: *le besoin de la chose*, както се казва (за нуждата на дѣлото), съобразвайки мѣркитѣ отъ текста на закона съ зливитѣ, поради които се узнало, че пронадало аварското царство. Оттукъ ние срѣщаме у най-стария, Войниковия, учебникъ по Бѣлг. история и по-послѣ у Душановия, законоположени отъ самитѣ съставители наредби противъ „митриги на чиновникитѣ“, „за тогору, който отъ часоветѣ на съѣта се улови въ някое подкупуване“, за „богатитѣ да не прибиратъ у дома си обвинения за несправда или грабежъ чиновникъ“, за „богатитѣ да не закриватъ грабителитѣ“, „за изедникитѣ“ и др. мѣрки, каквито нѣма въ текста на Крумовото законодателство, споредъ Свидя.

§ 15. Истинско ли е Крумовото законодателство.

Прѣди да разгледаме Крумовото законодателство като източникъ на старото българско право, налага ни се самъ по себе въпросътъ: може ли да се приеме съобщението на Свода като вѣрно свидѣтелство за съществуването на такива Крумови закони? Инакъ казано: дали наистина е издавалъ Крумъ подобни закони?

Тоя въпросъ ние си позволяваме да разрешимъ утвърдително И ето нашитѣ съображения:

Най-напрѣдъ, нѣма защо да се не дава вѣра на самия Свода. Обстоятелството, че той е живѣлъ въ срѣдата на X вѣкъ, около вѣкъ и половина слѣдъ Крумовото царуване, не дава никакво основание да се опровергава голословното съобщението му. Свода, както видѣхме, е заемалъ своитѣ свѣдѣния отъ разни прѣди него писани сборки, лексикони, хроники и истории. Самъ лично той е правилъ издирвания, узнавалъ, забѣлѣзвалъ. Нѣкои неточности въ подробноститѣ на неговитѣ съчинения наистина се забѣлѣзватъ; но подобни нѣща сж толкова възможни и понятни и за най-достоверния източникъ, писателъ или хронографъ. Кому не се е случило дори за нѣкое най-извѣстно събитие да чете разнообразни и често най-противорѣчиви описания? Въ случая не сж важни подробноститѣ. Важно е съшеството. Важни сж: 1) фактътъ, че Крумъ се занимавалъ съ уреждане закони въ държавата си; 2) че той е издалъ такива закони, които му сж били внушени отъ нуждата на неговото време и отъ условията на народния животъ.

Ако речемъ да се отнасяме и най-критически и най-скептически, по право, къмъ свѣдѣнията на Свода, и тогачъ трѣбва да приемемъ най-малко мнѣнието на Хилфердинга по въпроса. Като нарича „забѣлѣжително за Крума прѣданне“ съобщението, дадено отъ византийския компилаторъ, Хилфердингъ прибавя: „Това прѣданне е като че ли отгласъ за дѣятелността на Крума-законодатель; историческата му основа е несъмнѣна“.

Има други исторически културни съображения, които педирятъ силно въ полза на положението, че Крумъ е могълъ да бжде законодатель на горѣприведенитѣ държавни наредби.

Ако нѣкои слависти — Хубе, Зигелъ и Фаорински — сж съгласни да признаватъ Симеона за авторъ на Законъ Соудный Людъгъ, и то само затуй, че 1. тогачъ отъ закони имало голѣма нужда; 2. защото Симеонъ билъ прѣдвидливъ, ученъ и мъдъръ царъ, — съ още повече основания може да се поддържа,

че Крумъ е „законодатель“ на познатитѣ наредби, които сигурно не сж били само петъ, както ни ги прѣдава Санда. Въ врѣмето на Крума имаше не по-малка нужда отъ закони. За Симеона иѣма никакви данни, никакви слѣди, никакви загатвания, нито пове прѣдания, че е авторъ на З. С. Л. а Санда свиѣдѣствува, че Крумъ законодателствувалъ и носочва законитѣ му.

Крумовото законодателство, извикано отъ потребитѣ на народа, е отговаряло на неговата тогавашна правна съвѣсть. Обичайно-правнитѣ кодексъ на българския народъ не е билъ никакъ въ разрѣзъ съ тия строги, дори жестоки нагледъ, наказания, които сж се прѣдвиждали за лъжливитѣ доносители, за укривателитѣ, крадцитѣ, пияницитѣ и просенитѣ. За оная епоха тѣ сж отговаряли напълно. Отъ съпоставлението, което правимъ съ тогавашни народни правди, съ държавни кодекси, ние идемъ до заключение, че наказанията въ Крумовитѣ закони не сж по-жестоки отъ тия на съврѣменнитѣ му законодателства. Напротивъ, въ иѣкои отношения, тѣ сж по-меки, по-хумани.

Както вече сж го казали и други, Кр. з. се потвърдяватъ отъ това, което не много по-късно ние срѣщаме въ размѣнитѣ прѣговори между българскитѣ пратеници на Бориса и папа Николай. Въ R. P. N. ние четемъ и за лъжливитѣ доносители, и за крадцитѣ, и за пиянството. И каква сж наказанията, които се прилагали споредъ тогавашнитѣ български „закони“ и „обичаи“ и за които Борисовитѣ пратеници съобщаватъ на папа Николай? — Обикновено смъртно наказание. И папата постоянно съвѣтва „милосърдие“, като натяква, че тъй лесно сж прѣдавали всѣки прѣстѣпникъ на смъртъ.

При това, гѣзи нужди, които е удовлетворило Крумовото законодателство, ние виждаме по-късно, слѣдъ покрѣстването, че се съзнаватъ сжщо и се удовлетворяватъ чрѣзъ новоредактирани, взети и приспособени у насъ закони, които въ много точки напълно си приличатъ. Нека прибавя, че както К. з. почватъ отъ заплашване съ строги наказания къмъ лъжливитѣ доносители, З. С. Л. почва слѣдъ първата статия за християнската вѣра сжщо така съ прѣдупрѣждение противъ лъжливитѣ доносители. Това едно, а друго — З. С. Л. посветива доста много прѣдписания на кражбата.

Отъ изучаванята на Крумовото законодателство могатъ да се направитѣ слѣднитѣ заключения:

1) Врѣмето, когато е царувалъ Крумъ, нуждитѣ на българския народъ и на държавата, правосъзнанието, което е за-

характеризирало тогавашните народни маси — всичко това е възможно да имаха такива наредби, каквито се срещат в така наречените Крумови закони.

2) Наредбите на Крума за лъжнични доноси (туна бѣла) за укривателството, за кражбата се потвърждават напълно от последующите паметници, каквито сѣ: *Responso Papae Nicolai ad consulta Bulgariae*, Законъ Судный Людмъ, а също така и отъ сравнителни изучавания на другите сръдноивковини славянски и неславянски законодателства.

3) Наредбата за накоренинството на лозята, било като се взема въ буквалния ѝ смисълъ, било като се смѣта за строго прѣсѣждане на шивството, прѣсѣждане на което отишътъ, догдѣ стигне въ Цариградъ, е вселъ крайното издѣжение въ формулата на Свода — и тази наредба също така почива върху дълбоко схващане една държавна потрѣба и народната правна съвѣсть.

4) Наредбата за просячеството е напълно сходна съ демократическите славянски възгледи и обичаи. Тя се е практикувала и практикува досега въ нѣкои славянски страни. Слѣди отъ нея въ прѣживѣлици се срещатъ и у насъ.

5) Ако историко-правниците слависти П. Хубе (*Droit romain et greco-byzantin chez les peuples slaves*, стр. 20), Зигелъ (*Lectures on slavonic law* 12), поддържатъ че Законъ Судный Людмъ е дѣло на Симеона само по съображения: 1) че е имало нужда отъ подобни закони; 2) че Симеонъ е билъ единъ знаменитъ ученъ и високо-културенъ за времето си човѣкъ, — то още повече трѣбва да се каже същото за Крума, когато едно прѣко историческо свидѣтелство на Свода потвърждава това.

6) Наказанията, прѣдвидени въ Крумовите закони, не сѣ нито по-жестоки, нито по-нещлѣсьобразни отъ наказанията за подобни прѣстапни дѣяния, отъ онова време. Тѣ не противорѣчатъ и на наказанията отъ българския обичаенъ кодексъ, ако прѣнесемъ новите му наредби къмъ оная епоха.

7) До доказване на противното, съобщението на византийския лексикографъ Свода не може да се счита за невярно. Тоя, който би отрече съвѣстьта на това съобщение, ще трѣбва да се яви съ научно-критически данни, които да оборватъ обстоятелствено не само съобщението отъ Свода, но и всичко, което иде да го потвърди въ последующите наши правни паметници.

§ 16. Responza Papae Nicolai ad Consulta Bulgarorum.

Ако за Крумовото законодателство, ние сме принудени да се задоволяваме съ с по-късните свидетелства на Самуил съ царь Борисовата епоха, ние имаме безспорно автентичният Responza papae Nicolai ad Consulta bulgarorum, посланието на патриарха Фотия до Бориса, Карачаята, ЗСЛ, Синодикът на царь Бориса, посланията на Евтимия, Патриархъ Търновски и др.

За всичко отъ тѣзи паметици ще се говори на съответното място, а тука преставаме къмъ запознването съ Responza.

Когато се възира Борисъ, България бѣше езическа. Наистина, вербѣлъ народниятъ славяно-български маси имаше твърдѣ голѣмъ брой християни, имаше черква, имаше духовенство, но всичко това не бѣше официално. Това християнство и тѣзи черкви бѣха запрѣтени и много пакъ жестоко прѣдѣлвани.

Езическа България се уреждаше отъ неписани, оня обичаенъ кодексъ, по който сѣ се управлявали всички ранноисторически народи. Крумовото законодателство бѣше единъ принесенъ списодъ въ тоя кодексъ. То не се отличаваше много отъ колективната правна съвѣсть на народа.

Въ до-християнско време най-развити и разпространени сѣ били наказанията: 1) смъртъ чрѣзъ заклане, изгаряне живъ, натъпяване на колъ, обѣсване; 2) членоврѣдителни наказания (мукаци), чрѣзъ счуване големитѣ (свиркитѣ на краката), рѣзане уши, прѣсти, рѣцѣтъ до лактебѣ, избадяване очи и пр.; 3) конфискация на имотитѣ. — която въ най-ранно време се е проявявала като „заграбване отъ всички“ на имота, принадлежащъ на иѣкой изгоненъ или на смъртъ осъденъ субектъ; — 4) изгонване изъ една областъ въ друга — или вънъ отъ държавата; — 5) бой; — 6) глоби.

Борисъ чрѣзъ специални пратеници поиска писмени закони и постави 106 въпроса, на които папа Николай I даде отговори.

Въ Responza ad consulta bulgarorum се подтирания съществуването на тия строги наказания, които старитѣ българи прилагали и за иѣкои дори малки прѣстѣпления. Всички главно мѣтежици противъ християнството били прѣдавани на смъртъ наедно съ дѣцата имъ (17.62) Оубзи, които мамѣли, че сѣ попове, отрѣзвали имъ ушитѣ, носѣ, бияли ги и ги изгонвали (14.16). На българската граница стояла стража и ако иѣкой — свободенъ или не — прѣскочалъ граничната черта, то не добръ пазилитѣ стражари тозъ часъ прѣдавали на смъртъ

(25). Когато се хванѣлъ крадецъ или разбойникъ и той почѣлъ да заблѣшава, то следята го биятъ по главата съ сола или мушкалъ въ ребрата съ желѣзни острия, додѣ се призналъ (86). Клетвата ставала съ слагането на сръдата мечъ (*spatham in medium aferre*). Прѣди сражението господарьтъ проваждаше нѣкой вѣренъ чиновникъ да прѣгледа оръжието, конетѣ и всичко нужно за бой и, ако у нѣкого то било не въ редъ, такъвъ строго наказвали.

Християнството, което внасяше дълбоко прѣвращение въ социалния и граждански животъ на България, извикваше и нови наредби, съотвѣтни съ неговото учение. Потрѣбата отъ нови закони бѣше голѣма. Това е особно ясно изложено въ въпроситѣ, които бълг. пратеници прѣдставили на папа Николая I и въ отговоритѣ на тоя послѣдния до Бориса-Михаила (866). Пратеницитѣ на Бориса искали да узнаятъ подробно, какъ да постъпватъ за напрѣдъ, като казвали, какъ сж постъпвали до тогава. И най-сетитѣ тѣ искали отъ папата да имъ даде и „свѣтски закони“ (*leges mundanae*). Папата отговаря (13): „Нужнитѣ за това кодекси (*codices*) ни не на драго сърце бихме ви изпроводици, ако имаше у васъ човѣкъ, който би могълъ да ви ги изтъкува. А далешитѣ отъ насъ на нашитѣ посланици книги за свѣтски законъ (*de mundana lege libros*), не трѣбва да бждатъ оставени у васъ, за да не би нѣкой да ги тъкува криво (*perverse interpreteur*) или да не ги подправи умнишено *aut falsitate qualibet violet*).

Крайно интересно би било да се разбере, кои книги отъ свѣтски законъ папата ще да е изпроводилъ на Бориса. Тоя въпросъ си е поставялъ нече Божиичъ и му е далъ единъ остроумецъ, по своята комбинация, отговоръ.

Прѣди всичко, трѣбва да се забѣлѣжи, че подобни книги отъ свѣтски законъ наистина сж проведени отъ папата въ България. Това се види най-ясно отъ 13 отговоръ, въ който е казано: *Si quos autem de mundana lege libros misistis nostris dedimus*. Сжщо така въ 37-й отговоръ е казано, между друго: *Libros quos vobis ad praesens necessarios esse consideramus, sicut poscitis, animo gratanti concedimus etc.*¹⁾

Папскитѣ посланици до царъ Бориса, които поиска отговоритѣ и законитѣ, бѣха епископитѣ: Павелъ и Формоза,

¹⁾ Смѣтливостта за сжщото се наизбрватъ още въ въпроситѣ 12, 19, 24, 26, 28, 31, 52, 84.

отъ които послѣдниятъ самъ стана по-късно папа. На въпроса за това, дали проведенитѣ закони сж свѣтски (мирски) или само черковни (духовни), Богишичъ справедливо заключава, че такова е имало отъ еднитѣ и другитѣ. Това се види отъ самитѣ отговори на папа Николая.

Ако пристъпимъ къмъ разрѣшеніето на въпроса: какви именно закони сж били тѣзи, то ще може да се отговори изобщо, че свѣтскитѣ закони не сж могли да бждатъ освѣтъ нѣкои заети главно изъ римското право — единственото, което, слѣдъ каноническото, западната черква е признавала въ срѣдния вѣкъ. Па и самъ папа Николай въ втория пунктъ на своитѣ Responsa нарича проведенитѣ си закони: *Venerandae romanorum leges*.

По-малко е да се отговори: били ли сж тѣзи закони нѣкои отъ Юстиниановитѣ закони и именно кои отъ тѣхъ? Ако се вземе въ внимание тогавашното състояние на България, то пандектитѣ, кодексътъ и повелитѣ не сж били зарадъ тѣхъ освѣтъ излишно богатство, та сж могли да имъ бждатъ проведени само институцитѣ.

Но тѣзи закони не сж могли да бждатъ само институцитѣ, защото е познато, освѣтъ послѣдната глава: „*de publicis judiciis*“, гѣ не съдържатъ никакви наказателни постановления, а папата на нѣколко мѣста се позовава на послѣднитѣ, като иска да се назначатъ наказания за отдѣлни случаи. Тогазъ иде прѣположеніето: че, ако не сж пратени пандектитѣ изцѣло, то сж проведени „*libri terribiles*“, въ които е подробно изложено наказателното право. Или пъкъ: тѣзи закони сж били заети изъ нѣкои смѣсъ на римско съ народно-германско право, напр. изъ книгата: „*Breviarium Alaricianum*“, тогазъ много употрѣбявана и въ Италия и наричана *lex romana* или *mundana*. Поменъ и за двѣтъ тия названия се срѣща на нѣколко мѣста въ Responsa.

Това сж догадитѣ на Богишича, която ще сподѣляме и къмъ тѣхъ прибавиме слѣднитѣ съображения:

Алариковитѣ требникъ (*Breviarium Alaricianum*) се наричаше иначе и *Lex Romana visigothorum*. Той бѣше най-важнитѣ по свой обемъ и по пространството, кждѣто се прилагаше. Въ много рѣкописи той се нарича обикновено *Lex romana*, *Liber legum*. Той бѣше съставенъ въ 506 г. по заповѣдь на Аларикъ II, визиготски кралъ, за неговитѣ гало-римски подданици. Аларикъ удовлетвори една нужда, която се усѣщаше чувствително слѣдъ нашествието на варваритѣ. Той направи въ миниатура това,

кото съгласе въ голѣми разнири Юстинианъ. За да приде по мене значение на своето дѣло, Аларикъ го подложи на одобрението на едно събрание и, позиръ това, го провъзгласи.

По съдържанието си Алар. Требнисъ заслужавае вниманието на пана Николая, защото той съдържаще не само текста, но и едно тълкуване. Въ текста влякохъ: 1) Теодосиовиятъ кодексъ и новелитъ му; 2) съкращение на Гайевитъ институти (внесани къмъ 161 г.) Има едно мнѣние, че това съкращение е дѣло, извършено въ самия Римъ, съ цѣль на обучение къмъ края на V вѣкъ; 3) кодексътъ Григориовъ и Херимонсеневъ въ класъ издѣления. Като се има прѣдъ видъ, че както текстътъ, така и тълкуването на Алар. Требнисъ бѣха назначени за единъ още варварски народъ; че тълкуването идѣше отъ римски извори; че тълкуването го бѣше направило достъпно; че пана Николай I говори именно за *Lex Romana* и *Libri legum* — може да се приеме послѣдната догадка на Богшича.

Отъ друга страна, въпросътъ за характера на тия закони има, споредъ насъ, малко практическо значение за дѣйствителния животъ на тогавашна България. Едва ли тѣ сж били възприети и изпълнявани даже за како врѣме. Тѣ не сж могли и да останатъ въ нашенско, защото папата нареди на своитѣ пратеници да му ги описатъ назадъ. Освѣтъ това, въ 870 г. Борисъ се обръща изново къмъ Цариградъ и Българската черква влява въ трайно духовно-каноническо общение съ него.

Разреша рорасе Nicolai I на брой 106 сж важень източникъ за историката на българското право отъ гледище на това, че въ него се съдържатъ доста и крайно интересни свѣдѣния за живота, правитѣ и правитѣ обичаи и понятия на старитѣ българи. Вътъ отъ това, тѣ иматъ значение и за характера на тогавашнитѣ международни отношения на България съ Римския дворъ.

Оригиналътъ на този паметникъ — писмо до Бориса-Михаила, е запазень и до сега. Той съдържа 32 стълбиа дребень печатъ *in folios*. Ако и да е прѣддано въ съкращение това папско писмо у Хилфердинга, то е доста точно и съотвѣтно на текста, така, че може да послужи на онѣзи, които не биха могли да се обърнатъ направо до пълния текстъ.

III. Старо-Българската Кърмчая.

§ 17. Гръцкитѣ немоканони и първоначалната Кърмчая.

Още въ първото врѣме на покръстването, въ България вече се появяватъ прѣводитѣ на гръцки духовни и свѣтски за-

копи със така нареченния „номоканонъ“, който по старобългарски е билъ нареченъ законуправило. Това название, обаче, е вървяло редомъ съ друго, което въскло, види се, скоро върхъ Кърмчан или Кърмчаня книга.

Кърмчанята е номоканонътъ, прѣведенъ на старо-български и приспособенъ къмъ мѣстнитѣ нужди.

Номоканонътъ се повнати поради практическата нужда на духовнитѣ лица да иматъ на лице не само духовнитѣ правила, но и дѣйстващитѣ свѣтски закони. Думата номоканонъ е съставена отъ двѣ гръцки думи. Номосъ е законъ, царска заповѣдъ, издадена отъ установената държавна власть. Канонъ е черковно правило. Канонитѣ сж били слѣднитѣ: 1) на свѣтитѣ апостоли — най-раннитѣ; 2) на вселенскитѣ събори; 3) на помѣстнитѣ събори; 4) на рани свѣти отци.

Най-раненъ номоканонъ е той на Ионна Схоластика, живѣлъ въ VI в. По образование Ионъ е билъ юристъ. Най-напрѣдъ билъ адвокатъ и за това получилъ названието — схоластикъ; после станалъ свещеникъ. Антиохийски, и по-късно (557 г.) Цариградски патриархъ. Докато билъ свещеникъ (около 550 г.) той съставилъ своя сборникъ на черковни правила, разделени на 50 титули. Тѣзи правила той разположилъ не по редъ на съборитѣ, а въ систематически редъ по приликата на съдържанието на черковнитѣ правила. А когато билъ патриархъ той съставилъ сборника отъ 87 главни граждански законоположения — изваждане изъ новелитѣ на имп. Юстиниана, часть въ съкращение, часть изцѣло. Тѣзи два сборника — канонически съ 50 титули и граждански закони съ 87 глави — били събрани отъ неизвѣстенъ авторъ и съставили първия номоканонъ, нареченъ по името на Ионна Схоластика.

Слѣдъ така наречения Схоластиковъ номоканонъ се явява други — той съ XIV титули. До скоро мнѣнието бѣже, че той е дѣло на знаменития цариградски патриархъ Фотия, поради това той се е наричалъ и „Фотиевъ номоканонъ“. Едно обстоятелствено изучаване на самия номоканонъ, особено на неговото прѣдисловие, доказва, че той е отъ по-ранно врѣме и че при Фотия той е билъ само допълненъ. Номоканонътъ съ XIV титули има двѣ редакции: Едната отъ първата половина на VIII в. и, споредъ еп. Никодима, тя е работа или на цариградския патриархъ Сиргия, или въкъ на нѣкое духовно лице, висало водъ негова диктовка.

Втората редакция на номоканона съ XVI титули е извършена въ 883 г. Въ нея е запазена въшната страна на първата редакция, но въ втората се съдържахъ канонитѣ на трулския (въ Цариградъ станалъ) съборъ и Никейскій II съборъ. Колкото за гражданския отдѣлъ на тоя номоканонъ, той останалъ същиятъ съ нѣкои съвършено дребни измѣнения. Тая редакция на номоканона съ 14 титули се приписва отъ нѣкои на знаменития патриархъ Фотия (883 г.); сигурното е само, че тя е завършена въ време на неговото патриаршество.

Систематичността и пълнотата му е направила номоканона съ XVI т. много удобенъ за употребление и за това той е билъ повече разпространенъ. Знаменитиятъ му коментаторъ Валсамонъ, казва, че той замѣстилъ всички други канонически сборници.

Отъ обширнитѣ изучавания за старо-българската кърмчая можемъ да дойдемъ до слѣднитѣ заключенія:

1. Най-стариятъ славински прѣводъ на номоканона е извършенъ на старобългарски езикъ. Авторътъ му най-вѣроятно е Св. Методия, комуто ще сѫ помогнали и неговитѣ ученици. Тоя прѣводъ е направенъ по номоканона на Иона Схоластика съ 50-тѣ титули канони и 87-тѣ глави граждански законоположения. Той е занесенъ въ Русия и тамъ отъ най-старитѣ негови ръкописи е познатъ тоя въ Румянцевския музей № 230, инакъ нареченъ Устюжка Кърмчая книга.

2. Други все така старъ прѣводъ отъ Кърмчая съ 14 титули (първа редакция отъ до Фотиново време) е билъ приготвенъ много рано, вѣроятно, когато и първиятъ.

Тази Кърмчая, като по-систематична, била е много употребявана въ Русия. Макарь проф. А Павловъ да мисли, че тя е работена отъ български писци, въ Русия, при великия князь Ярославъ, нашето мнѣние е, че не се изключва нейното чисто българско произхождение.

3. Третиятъ типъ на Кърмчая — нареченъ Зонара — е тоя, който българскиятъ деснотъ Яковъ Светославъ въпроводи до Киевския и „всѣя Россіи“ митрополитъ Кирилъ около 1262 год. Тоя типъ е втората допълнена въ времето на патриарха Фотия Кърмчая съ 14 титули. Тя е сметъ съ грижитѣ на Яковъ Светослава отъ екземпляръ, пазенъ въ българската патриархия. Не е вѣрно поддържането, че авторътъ на тоя номоканонъ е патриархъ Фотий. Също така не е установено по единъ наученъ

начинъ, че прѣводачътъ на тая Кърмчая е Св. Сава сръбски. Най-вѣроятно, тя е прѣведена съ грижитѣ на Св. Сава. Тази Кърмчая има много стари ржкописи отъ така наречената фамилия на ризанския санськъ или Иосифовска Кърмчая.

§ 18. Кърмчаята като дѣйстваваще право въ нашенско и въ славянскитѣ земи.

Кърмчаята не е могла да не бжде прилагана у насъ, иначе не е било нужно да се прибѣгва до прѣвода ѝ въ най-първото врѣме, веднага слѣдъ покрѣстването. Светославъ, който е князувалъ въ врѣмето на царь Константинъ Тиха (1258—1277), не щѣше така усърдно да се грижи за своята „Зонара“ и да дава наставления на митрополита Кирила II „писаніемъ сѣю зонарж да се нигде не припишетъ. Понеже тако подобно естъ сѣи Зонарѣ во всякомъ царствѣ единомъ быти на съборѣ, якоже святини отъи оуставили и оупредаша“. Тази строгостъ да се не прѣписва „Зонарата“, както казва Светославъ, напомня думитѣ на папа Николай да се не остави *Lex mundana* между българитѣ, за да не ѝ изкриви нѣкой. Но когато е имало достойни и способни прѣписвачи и тълкуватели, строгостъта е губила мѣсто, обстоятелство, което се доказва отъ нѣколкото прѣписи, станали въ Русия.

Българскитѣ духовни сждилища, особно митрополитскитѣ, сигурно сж се обръщали къмъ Кърмчаята за справка и ржководство. Кои обаче наредби отъ Кърмчаята сж бивали прилагани, е мъчно да се отговори положително поради липсата на лѣтописки и други свидѣтелства. Но ние сме наклонни да приемемъ прѣдположеніето, че нашитѣ духовни сжди сж се ползували широко отъ Кърмчаята: 1. доколкото това е било потрібно за тѣхното вѣдомство и въ кръга на тѣхната дѣйностъ; 2. доколкото това не е отивало въ разрѣзъ съ народното правосѣзание. Народниятъ сждъ, който е ималъ широка компетентностъ, и по граждански, и по углавни дѣла, не е прибѣгвалъ до Кърмчаята. Тя е била съвсѣмъ незнайна за него. Народниятъ сждъ е прибѣгвалъ за разрѣшаване свадѣ и прѣспирки до обичайния кодексъ — живи носители и пазители на които сж били старѣитѣ въ мѣстото. Несъмнѣнно е, обаче, че правилата за родството и правилата за развода, находящи се въ Кърмчаята, сж били ржководящи въ всички дѣла, които сж се гледали прѣдъ духовнитѣ ѝ сждилища.

До врѣмето на митр. Кирила въ руската черкова сж служествували и употрѣбавали, въ славянски прѣводъ, сждитѣ номо-

канони, които съ се употребявали и въ гръцката черква имайки помоканона на Иодна Схоластика и помоканони съ XIV титула. Въ прѣдмуществено употреблене е билъ послѣдниятъ, но още безъ правилата на Фотиевитѣ собори и безъ тълкуваната. Митрополатъ Кирилъ, който изучилъ отъ България Светославовата Кърмчая въ 1262 година, обявилъ и общеобязателна за руската черква на събора въ гр. Владимиръ въ 1274 година. При това споредъ нуждата, въ ронитѣ прѣписи отъ Кърмчии съ се прилагали и други догматически законни сборки, каквато е била тая на ЗСЛ за българитѣ, и за руситѣ — Руска Правда и велико-княжескитѣ черковни устава, грамоти и др.

§ 19. Печатането на Кърмчавта и септисивата ѝ сѣдба.

Въ половината на XVII в. въ историтѣ на Кърмчавта книга въ Русия се извършва едно твърдѣ важнѣйшето събитие: — на сѣтъ се явява печатна Кърмчая. Това станало не по-частно прѣдварително, а по-официална инициатива. Печатаната Кърмчая въ Русия е била едно правителствено издание, съ благословението на Патриарха и съ повелението на Царя Алѣксѣя Михановича. За образецъ на тая Кърмчая билъ взетъ списъкътъ отъ Рязанската Кърмчая, т. е. тая, проведена въ Русия отъ князь Светославъ, която се отличава по съкратения текстъ на статитѣ отъ канонитѣ и по отсъствие въ нея на Руската Правда.

Печатната Кърмчая въ скоро врѣме станала позната не само въ цѣла Русия, гдѣто тя била разпронесена по черковитѣ, но и въ православнитѣ славянски земи. Тя се считала нѣщо като официаленъ сборникъ на черковнитѣ правила. У насъ споредъ нашитѣ разпитвания и издирвания, тя е служила на свещениитѣ и архиереи за тѣхнитѣ нужди, редомъ съ обичайното право, което никога не е прѣставало да бѣде най-прѣкиятъ източникъ, както за народитѣ, така и за духовнитѣ ни сѣдлица. Ако отъ 17 вѣкъ у насъ се употребява вече печатната Кърмчая, по-рано за тази цѣлъ съ служили ръкописнитѣ гръцки и български помоканони и Арменопуло. Печатната Кърмчая и до днесъ продължава да е въ сила у насъ за всички чисто канонически наредби, които не съ отиѣпени съ други законни постановления.

Въ Сърбия, прѣди да получатъ напечатаната въ Русия Кърмчая, редомъ съ старата Фотиева Кърмчая, която се намѣрва въ нѣколко сѣрбски прѣписи употребявалъ се е и други канон-

шесетски сборникъ — афиричната синтагма на Властара въ древно-сърбски преводъ. За тази синтагма ние говоримъ по-долу.

И до сега у сръбскитѣ печатни Кърмича се почита за официналенъ канонически сборникъ. Като частно издание съществува трудътъ на прѣвосв. Никодимъ: „Зборникъ правилъ светихъ апостола“ и пр., преведенъ отъ гръцки по Атинската синтагма.

Въ новия си печатанъ видъ Кърмичата има съвѣдния съставъ. Тя се дѣли на двѣ части: първата, която състои отъ канонитѣ, съдържа 41 глави; втората, въ която влизатъ церковно-гражданскитѣ закони на византийскитѣ императори, съдържа 29 глави. Ще каже, всичко 70 глави. Освѣтъ това, въ самото начало се срѣщатъ нѣколко прѣдговорни бѣлки, а въ край — нѣколко заключителни глави и показалець.

IV. Законъ соудный людѣмъ.

§ 20. Първи изучаачи и литература на ЗСЛ.

ЗСЛ. е вмѣстенъ въ печатната Кърмича, гдѣто занимава глава 46 и съдържа 32 статии, наречени тамъ глави Тоаа е кратката редакция на ЗСЛ., а има обширна съ 77 статии. Дълго врѣме не се е зналъ чисто българскиятъ характер на тоя паметникъ. Като се срѣщала изключително въ Кърмичата, мисляло се е, види се, че и там, както другитѣ глави на тоя церковно-свѣтски кодексъ, е преведена отъ гръцкия номоканонъ, или поне отъ нѣкой други гръцки текстъ.

Баронъ Розенкампфъ въ началото на миналото столѣтие забѣлява въ своитѣ изследвания, че ЗСЛ. не е единъ обикновенъ преводъ, както сж другитѣ глави на Кърмичата. Това, което той посочи първи въ своето учено изследване*) бѣше едно цѣло откритие: то прави спока въ литературата по историята на българското право. При съставянето на първия „номоканонъ и черковенъ уставъ“ за славянитѣ, необходимостта изисквала да се прибави къмъ номоканона на Иоанн Схоластика „Законъ соудный мрскимъ людѣмъ“.

Баронъ Розенкампфъ се постаря да посочи и източникитѣ на ЗСЛ. въ нѣкои отъ гръцкитѣ въ него врѣме дѣйстващи законници, особно въ Еклогата. Това негово рано посочване се лодзе по-късно отъ други изследватели, особено отъ А. Павлова.

За ЗСЛ. писаха още Востоковъ и Калачовъ.

*) Баронъ Розенкампфъ, обзорѣне Кормчей Книж. и. 1829 г.

Востоковъ въ своето „Описание на румянцевския музей,* съобщава два прѣписи на ЗСЛ: Първиятъ е въ Румянцевския музей № 230, писанъ е на пергаментъ.

Другиятъ прѣписъ е въ Кърмчая № 231 на хартия. Тукъ на статия втора е поставено: „Константина царя соуд.“ Тая Кърмчая е съ 411 страници полу-установно писмо отъ края на XV ст. или началото на XVI.

Калачовъ поменава за ЗСЛ. въ своето соч. „О значеніи Кормчей въ системѣ дрежняго русскаго права.“ (Москва, 1850 г.), като казва, че подлинникътъ не принадлежи на византийския императоръ Константинъ, но че той и до сега не е откритъ. Въ други единъ свой трудъ „Изслѣдованія о Русской Правдѣ,* Калачовъ се е постаралъ да изясни отношението на ЗСЛ. къмъ Р. Правда. Той привелъ и членове отъ Р. Правда, заети отъ ЗСЛ., съ други думи признава старшинството прѣдъ Р. Правда на нашия наметникъ.

По-особио и по-подробно се занимава съ ЗСЛ. сенаторътъ Ромуалдъ Хубе и професоритѣ А. Павловъ, И. Д. Бѣляевъ и Теодоръ Зигель.

Покойникътъ професоръ А. Павловъ посвети на нашия наметникъ отгѣлна глава на края на своето съчинение „Первоначальный Славяно-русскій номоканонъ“. За него, ЗСЛ. е чисто българска компилация, авторъ на която трѣбва да е Св. Методий.

Специално за обширната редакция на ЗСЛ. проф. Павловъ поддържа, че нейнитѣ допълнителни 45 статии били заети повече отъ Моисеевитѣ закони. Текстътъ на тая редакция билъ по-близко до гръцкия оригиналъ. Именно, тукъ нѣма прѣдвидени черковни епитемии, редомъ съ углавнитѣ наказания или въ отмѣна на тѣхъ, макаръ да се срѣщатъ и други отстъпления отъ текста на Еклогата. Поради това обстоятелство Павловъ заключава, че обширната редакция на ЗСЛ. е по-ранна отъ кратката. Можало да се прѣдположи, че кратката е била назначена прѣимуществено за духовнитѣ, а обширната за гражданскитѣ сѣдни. Едно доказателство за това било, че кратката редакция се намѣрва въ Кърмчаята, а обширната — въ разни юридически сборници.

Ромуалдъ Хубе даде едно обоснование на възгледа на баронъ Розенкампфъ. Въ своето изслѣждане по полски „За значението на римското и римско-византийското право у славянскитѣ

народи^{*)}, той намѣраз, първо, че навистиня ЗСЛ. е българска работа, че тя е най-ранното славянско законодателно произведение и че то трѣбва да е плодъ на Симеоновата дѣятелностъ.

В. Богшичъ въ своитѣ „Писани закони на славянския югъ“, подлага на доста подробно изучаване ЗСЛ. Най-напрѣдъ той приема мнѣнието, че ЗСЛ., наедно съ Кърмачята, е най-стария славянски юрид. наметникъ. Освѣнъ езиковословнитѣ съображения, той привежда и друго доказателство, а то е отношението на ЗСЛ. къмъ Р. Пранда. Той припомня казванята на Дубенски, Калачовъ, Павловъ и Хубе за старината на ЗСЛ. Така, Богшичъ отъ себе си заключава, че приетото до сега въ науката мнѣние, че Р. Пранда е най-стариятъ на славянски езикъ писанъ правенъ наметникъ, трѣбва да отстъпи мѣсто на друго мнѣние, а именно, че първиятъ до сега познатъ на народенъ езикъ писанъ славянски законъ се е родилъ не на сѣверъ, а на славянския югъ, и именно въ България². Богшичъ не приема за положително твърдението, каквото е това на Хубе, че ЗСЛ. е актъ отъ законодателната властъ: това е приватна компилация, която, както много други правни сборки въ срѣднитѣ вѣкове, могла да добие малко-по-малко сила на законъ.

Въ по-ново време въ Русия за ЗСЛ. ни дадохъ нѣкои свѣдѣния професоритѣ Бѣляевъ и Зигель.

И. Д. Бѣляевъ въ своитѣ „Лекции по исторіи рускаго законодателства“ (М. 1879 г.) разглежда съдържанието на ЗСЛ. по групи: 1. наредби спрямо езичищитѣ; 2. наредби по сѣдоустройството и сѣдопроизводството; 3 и 4. по гражданското право и 4 и. по наказателното право.

Професоръ Теодоръ Зигель, както въ своитѣ лекции, тъй и въ печатнитѣ си произведения, поддържа почти мнѣнието на Хубе за нашия ЗСЛ. Неговитѣ погледи върху прѣдмета сж съгласени напоследѣние въ труда му — по английски „Лекции за славянското право“.

Най-новъ трудъ по ЗСЛ. въ руската книжовина принадлежи на професоръ Т. Д. Флорински. Това е една статия напечатана въ „Сборникъ статей по исторіи права“ (1904 г.) и издадена подъ редъ на проф. Ясински, въ честь на М. Ф. Владимировскій-Будановъ, професоръ по исторіята на руското право въ Киевск. университетъ. Заглавието на статията е: „Древнѣйшій наметникъ болгар-

*) Това изследване е преведено и на френски: *Droit Remain et Croco-Byzantin chez les peuples slaves*, Paris, 1880.

ското право*. Авторът е направил единъ много цѣпенъ при-
за изучаването на нашия старъ паметникъ. Той посочва ли-
тературата по ЗСЛ. у насъ и на чужбина.

Въ българската книжнина до скоро по ЗСЛ. имахме
статията на Родопски (Слс. XVII. 1885 г.) „Нѣщо върху
родовното българско законодателство“ и нѣколко думи на П.
Оджакѡва въ неговото „Обичайно наследствено право“ и „Ста-
робългарски закони“.

П. В. Оджакѡвъ приема въгледи на проф. Павлова за
произходението на ЗСЛ. и, откакъ разгледва, като какви на-
редби може да е имало въ старото българско царство, изказва
мнѣние, че старата българска Кърмяя, включително и ЗСЛ.,
като българска компилация, сж били съгласни съ българските
нужди и понятия. Въ „Старобългарски закони“ О. ни дава, между
другото, единъ рѣководъ отъ ЗСЛ., но крайно своеобразенъ и
на много мѣста невѣренъ: Законъ Слудий.

Въ 1901 година у насъ се появи единъ новъ специаленъ
трудъ по ЗСЛ., тоя на професора Г. Данаиловъ. Трудътъ на
Г. Данаиловъ се появи въ МСБ. XVIII и той носи насловъ:
„Единъ паметникъ на старото българско право. Законъ Судий
людьмъ, Историко-догматична студия“. Авторътъ разгледва исто-
рически и догматически нашия паметникъ. Върху ЗСЛ. се от-
нася и единъ мой критически етодъ, който се появи въ „Период.
Списание“ (LXIII) на българското книжовно дружество по по-
водъ труда на Г. Данаиловъ. Сжко така въ Старобългар-
ските паметници §§ 9—11 сж посветени на ЗСЛ. — Единъ
краткъ, но важенъ сравнителенъ етодъ по ЗСЛ. и Ехлогата
напечата въ „Юриич. Прѣгледъ“ 1907 год. (кн. 2 и 3) Г. Г.
Губидѣляковъ.

§ 21. Произхождение, авторство и значение на ЗСЛ.

1. Кога и гдѣ е съставенъ ЗСЛ? ЗСЛ. е паметникъ отъ
чисто юридически характеръ. Той обема наредби прѣдвидни по
наказателното право. Едно сравнително изучаване и сличаване на
тѣзи наредби съ въпроситѣ, които Борисовитѣ пратеници сж за-
несли на папа Николая и съ отговоритѣ на тоя послѣдши, ни
ведять до заключение, че ЗСЛ. е съставенъ, за да отговори на
сжщитѣ нужди, които накарали Бориса да изпрати пратеници
въ Римъ. Борисъ иска писани закони. Папата даде 106 от-
говори на всякитѣ му въпроси. Той изпроводи въ при това и
писанъ законникъ (866 г.), който да се прилага въ България

отъ негови „достоини пратеници,* каквито били епископите Павелъ и Формоза, които имали право да тълкуватъ тия книги. Тази мисия обаче на папските пратеници — Павла и Формоза — не траяла дълго време. Повторното посолство, проведено въ Римъ на чело съ болярина Петра сродникъ Борисовъ, се връща безъ да добие патриаршество или поне архиепископство за България, и великага Борисъ изираца Петра, въ Цариградъ, гдѣто свикващиятъ (въ 869 г.) съборъ, по разирата между Римъ и Цариградъ, рѣшилъ къмъ кои черква да принадлежи Българската земя: именно къмъ Цариградската (3 мартъ 870 г.) и когато малко по-късно (885 г.) въ велика Морания се подигнало гонение противъ славянските проповѣдници, противъ учениците на Кирила и Методия, България ги посрѣщвала радостно. Борисъ ги привелъ съ разтворени обятия, като наставници, въроучители, връчилъ имъ управлението на черквата, настаналъ ги около свой дворецъ.

И българскиятъ владѣтель се заловилъ съ тяхъ наедно да установи и укрѣпи една българска национална черква. Естествено е било, дѣто той, който 50 години занимава българския прѣстолъ, който призна християнската вѣра по висши държавни съображения, който праща специални пратеници въ Римъ и Византия да иска установяване на българска черква, който иска отъ папа Николая I писани закони, естествено е да се е загрижавалъ, при тая обстановка отъ просвѣтени сътрудници, да се снабди и съ законни сбирки. Потрѣбата е била голѣма. Тя е била усѣщана и отъ самите духовни лица, които сж били заштитвани за начина на разрѣшение прѣдписите и уреждане отношенията между българите, Кирилъ-Методиевите ученици сж разпространили въ България първоначалната Кърмчая — т. е. тоя „Новокавънъ, рекше Законоуправило“, който „Методий преложилъ“ и надъ който иѣкон отъ тяхъ не малко бѣха сътрудничали. Тогазъ се появява въ България и тоя Законъ Судний Людмъ, който е билъ прибавенъ къмъ Кърмчяята, дѣйствувалъ е редомъ съ нея, но който ималъ самостоятелно значение.

2. Но кой е авторътъ на ЗСЛ? На тоя въпросъ има вече иѣколко отговори. Розенкампфъ, Павловъ, Востоковъ поддържатъ, че ЗСЛ е работа на Св. Методий, автора на първоначалното „закону-правило“. Ромуалдъ Хубе, Тедоръ Зигель, и на послѣдното време Т. Д. Флорински се изказаха въ смисълъ, че ЗСЛ е отъ по-късна епоха слѣдъ кръщенieto, а именно отъ

врѣмето на царь Симеона, и че авторъ е самия Симеонъ. Това мнѣние у насъ се поддържа отъ Родопски и В. Златарски.

Зигель, казва, че Царь Симеонъ е издалъ официално този ЗСЛ защото: 1) отъ такъвъ законъ въ онова врѣме имало нужда въ България; 2) една частна работа би могла да се появи само ако юридическиятъ битъ у българитѣ е билъ развитъ и ясно изразенъ; 3) за прокарване таква нововведення, каквото съдържа ЗСЛ, е трѣбвало извѣстенъ авторитетъ. И тритѣ тѣзи съображения не сж силни доказателства за това, че ЗСЛ е дѣло на Симеона. Ето защо: 1) нужда отъ законъ е имало, но тя е била толкова по-голяма и въ врѣмето на Бориса; 2) не е вѣрно, че правни компилации могли да възникватъ само слѣдъ едно развито юридическо положение и събиране на юрид. обичаи. Напротивъ, доста е да напомнимъ Салическия законъ, на който още не е опредѣленъ нито авторътъ, нито врѣмето на появата му и който напомня ЗСЛ; 3) за да бъде една правна сбирка дѣйствуваща и разпространена, не всѣкога се гледа дали има тя какъ себе си нѣкой законодателенъ авторитетъ. Първоначалнитѣ народни правди, напримѣръ шестокнижнето на Армепуло, което е ч. сбирка, сж частни компилации. И тѣхното употребуване и разпространение се е дължало на това, до колко тѣ сж отговаряли на правосъзнанието на обществото.

Слѣдъ всичко това слѣдва, че при нѣмането на положителни данни, за авторъ на ЗСЛ не може да се приеме Царь Симеонъ. По слжитѣ съображения не може да се приеме че ЗСЛ е законодателенъ паметникъ, а не частна правна сбирка, както прѣдполагаме ние.

§ 22. Законъ судный людемъ и неговия първоизточникъ — Еклогата.

Че Еклогата на Льва Исавриинна и Константина Копронима е послужила за главенъ първоизточникъ, отъ който се е ръководилъ съставителътъ на ЗСЛ, нѣма никакво съмнѣние. Едно просто сличаване на нѣкои отъ наредбитѣ въ нашата сбирка съ тѣх отъ Еклогата доказватъ това. Така напр. букваленъ прѣводъ отъ Екл. сж десетѣтъ статии: 12, 15, 18, 21—24, 26, 31, 32, а именно тѣ сж взети отъ XVII и XIV титули на Еклогата. Отъ останалитѣ 22 статии, на кратката редакция едни сж явна прѣработка отъ Еклогата, а други сж взети отъ други първоизточници или оригинали.

Тукъ на първо мѣсто се пада да разгледаме въпроса: защо нашиятъ съставителъ се е обърналъ къмъ Еклогата, като къмъ главенъ източникъ на своята работа.

Еклогата, напечатана въ Кърмичаята подъ насловъ: Леона царя премудраго и Константина вѣрнаго царю глаголюща о савѣщаніи обрученія и обрацѣхъ и о иныхъ различныхъ винахъ, е дѣло на Льва Исаврянинъ и Константина Кеpronима. Тоя императоръ има славата на смѣлъ реформаторъ. Неговитѣ реформи сѣ засѣтали както религиозна, така също и обществената и частно-гражданска области. Въ областта на религията той се отличи съ ограничаване броя на манастиритѣ, отне отъ духовенството народното обучение и подчини черковнитѣ имоти подъ реда на общото данъчно облаженіе. Въ областта на законодателството той се погрижи за селството, на което подобри положението, погрижи се за челядното право, което той се постара да помири съ черковнитѣ правила за брака, и най-послѣ, внесе нови наредби въ наказателното право.

Че Левъ Исаврянинъ е направилъ извѣстни реформи въ старото законодателство се вижда отъ наредбитѣ на Е. за брака. Тукъ се забѣлява извѣстенъ стремежъ да се подигне положението на жената въ челядта: за да встъпнѣ дѣцата въ бракъ изисква се и нейното съгласіе; отмишлява се конкубинатътъ, а държаната по тоя редъ жена или се пуца на свобода, или трѣбва да се вземе за законна жена; произволнитѣ случаи за разводъ се намаляватъ. Допуска се бракътъ между лица отъ разни вѣроисповѣдания. Значителни измѣненія се срѣщатъ и въ наследственото право. Слѣдъ смъртта на мъжа всичкиятъ му права, по отношеніе къмъ имотъ и дѣца, прѣминаватъ къмъ прѣживѣлата жена: дѣцата прѣминаватъ подъ нейни грижи и властъ. На родителитѣ се дава право да наследяватъ по-напрѣдъ отъ сѣребърнитѣ ролници. Наказателното право изобилва съ тѣлесни и даже членовръждателни наказания, но и въ него се забѣлява една стѣпка напрѣдъ. Тѣлесни наказания замѣнятъ пошѣкадѣ смъртното наказание, назначавано отъ прѣдшнитѣ закони.

Споредъ наследяваніята на Цахарій фонъ Липгенталъ, Еклогата има голѣма прилика съ извѣстнитѣ варварски правила (*Leges Barbarorum*). Рускитѣ византиисти Василевски, Т. Успенски и др. поддържатъ, че върху това реформаторство на Исаврянитѣ въздѣйствувало не малко и славянското обичайно право.

На неговото въздѣйствие, дошло отъ българитѣ, обитавали южнитѣ области на Полуострова, които били подчинени на Византия, се дължи редица отъ тѣзи реформаторски наредби.

Противъ това реформаторско законодателство се почнала борба. И най-сетѣ, противниците на реформитѣ, не само възстановили поклопенето на иконитѣ, тѣ поискали да се прѣмахнатъ и всички моноветения въ Еклогата. Въ врѣме на царуването на Василія Македонянина (867—886 г.) много отъ тѣхъ били не само отмиънени, но и осѣдени Той издалъ новъ парачинишъ на закона (870 г.) — Прохиронъ съ който отмиънвалъ Еклогата.

Прохиронъ тѣ е повръщане къмъ Юстиниановото право, само въ наказателното право той повтара Еклогата. Това „чистеже“ на Исаурииското законодателство се завърши съ издаване на Василиикитѣ — царски закони (при Льва Философа 886—911). Въ нашата Кърмчая Прохиронъ тѣ се нарича Законъ градскій и съставя 48-а глава отъ печатната Кърмчая книга.

Въ печ. Кърмчая Еклогата не съдържа 18, а само 16 титули или зачатки. Причината е, че 12-иятъ титулъ, за смъртестивитѣ е изпуснатъ, а 17-иятъ е присъединенъ къмъ 18-и. Има малко разлика и въ реда на изложение титулатѣ.

Българската Кърмчая се появи во врѣме на Борисовото царуване и слѣдъ покръстването; ЗСЛ. не е отъ по-късно врѣме. Въ такъвъ случай да се повърнемъ на въпроса: защо съставителятъ на ЗСЛ. се обърна къмъ Еклогата на Льва Исауриянина и Константина Копронима (отъ около 720 г.), а не къмъ по-новитѣ — Прохирона или къмъ Василиикитѣ на Василия Македонянина и Льва Философа? Иислѣдванитѣ на новитѣ руски византолози Успенски и Васильевски навеждатъ къмъ единъ вѣроятенъ отговоръ. И той е, че Еклогата е отговаряла на славянския правескъ мирогледъ повече отъ всички други законодателни актове на Византия, защото тя е била „най-древната редакция отъ обичайното право на славянитѣ, които са живѣли въ прѣдѣлитѣ на византийската империя“.

Съставителятъ на ЗСЛ. се е отнесълъ напълно самостоятелно въ вземанитѣ отъ Еклогата. Ясни доказателства ние имаме въ редактирането на нѣколко статии, напр 3, 10, 19, 20, 22, 25, 27, 28, 29. Въ нѣкои отъ тѣзи статии членоврѣднитѣ наказания (отсичане рѣцѣ, носъ, избалакване очи, бой до рани) сѣ замѣстени съ глоби; въ други е замѣнена термино-

логията на личата, за които се отнасят наредбите; въ трети е свършено другъ смисълътъ, съдържанието на наредбата.

§ 23. Обширната редакция на ЗСЛ.

Обширната редакция на ЗСЛ. съдържа педесетъ глави или статии (членове) повече отъ кратката, така че тя има 72 глави.

Обширната редакция има два извода: единъ е издаденъ отъ Дубенски въ „Рускигъ Достоянитности“; вториятъ се намира въ първата Софийска лѣтописъ, издаденъ по списъкъ отъ XVI в. отъ Строева („Софийски Временникъ“) и въ „Пълното събрание на рус. лѣтописи.“ Различието между тѣзи изводи състои въ слѣдното: 1. при общата почти прилика между статиятъ на единъ и другия изводъ, въ първия на Дубенски липсватъ петътъ по-послѣдни статии, въротно отъ по-късенъ изводъ, а ги има въ втория — Софийски; 2. прѣдаването на статиятъ, заети отъ Еклогата въ първия изводъ се отклонява отъ тоя на съкратената редакция, като се приближава повече къмъ текста на Визант. Еклога; наказанията не сж смекчени, или замѣнени съ епитетни, както това е въ втория изводъ, а също и въ кратката редакция; 3. въ втория изводъ изложението въ текста е по-разпространено и изтонарено съ повече или прибавки сороти първия изводъ; 4. едиктъ, обаче, въ текстоветъ отъ втория изводъ прѣдставлява повече архаизми, като че изгубени въ първия и ясно бивши въ очи въ кратката редакция, напр. въ него е уцѣляла думата „жуупани“, когато въ списъка на Дубенски стои изключително думата „квизи.“

Прѣвъ видъ на горното изложение, проф. Флорински намира, че е трудно да се признае изгнанието на професора А. С. Павлова, че, да колкото се отнася до статиятъ, заети отъ Еклогата, обширната редакция стои по-близу до византийския източникъ, и слѣдователно, че е по-стара отъ кратката. Единиятъ видъ отъ обширната не се отличава отъ кратката. Флорински мисли, че губи всѣко значение твърдението на същия авторъ, че кратката редакция е била назначена за духовнитъ, а обширната — за свѣтскитъ сѣдни. Вториятъ или Софийскиятъ изводъ е много по-близу до кратката редакция въ онак си частъ, която е възникнала отъ Еклогата, и то, както по състава на статиятъ сж, така по изложението имъ и по нѣкои архаизми въ едикъ. Проф. Флорински мисли, че, макаръ първиятъ изводъ и да е по-старъ списъкъ, трѣбва да е отъ по-късно произхождение и даже трѣбва да е възникнала отъ Софийския

чрѣзъ съкратяването му и съ приспособяване на текста му къмъ потребноститѣ на руския животъ. Между тѣзи съкращения сж и изхвърлянето на черковнитѣ наказания — епитемитѣ, които било излишно да се посочватъ въ една сбирка отъ свѣтски наредба.

Ако приемемъ за вѣрни тѣзи мнѣния, ще се долде естествено до слѣднитѣ заключения:

1. ЗСЛ първоначално ще е ималъ приблизително той видъ, какъвто той прѣдставлява по снискъ въ Руминцѣвския музей.

2. Обширната редакция е едно сетиващо, може би, постепенно развитие, допълнено чрѣзъ прибавяния статии къмъ кратката — първоначална редакция.

3. Обширната редакция отъ Софийския типъ (дѣтописния) по видиму е била първия видъ отъ разширяване и развитие, за това и тя е била по-близка до кратката — като най-старъ оригиналенъ паметникъ.

При все това, намъ се чини, че трѣбна още да се правятъ дългителни изслѣждания и сравнително-критически изучавания надъ кратката редакция и двата типа обширни, за да се прѣвѣрятъ горнитѣ положения.

V. Разни правни сбирки.

§ 24. Синтагмата на Матей Властаря.

За пълнота на старобългарскитѣ правни паметници — източници на историкта на правото ни. — ще помислемъ и за нѣкои правни сбирки, прѣведени много рано на славянски или старобългарски езикъ, или само позвати на нрѣмето си и употребявани повече или по-малко. Тѣ могатъ да се приематъ като сумагатурни източници на старото българско право. Такива сбирки сж: 1. Синтагмата на Властаря; 2. Шестокишието на Арменопуло; 3. Душановиятъ Законникъ и 4. Земледѣлскиятъ законъ.

Матей Властарь, нареченъ още и Солунскъ, може би защото билъ родомъ отъ Солунъ, е билъ монахъ. Неговата Синтагма по грѣци е била наречена Азбучна Синтагма. Това е азбучниятъ сборникъ на византийски черковни и граждански закони и правила. По съдържанието си той напомня шестокишието на Арменопуло. И дѣтѣ сбирки сж отъ XIV вѣкъ, и двамата автори сж живѣли въ Солунъ и сж били въ досѣгане съ

живота и нуждите на населението на Балканския полуостров. Отъ тукъ и популярността имъ въ балканскитѣ страни.

Синтагмата на Матек Властара е действувала редомъ съ Арменополу, редомъ съ немонахона. На славянски езикъ тя се появява въ врѣмето на сърбския царь Стефана Душана и въ Сърбия тя имала дѣйствие наедно съ Душанова Законникъ.

Синтагмата на В се дѣли на 24 отдѣла или титули по броя на гръцката азбука. Всѣки отдѣлъ има толкозъ глави, колкото имена почватъ съ буквата на отдѣла. Всичко има 303 глави и подъ заглавието на всѣка глава сж приведени 1. всички канони или черковни правила и 2. съответнитѣ нарелби отъ гражданскитѣ закони.

За Синтагмата на Властара въ славянския и прѣводъ се приематъ като доказани слѣднитѣ положения: 1. Тя е била прѣведена на славянски, по заповѣдь на царь Стефана Душана около 1347—1348 г., а първенъ по гръцки тя се е появила малко по-рано 1335; 2. Въ 1402—1415 г. (най-рано около 1413 год.) въ врѣмето на деспота Стефана, е била извършена ревизи на текста на Душанова Законникъ и тогавъ е билъ поставенъ единъ „изводъ“ — извлѣчене изъ Властаровата Синтагма, които въ тоя начинъ е била намалена до на една третина; 3. Въ смѣлото врѣме отъ така съкратената Синтагма на Властара, отъ Душанова Законникъ, отъ закона на царь Юстиниана, и други дребни закони е съставена особна сбирка (въ която Душ. Зак. се намѣрива най-често). 4. Не може да се приеме, че съдържанието на таа сбирка е било задължително, нито че е било прѣдписано да се прилага непрѣменно. Това прилагане е било прѣдоставено на волята на надлежитѣ лица и прѣписачитѣ сж измѣнявали състава на сборника по усмотрѣнието си. 5. Въ сръбската компилация сж наѣли главно гражданскитѣ византийски закони. Отъ черковнитѣ правила сж заети ония, които иматъ по общо и широко значение, като напр. нарелби, които се отнасятъ до брачното право. Тукъ е размѣстенъ и материалътъ. Гледало се е да се пропусне незначителното. 6. Езикътъ е простъ, лесенъ, ясенъ, но не навсѣгждѣ удовлетворителенъ. Техническитѣ думи отъ гръцкия текстъ не само сж прѣведени, но по вѣсждѣ и по-славянчени или замѣнени съ сръбски термини, напр.: собри, властели, жуна, парина и др.

До сега сж познати и нѣколко български прѣписи на таа Синтагма на Властара. Е. Кадужевичи (*Archiv für Slavic Philolog.* XIV, 84) ни съобщава за единъ такъвъ прѣписъ, който се на-

мърна въ Львовъ (Лембергъ). Професоръ Т. Д. Флоринский говори за единъ другъ орѣнисъ отъ българска редакція, който се намира въ Импер. Публична Библиотека въ С. Петербургъ. Той билъ писанъ въ 1451 г. отъ граматика Драгомира за влашкия военода Иванъ Владиславъ.

§ 25. Законъ на царя Юстиниана.

Редомъ и като че ли нераздѣлно съ Властаровата Синагма върши и законътъ на царя Юстиниана. Тоя законъ е една крайно важна законна сбирка, имаща двѣ редакци: кратка и обширна. Изглежда тая сбирка да е композиция изъ разни градски законни текстове, както е нашиятъ ЗСЛ. Първоначалнитѣ сж: Земледѣлскитѣ законъ, Еклогата на Льва Исавринина и Константина Копронома, иѣкои новели на Константинъ Багренородний, Прохиронъ (Законъ Градскій) и Василонитѣ.

Законътъ на царя Юстиниана, както се каза, има двѣ редакци: кратка и обширна. По съдържание кратката еъ 33 статии се отнася до „орѣцването“ (записане) или писменното поддържане, за принята, за работенето лозя и шипи, отдаването имъ подъ заемъ и изполу, за нарушението владѣнието на полскитѣ имоти и раздѣлата имъ, за залога, за женитѣ, за раздѣлянето на земята. Въ него иѣма, както въобще въ подобнитѣ законни сбирки, нѣкоя и да била система.

Обширната редакція е допълнена и има 87 статии: тя е сжше безъ система, както е и кратката, която влиза въ обширната. Тукъ има наредби по държавното, по черковното, склѣбното, углавното и гражданското право. Особно шимамше е отхѣлено още въ цѣрнитѣ наредби за християнството, духовенството за черковнитѣ и свещенически имоти, орѣдвява се грижливо честта и достоинството на свещеницитѣ.

§ 26. Законникъ на царя Стефана Душана.

Двѣтѣ законни сбирки — Синагмата на Властари и Законътъ на царя Юстиниана — съставляватъ наедно съ Душановия законъ кодексътъ или пълнитѣ Законникъ на Душана. Тѣ сж свързани гаметифически единъ съ други: тѣ съставляватъ едно цѣло и сж били насочени да допълнитѣ единъ други. Обикновено Душаневиятъ Законникъ се срѣща въ ръкописитѣ наедно съ другитѣ двѣ поменати сбирки. Съ това не се отнема нищо отъ голѣмата цѣла, която има тоя знаменитъ за орѣмето си законодателенъ актъ на царя Стефана Душана. Безспорно е,

че той е искалъ съ него да кодифицира главнитѣ и сжществени наредби, дѣйстващи въ онова врѣмѣ, било като сбичайно-правни, било като заети и писани законни сборки. И той е извършилъ за Сърбия това, което Юстинианъ извърши за Византийската империя.

Душановнитѣ законъ е съставенъ и прогласенъ първенъ на 1349 г. и повторенъ — на 1354 г. Прогласяването е ставало освѣтъ отъ Душана, още отъ „православния съборъ“, всички архиереи и черковници, мали и велики, отъ всички власти въ царството, мали и велики“. Той се намира въ много списъци, запазени до сега, единъ отъ които е въ нашата Народна Библиотека — въ списъци ржкопись — Сулакъ.

Наредбитѣ на ДЗ. почватъ съ членове за черковата (1—38) слѣдъ това слѣдватъ: разни прѣдписания за бащиянитѣ (39—47), за нѣкои прѣдмети относително властелитѣ до 55 гл., отъ дѣто се почватъ наредби безъ система — начинъ на кодифициране обикновенъ за оная епоха. Всички членове сж 201. Въ останалитѣ се урежда положението на сждитѣ, (прѣдписана се какъ да сждатъ), положението на другитѣ сждебно-изпълнителни органи, говори се за общинскитѣ и жупско-земни, за общинското и жупско емство (кржгова поржжа или солидарна отговорностъ), тежитѣ къмъ царя и властелитѣ и пр.

§. 27. Арменопуло.

Арменопуло е авторъ на „Шестокнижието“ — Екклѣзиялъсь. „Шестокнижието“, съставено околъ 1345 г., е инакъ познато съ названието Наржчиакъ на закони (по лат. *manuale legum*). Съ свои „наржчиакъ“ Арменопуло е ималъ за цѣль да допълни „прѣхирома“ (наржчиакъ, градски законъ) на Василия Македонския, макаръ че редътъ при разположенieto на материяла е измѣненъ. Други извори, съ които се е ползувалъ Арменопуло сж: Василикитѣ и синодоситѣ — голѣмъ и малкъ, Еклогата на Исавриитѣ, Епаногогата, Императорскитѣ новели, наредбитѣ и рѣшенята на патриаршеския синодъ.

Шестокнижието на Арменопуло е дѣйствувало въ нѣкои страни на Балк. Полуостровъ, не само на врѣмето си, но и покъсно прѣзъ всичкото турско владичество. Въ Гърция къмъ него се отнасяли като къмъ дѣйствуваще право и слѣдъ освобождението.

Но любопитно е, че подобно значение е добилъ Арменопуло не само въ Елада и Цариградъ. Той ималъ почти толкова

значение още въ Молдава и Бесарабия. Въ 1804 г. Армешауло е билъ прѣведенъ на влашки. Съ присъединението Бесарабия къмъ Русия, и прѣдъ видъ на дѣйствиущето въ страната Шестокнижне и книгата на Донжича: „Кратко събрание на закони“, рускиятъ сенатъ, като касационна инстанция, намѣри за необходимо тѣ да се прѣведатъ и напечататъ.

§ 28. Землѣделскиятъ законъ.

Къмъ правнитѣ законни сборки, познати въ старо време на славянскии югъ, и прѣди всичко въ България, трѣбва да се поменатъ и така нареченитѣ: „Книги законни, съ които се пада да се урежда всѣко дѣло отъ всички православни кнѣзе“. Въ тѣзи „Книги законни“, слѣдъ прѣдисловieto, което е послѣдната часть отъ прѣдговора къмъ Еклогата на Исаврънитѣ влазятъ: 1. „Законъ землѣдѣлний“ отъ Оустиниановицкыи книгъ — за който стуча дума; 2. „Законъ о казньхъ“ — 39-й титулъ отъ Прохирона на императора Василій Македонянитъ (изд. ок. 870—879 г.) съ прибавка къмъ него на слѣдующия титулъ — за раздѣла на месната влѣчка и 2-а глава отъ 26-й титулъ — за прѣкратаване властѣта на прѣстѣпника надъ дѣцата, отъ момента на осаждаването му; — 3. Законъ о раздѣленіи бракомъ т. е. за причинитѣ на развода — 11-й титулъ отъ същия Прохиронъ, съ нѣкои съкращения и изводи отъ други титули по брачното право; най-сетнѣ 4. Глави о послушѣхъ — 27-й титулъ отъ Прохирона съ прибавка на петъ глави (членове) или съотвѣствении (14) титула на Еклогата.

Славянскиотъ текстъ на Земл. Законъ се намѣрка въ Петербургската Духовна Академия (списъкъ Кириловски № 1086 и Е. В. Барсова безъ №).

За произхождението на Землѣделския Законъ въ историко-филологическата и историко-правната наука нѣма още едно установено мнѣние. Относително грѣцкия текстъ — византологитѣ Шахарие и В. Васильевски съгласно утвърждаватъ, че памятникътъ е възникналъ на византийска почва подъ несъмнѣното влияние на славянитѣ. Той е основанъ върху или началъ отъ социалния животъ на всички стари славянски племена: общинното земевладѣние и личната свобода на селштинъ земевладѣлецъ, макаръ той и да е на чужда земя.

Славянскии прѣводъ на памятника А. Паяловъ счита за руски прѣводъ, извиканъ отъ руски вужди въ Русия, но други намиратъ за по-основателно да считатъ славянския прѣводъ

на Земл. законъ за дѣло на югославинска почва. В. Г. Василевскии мисли, че 33 е била частъ на изрѣчителния славински по Номоканонъ, т. е. на старата Кърчан (симводана) която, безспорно, е дѣло отъ югославински произходъ. Югославинскиятъ произходъ на Земл. законъ поддържатъ още В. Богиничъ и В. Ягичъ.

Споредъ нашето мнѣние въпросътъ за произхождението на „Книги Законниа“ и особно на „Земледѣлческия законъ“ не е още разработенъ и изученъ достатъчно. Заключениеето на А. Павловъ е приблизно. Даже неговата аргументация говори косвено противъ него Той признава, че въ „Земл. Законъ“ имало много изно-славински елементи, но дери обяснението имъ въ възможнитѣ сърбски прѣписвания. Защо обаче да не се приеме обратното? Защо да не се приеме, че прѣведенитъ на славинския югъ „Книги Законниа“ сж били отсетитъ и отчасти порусени отъ рускитѣ прѣписвачи. Едва прѣглеждане само на славинския текстъ на „Земл. законъ“ въ изданието на А. Павлова води къмъ прѣдпочителното заключение за югославински имъ произходъ. Тукъ има думи напр. чисто български, които и сега и по форма и по значение принадлежатъ на българския и сърбохърватски езици. Такивъ сж: брѣзна (бразна) оранд земя, сѣмба, сѣтба (сѣдба), (г)осподаръ земя, насѣния ниви, сѣговорили, исполу, ралъни желѣза, коситва, секира, чрѣда (чърда), стернице (стървище), лемежь. Най-вѣроятно е 33 да е то български произходъ.

Колкото за наредбитѣ на „Зак. земл.“, тѣ сж толкова приспособени на старославинския земеделски битъ изобщо, че могатъ да се тълкуватъ като еднакво изниквани отъ жизненитѣ нужди въ Русия и Славинския Югъ. Отъ това становище тѣзи наредби много по-прилѣгатъ на земеделския строй, съществуващъ и до сега въ пѣкои балкански крайини. Такивъ сж прѣведенитъ отъ А. Павлова членове 1—5, 7, 10, 12—14, 16—19, 20, 30, 77, 78, 81., въ които се говори за общинното земевладѣние, за дѣлбата на общи земи съ жребе, за построяването на воденица въ общо мѣсто, за правото на собственика въ падналия му се дѣлъ земя, за даването подъ изполу (изполна), за правата на оногозъ, който е разчистилъ чужда гора и прѣобърналъ на нива, за правата на оногозъ, който е посадилъ лозе на чужда нива въ отсъствието на ступанина, за емството (взаимната отговорностъ) на общината въ случай неплащане данъцитѣ на тая или она домакинска еханица.

Освѣнъ селянитѣ собственици, „Земл. законъ“ нѣе селяни, които обработватъ земитѣ на едри земевладѣльци. Тѣзи селяни сж нарицатѣ — приселници Споредъ Зем. законъ, отношениета на тѣзи приселници къмъ земевладѣльцитѣ сж се опрѣдѣляли съ взаимното имъ съгласиение, съ договоръ. Тукъ се прѣдвидва десетина, която селянинътъ парисъ е плащаль на земевладѣльца. Самитѣ селяни имали обичай да отдаватъ своитѣ участъци земи на исподу и Земл. законъ нарича таквъ наемателъ — половникъ.

„Землед. законъ“ е не само кодексъ на поземелнитѣ отношения, а и полицейско-наказателенъ законикъ — въ областта на сжитѣ отношения. Въ него се разправя за разни видове земеделски краджи: на земеделски сѣчма, работенъ дѣбитъкъ, земни произведения, пожари и сѣчене на бранища, уврѣждакия и пакости, причинявани отъ домашни животни, за отговорността на овчаритѣ къмъ ступанитѣ на стадата, които тѣ пасатъ и др

Хрисовули.

§ 29. Опрѣдѣление и брой на хрисовулитѣ.

Старо-българскитѣ хрисовули сж били царски заповѣди, единъ видъ указы, които отъ княжна страна се отличавали по това, че носили окаченъ отдолу златенъ печатъ Хрисовуло съ ще каже, именно златенъ печатъ) и въ текста на които се е обозначавало, че това е именно хрисовуль. По съдържание хрисовультъ е билъ винаги единъ актъ, съ който царьтъ изказвалъ своята воля и надарявалъ съ известни привилегии нѣкои частни или юридически лица — мѣнастири, черковни, общини и др. Ако актътъ не е носялъ златенъ, а сребъренъ печатъ — той се наричалъ сингелни (сингелионъ).

Хрисовультъ, прѣнесенъ изъ Византия на българска почва, е прѣтъриѣлъ нѣкои измѣнения.

Кѣлко и да се употрѣбява думата гразмота (писмо, писменъ документъ) за обозначаване хрисовула, тя не може, поради обширността и обикновеното си значение, да изрази точно и пълно значение на понятието. Въ българскитѣ актове отъ тѣи родъ употрѣбявано е прѣимуществено названието Хрисовуль (вж. сиринския хрисовуль, хаденъ отъ Константина Тиха на мѣнастиря св. Георги, при Скопье) Най-ранниятъ хрисовуль е билъ нареченъ Орисмо (гр. дума) т. е. повеление (вж.

Хрисовула на Ив. Асѣня II, даденъ на Дубровнишки. Въ по-късно време названието се прѣвежда на български — „златопечатанное слово.“ (вж. Шишманова хрисовула, даденъ на св. Рилска обителъ), или златипечатное слово (Орѣх. хрисов.) Тамъ, които употребяватъ за нашия хрисовула, или въобще за хрисовулитѣ, думата грамота, напушатъ изъ вида, че на руски за изказване наистинето на хрисовула има специално название: жалованныя грамоты.

Въ тѣсния смисълъ на думата, прочее, хрисовули сѫ царски актове, издавани и давани на частни или колективни лица, на които се подарявали извѣстия политически, фискални и имотни права, привилегии и имунитети.

Така като се ограничимъ да гледаме на прѣдмета, ще излѣзе, че до сега сѫ избродени и познати само седемъ хрисовули, писани по старобългарски: 1. Дубровнишкиятъ на Иоаня Асѣня II (около 1230); 2. Вирпискиятъ на Константина Тиха (до 1278); 3. Орѣховскиятъ на Иоаня Александра (1348); 4. Зографскиятъ отъ Иоаня Калмана (компиляция и доста съмнителна); 5. Вторя Зографска на Иоаня Александра (1342); 6. Витошкиятъ на Иоаня Шишмана и 7. Рилскиятъ на сѣния Шишмана.

Къмъ тѣхъ може да се прибавятъ: а) Италианскиятъ хрисовула на Иоаня Александра, даденъ на Венецианцитѣ въ 1362 г. окт. 4, който е напечатанъ въ Monumenta на Ljubis III (346 — 348). Тоя хрисовула (по-право писмо) билъ даденъ собствено на Марко Леонардо, венец. консулъ въ Варна, и въ него се осигурявали правата на безпрѣпятствена търговия съ България и обѣщавали се подарѣжии и покровителство; б) хрисовулитѣ, писани по гръцки, дадени отъ Иоаня Александра и Иоаня Шишмана на Месемврийскии мѫнастиръ св. Богородица, на мѫн. св. Николай чудотворецъ на Емонъ и на месемврийскии мѫнастири изобщо; в) хрис. на Иоаня Шишмана даденъ на мѫнастиря св. Троица.

Не може да бжде, щото броятъ на старобългарскии хрисовули да е билъ толкова малкъ, ограниченъ. Въ хрисовула, даденъ на Вирпиския мѫнастиръ, изрично се казва, че Константинъ Тиху игуменътъ на тоя мѫнастиръ архимандритъ Варлаамъ прѣдставилъ „правила и хрисовули святыхъ и правовѣрныхъ царей прѣжде мене бывшихъ и крадей“. И тукъ се помисляватъ, между другитѣ: царь Петръ, Калоянъ, царь Калманъ и др.

§ 30. Какъ сж се писали хрисовулитѣ и върху какви материали.

Хрисовулитѣ сж били писани по образци и форми, взети отъ византийцитѣ. Тѣхното съдържаніе се е налагало обикновено върху кожа — заешка, телешка и пр., нагодена за цѣлѣта. Такава кожа носи название пергаментъ отъ града Пергамъ, гдѣто се работѣше въ най-старо врѣме (два вѣка прѣди Христа) добъръ и тънъкъ коженъ материалъ за писане.

Хрисовулитъ се е писалъ съ хубавъ, ясенъ почеркъ отъ специални граматници, — писари, писци (въ вѣкои югославински земи, наричани *деготети*). Обикновено се е пишалъ съ прѣдисловие, което въ началото на християнството е било по-просто, а сѣга се е усложнило, та взело напълно образца на грѣжките осукани прѣдисловия въ хрисовулитѣ. „Благодѣйствию что, и зѣло богоугодно, и всѣми похвално еже къ свѣтымъ, и божественнымъ църквамъ теплѣя любовѣ имати изрядно оукрасити даромъ же и повелѣниемъ царскимъ“. Слѣдъ тѣзи думи въ введението се напомня, че „сими божественными църквами царие царствуютъ и рогъ царскіи возвишаются и дрѣзана ихъ оутарѣждается и свѣдѣніи правди пишутъ“, та за това царьтъ, като видѣлъ „избрании хрисовули, кои же принесомъжся къ царству ми мхъ же увидѣи и узрѣвши царство ми и поревнуа смѣи и хотѣи приложити“ и пр. (Орѣхъ, хр. на II. Алекс.)

Първиятъ познатъ български хрисовулъ на Ивана Асѣна II не е билъ съ такива разкошни прѣдисловия. Той почва просто и прѣко: „дава царство ми орѣзано си хорѣ всей дѣбрѣнишстѣи“.

Слѣдъ прѣдисловието се показва съществуето на даренията или привилегитѣ, които се отстъпватъ на дадено юридическо лице, въ нашитѣ хрисовули, обикновено, на известни мѣнастири. Тѣзи привилегии се изброяватъ една по една.

Най-послѣ дарителятъ на хрисовула прави варъчителния, цто да се почита священо неговата заповѣлъ не само „дождеже е живо царствомъ ми и по смърти царства ми кто бѣдетъ наслѣдникъ царству ми. . . да не поучитъ и воетметъ, ни порушитъ смѣи благообразній хрисовоулъ“. Въ противенъ случай се сипятъ тежки клетви върху нарушителѣ.

Царьтъ не сж се подписвали собственорѣчно. За доказателство, че хрисовулитъ излизалъ отъ тѣхната власть и рѣка, служалъ златниятъ отдѣленъ печатъ, който се прикачалъ на долния край на документа. Подонсъ обаче се е пишалъ съ завър-

зани и заслужени букви, по византийски образец. По някога се подписваха собственооръчно и самъ граматикътъ — писарь, както се чете въ орбховския хрисовулъ: Царь повелѣ, Добромиръ, писа въ Сергѣевницѣ, денъ 1 денъ въ сѣб.

Обикновено датата се е поставяла отъ сътворение мира — индикта.

§ 31. Значение на хрисовулитѣ.

Изобщо, важността на нашитѣ хрисовули е огромна за културната ни история. Тѣхното изучаване и разработване въ филологическо, палеографическо и етнографическо отношение ще ни даде крайно интересни елементи за старото време, особено за християнската епоха на българското царство. Няматина, ние виждаме още ни единъ хрисовулъ отъ времето на първото българско царство, но не може да се изключва съществуването на хрисовули и отъ това време. Ние имаме безспорно свидетелство за това въ Вершинския хрисовулъ, въ който се казва изрично, че Константинъ Тиху се предствили, между друго, и хрисовули на царя Петра.

Колко и да е истина, че правникътъ и историко-правникътъ могатъ да работятъ едва слѣдъ разрѣшаването на въпроси отъ областта на историко-филолога, все пакъ едва ли може да се откаже и на правника и на държавовѣда да хале своя „ранъ“ приносъ въ важното дѣло за едно всестранно изучаване на тия писмени паметници.

Ние считаме хрисовулитѣ за най-изрядни източници на старото българско право. Нашиятъ Законъ Сводный Людмъ наистина е крайно важенъ за най-ранната епоха на българската държава юридически паметникъ. Обаче, отъ една страна, още не може да се приеме, че той е законодателенъ актъ, издаденъ отъ върховна, установена власт, както напр. Душановиятъ Законникъ; отъ друга, неговитѣ наредби сѫ гласени по примѣра на византийски първоизточници.

Безспорно, и хрисовулитѣ сѫ редактирани по образци отъ византийско произхождение. Тѣхната форма е повече или по-малко копие отъ подобнитѣ актове, издадени отъ византийскитѣ царе. Обаче, тукъ, въ съдържанието на хрисовулитѣ, ние срѣщаме данни, наредби, уредби отъ националенъ, въ всѣки случай, отъ старо-български държавенъ характеръ.

Прочитането на единъ само, който и да било, отъ хрисовулитѣ ни дава основание да твърдимъ, че въ тѣхъ и сошно-

логътъ, и държавовѣдътъ, и криминалистътъ, и цивилистътъ, и изучавачътъ на българскитѣ стара тегоби и даяни, ще намѣратъ що да го заинтересува, що да почерпятъ съ широка ръка за своята работа. Отъ това гледище на източници за старото б. право, хрисовулитѣ иматъ много голѣмо значение изобщо и като сѣмагателни сръдства за изучаване нашата стара правна история. На първо мѣсто хрисовулитѣ сѣ образци, въ които се сръщаме съ силното онова въздѣйствиє, което римско-византийското право е упражнило върху нашия държавенъ строй, обликъ и характеръ. Вътъ отъ разнитѣ названия, титли, чинове, служби и пр., заеманията на които може да се прослѣдятъ, между друго, и върху хрисовулитѣ, тѣ ни даватъ грядиво за да погледнемъ и по-дълбоко на нѣкои византийски въздѣйствиия върху изтършитѣ уредби на Стара България.

Въ хрисовула даденъ отъ И. Асѣна II на Дубровникъ и отъ И. Александра на венецианцитѣ въ 1352 г. ние сръщаме положителни сѣдѣния и за тогавашнитѣ ни международни търговски отношения. Въ послѣдния се вижда, напр., че на венецианцитѣ се допуцало не само да търгуватъ безпрѣпятствено и при извѣстно покровителство въ страната, но че още имъ се разрѣшавало да си строятъ въ нашето отечество черкови и лонки. Всѣки, който помисли да имъ пакости, се казва въ тия хрисовули, ще бжде измѣнникъ на царството ни, т. е. на самия царъ (*sia traditore dei mio imperio*). Хрисовулитѣ сѣ важни източници по-особно и за нашето углавно, склѣбно и гражданско право, както що се види по-послѣ.

§ 32. Влахо-молдавски хрисовули и турски берати.

Ако нашитѣ хрисовули водятъ потеклото си отъ византийскитѣ, тѣ сѣ продължили своето по-сетнѣшно еволюционно развитие въ вляшкитѣ и молдавски подобни документи. Още Юрий Венелинъ изсочи въ 1840 година въ своя познатъ трудъ: *Влахо-Болгарскія или дако-славянскія грамоти*, значението и важноста на тия държавни документи.

Въ послѣднѣо врѣме въ новитѣ трудове на професоритѣ Д. Агура и Л. Милетичъ не само ни се съобщиха стотина нови влахо-молдавски грамоти, но ни се дадоха много важни историко-езиковни освѣтления (Мсб. IX и XIII). При изучаването на тия вляшки и молдавски хрисовули ще се забѣлѣжатъ нѣкои особености. Въ тѣхъ, между другото се вижда: I. опростотво-

рението на хрисовулното дѣло; 2. транскрипцията на гърко-румските наименования съ чисто български: столникъ, глобникъ, постелиникъ, дворникъ, чашникъ, воевода, свидѣтели и пр. и пр.

Голяма еволюция се извършва и въ съдържанието и назначението на влахо-молдавските хрисовули, които почват постепенно да се обръщатъ въ владѣлни документи, единъ видъ крѣпостни актове, при все че и първоначално и сепѣ тѣ сж носили старитѣ български названия: хрисовули, оризмо, повеление. Последното название се срѣща въ XVII столѣтие.

Най-послѣ къмъ българскитѣ хрисовули могатъ да се прибавятъ още като спомагателни и обяснителни документи: султанскитѣ берати и фермани. Има важенъ материал не само за политическата, културна, но и правна наша история въ даннитѣ, които се срѣщатъ въ турскитѣ паметници отъ ранната епоха на завоеванието и слѣдъ него. Турскитѣ султани възприели на първо врѣме голѣма частъ отъ уредбитѣ и наредбитѣ на завоеванитѣ народи, докогато тѣ не противорѣчили на турскитѣ жериятъ, прѣдавия и обичаи.

§ 33. Междудържавни договори.

Въ междудържавнитѣ договори на старото врѣме се срѣщатъ значително правни норми. Тогава, както въобще правото се създаваше отъ обичай — плодъ на колективна воля и на правосъзнанието на народа, тъй и въ международнитѣ отношения току-що прожвили се или вече съществуващи обичаи се внасяха въ договоритѣ или изникваха нови норми — плодъ на автономната воля на договорнитѣ страни. Ако въ днешно врѣме международнитѣ договори създаватъ много пакти нови правни норми, още повече това може да се каже за старото врѣме.

Прѣдъ видъ на това, ние се обръщаме къмъ договоритѣ на българскитѣ владѣтели съ чуждитѣ държави като къмъ изрядни източници на старото българско право. Въ тѣхъ ние намѣрваме посочвания отъ частъ на съществуваще въ стара България право, отъ частъ на право, което се е заемало и усвоявало во външно въздѣйствие.

По-познатитѣ договори на българскитѣ владѣтели съ чуждитѣ държави сж слѣднитѣ:

1-о. Договорътъ между Аспаруха и Константинъ IV Погонатъ (679 год.), съ който се сключи миръ подъ условие Византия да плаща ежегоденъ данъкъ на България. Тоя договоръ

идние да признае официално настанването на новата българска държава върху територията на Византийската империя. Земите между Дунава и Балкана, т. е. старите провинции Мизия и малка Скития се считаха по този договор за формално отстъпени на Аспаруха.

2-о Договорът на Тервела с визант. императоръ Теодосия III (716 г.). Със този акт, за който се срѣщатъ свидѣния у Теофраста, се определя: а) границата между България и Византийската империя. Тя съвпадала със оконата — Епиския, наплавата на който отнасятъ къмъ времето на Тервела; б) колко данѣкъ ще дава Византия на България. Именно византийцитѣ се задължили да даватъ дрехи и червени кожи за стойностъ около 30 литри злата. Този данѣкъ, впрочемъ, само се потвърждава; той ще е билъ същиятъ договоренъ още между Аспаруха и Константина IV Погонатъ; — в) третата точка на договора се отнасяла до екстрадицията на забѣгващите престъпници въ една или другата държава; — г) четвъртата точка на договора гласи: „търговцитѣ и отъ двѣтъ страни да представятъ своитѣ стоки съ пломби и печати¹⁾, а оние отъ стоцитѣ, които нѣматъ пломби, да се отнематъ и да се внасятъ въ държавнитѣ скѣзки“ т. е. да се конфискуватъ въ полза на държавната хазна.

3. Договорътъ на Телерика съ Константина Копроника (773 г.), съдържащето на който не ни е познато. Споредъ него България прѣдполага се, е останала пакъ при границитѣ си съ 716 г.

4. Омортатъ (Мортагонъ) сключилъ договоръ съ императора Лъва за 30 години (814. Сюлейманкъойскиятъ паметникъ).

5. Борисъ сключилъ договоръ съ краля Людвика Нѣмски противъ Ростиславъ, князь Моравски (864 год.). За този цѣлъ Борисъ билъ изпратилъ специални пратеници. Същиятъ Борисъ е сключвалъ договори съ самия Ростиславъ, както и съ императоръ Михаила за покръстването си (864 г.).

6. Договоръ на царъ Симеона съ Лъва Философа (888 г.) слѣдъ битката при Българофингонъ (Ески-баба). Споредъ този договоръ: а) Византия се задължавала да помѣри на България всички военноплѣнни българи, било, които прѣко плѣвила, било откупенитѣ отъ маджаритѣ; б) Византия се задължавала да

¹⁾ Пломбата и печатътъ сѣ били материално доказателство, че стоката е свободна за вносъ и че за нея сѣ платени съдѣжитѣ се мита.

аплаца годишни данъ, които трѣбвало да се донесъ въ Несебрия (Месемерия), градъ, който влизалъ въ прѣдѣлитъ на Българската държава.

7. Договоръ на Петра Симеоновъ съ Византия при императора Романа (8 окт. 927 г.) Този договоръ е много важенъ затова, че чрезъ него е била призната царската титла на Петра, патриаршеското достоинство на българския архиепископъ — тогава обитаващия въ Дристра (Силистра) Дамиянъ — и наедно съ това автокефалността на българската черква. Не само Византия припознала царската титла на държавния български владѣтель, но и го считала по-високо отъ всички крале на Европа, даже по-високо отъ римския императоръ. При това, Византийцитѣ подновили задължението си да плащатъ всѣка година опредѣленъ данъкъ на българитѣ.

8. Кадѣяновитѣ договоръ съ Византия (24 мартъ 1201 г.), чрезъ който всички завоевания на второто българско царство при основателя му Асѣнъ I били припознати отъ византийцитѣ.

9. Борилъ е сключвалъ два договора: единъ съ Ласкариса, византийски императоръ, други съ латинянитѣ (около 1218 год.). Последниятъ договоръ ималъ важно политическо значение за българската държава, като се засилва дружбата съ латинянитѣ — противъ сѣрбския великъ жупанъ Стефана, който се билъ прогласилъ противъ Борила.

10. Асѣнъ II съ Иванъ Дука Ватацесъ, византийски императоръ, на когото столицата бѣше въ Никей. Съюзътъ билъ политически, отбранителенъ и нападателенъ, противъ латинянитѣ (1236 г.), които въ това врѣме държели Цариградъ. Съ този договоръ е била призната държавната и черковна независимостъ на България, царската и патриаршеска титла. Важно е и това, че по този случай и другитѣ източно-православни черкви: нерусланиската, антиохийската и александрийската припознали автокефалността на българската черква. Асѣнъ II е сключвалъ писменъ договоръ и съ епирския владѣтель Киръ Теодора.

11. Договорътъ на Михаилъ Асѣнъ съ Дубровникъ (15 юн. 1253 г.) Този е най-важниятъ отъ всички договори на българскитѣ царе по това, че: 1) текстътъ му е запазенъ изцѣло и ние можемъ да се запознаемъ съ формата, въ който съ се изразявали тогавашнитѣ междудържавни отношения на българитѣ; 2) договорътъ е писанъ на славянски, сѣрбска редакция, така че имаме една славянска терминология за много правни

думи и изрази. Договорът на Мих. Асѣвъ съ Дубровникъ е политически и търговски. Той съдържа отбранително-нападателно съглашение между българи и дубровчани противъ сърбитъ и уреждане търговскитъ сношения между двѣтъ страни.

12. Договоръ на Иванъ Александра съ Венеция (1352 г.); писанъ по италиански. Договорътъ между Иванъ Александра и венецианския дожъ Андреа Дандоло отъ 4 окт. 1352 г. е сключенъ въ България.

Споредъ съдържанието му: 1. дава се право за свободно и сигурно пътуване на венецианскитъ търговци въ българската империя (*imperio nostro*); 2. мито ще илащатъ $3\frac{1}{2}\%$; 3. баша за ситъ и ситъ за баша не ще носи наказание; 4. ако загине нѣкой корабъ ще се запази имотътъ и лицата му. Въ 5—9 чл. чл. се прѣдвждатъ разни берии, като се употребяватъ монетитъ: перлери, гроши, аспри; 10 чл. се отнася до неприкосновеността на личността на венецианецъ въ България, който не може да бже наказванъ безъ сждъ; 11. разпорежда имотното право на венецианцитъ. Ако умре нѣкой венецианецъ имотътъ му се за. пазва. Венецианцитъ могатъ да купуватъ земи, да си построяватъ черкови и жилища, дѣто щатъ въ страната, безъ да имъ прѣчи нѣкой. Който имъ прѣчи, да е прѣдатель на царството.

13. Последниятъ договоръ на Ивана Шишмана съ Мурада (1366 г.), по силата на който той е приелъ васалството и далъ Мураду сестра си Мара за съпруга. Текстътъ и на този цѣвненъ актъ още не е познатъ.

14. Договоръ между Иванко, синъ на Добрича, чрѣзъ посланици Коста и Иолнани, подписанъ въ 1387 г. съ Генуезцитъ. Странитъ си обѣщаватъ взаимна защита и правосдие на поданицитъ въ земитъ, принадлежащи на Генуезската община: Иванко ще приеме едмъ консулъ, който ще гледа всички и граждански и углавни дѣла между самитъ генуезци, или между генуезци и мѣстни жители. Генуезци ще се считатъ всички, които посочи за такива консултъ. Иванко се задължава да приема и удовлетворява консулитъ, да имъ дава улеснения и земи за магазин и черкова. Тукъ е уреденъ въпросътъ за свидѣтелитъ, които трѣбва да се каятъ по надлежния редъ, за ерѣковетъ да се измесатъ изъ България търговцитъ, ако между двѣтъ страни се почне война — (мѣсецъ за лесно и 6 мѣсеца за по-мджно извозимн или цѣвни имоти (кораби и соль). Генуезци могатъ всичко и веѣкога да извозватъ изъ страната, освѣнъ храни въ врѣме на гладъ. При това, ако на друга народностъ би се позволило

и това, то сключата привилегия се отстъпва и на Генуа. Входно и изходно право ще се плаща по 1%. Изключват се отъ това правило корабитѣ, златото, среброто, бисеритѣ и други драгоценности.

За познатитѣ старобългарски договори знаемъ, че тѣ сж били писани по гръцки, латински, италиански и единъ на славянски.

Славянскитѣ договори между Михаила Асѣна и Дубровникъ се вази въ Виенския държавенъ архивъ. Той е печатанъ въ Раматку-тѣ на Шафарика, съдържа прѣдисловие, задълженията на двѣтѣ страни, имената на лицата, които сж го подписали и сж дали клетва за неговото точно пазене, на чело на които е „славний властелинъ господинъ Марсиа Георге, князь Дубровнички“, подиръ него сядни (нѣколко души), вѣчницитѣ (т. е. съвѣтницитѣ) отъ малкото и голѣмото вѣче (съвѣтъ) и, най-сетѣ, отъ името на Дубровничката община е подписала и дала клетва багътъ, като се ударило „звономъ“ (съ камбана), както билъ мѣстниятъ обичай.

§ 34. Лѣтописи, жития, писма, записи и надписи.

Оскъдността на достатъчно прѣки правни паметници принуждава да се дирятъ нѣкои косвени спомагателни източници. Такива сж съвременнитѣ на описваната епоха лѣтописи, хроники, исторически свидѣтелства и бѣлѣжки, жития и писма, както записи и надписи. Тука ние ще посочимъ по-важитѣ за нашата правна история.

а) Византийски лѣтописци и историци.

За насъ едни отъ най-важитѣ лѣтописци сж византийскитѣ, тъй като тѣ сж имали и възможността и необходимостта да засегаатъ въ своитѣ писания живота на българитѣ, съ които сж били въ допирание. По-важитѣ отъ тѣзи лѣтописци сж: Прокопий, живѣлъ въ VI в., съвременникъ на императора Юстиниана, съвѣтникъ и секретаръ на Велизария. Той е описалъ войнитѣ въ своята „История на войнитѣ“, която се състои отъ 8 книги: за перситѣ, вандалитѣ, готитѣ и пр. Той е писалъ също Historia Arcana, въ която е описалъ двора на Юстиниана, и единъ трудъ за постройкитѣ на Юстиниана De aedificiis, книга съдържаща данни за географията, етнографията и държавното стопанство на Византия въ онова време.

Като продължатели на Прокопия сж: А г а т и й С х о л а с т и к ъ и М е н а н д ѣ р ъ, редомъ съ когото стои покрови-

тедьтъ му Императоръ Маврикий (582—602), авторъ на знаменитата „Стратегика“ съ 12 глави, отъ които 5-тата е посветена на начини за война съ славянитѣ. Важни сж още Теофилактъ Симоката, Теофанъ, авторъ на История на царста, Иоанъ Малала. Лъвъ Граматикъ, императоръ Константинъ Порфирогенетисъ, зблжжательна писателъ отъ 10-я вѣкъ, на когото по-важнитѣ трудове сж: *De ceremoniis aulae Byzantinae*, *De Thematibus* и *De administrando imperio*. Императоръ Лъвъ VI, царевнъ, филозофъ, е писалъ (умр. 912 год.) знаменитата „Тактика“. Симеонъ Метафрастъ и Логотетъ е писалъ лѣтописъ до 948 год. Има старобългарски прѣводъ отъ тоя лѣтописъ, отъ 17-о вѣ.

Слѣдватъ лѣтописци: монахъ Георги Камаргалаъ, Лъвъ Диконъ (10 в.) Георги Кедринъ (11 в.), Иоанъ Скилица (11 в.), Зонара (12 в.), Анна Комнина (12 в.) и Константинъ Манасия (12 в.), авторъ на прочутата лѣтописъ въ 6733 стиха, прѣведена и на старобългарски. Прѣводътъ се намерва запазенъ и до сега въ ватиканската библиотека въ Римъ. Въ него 70 рисунки и миниатюри — шире и събития изъ българската история. Най-послѣ нека поменемъ и по-сетившиетѣ лѣтописци Киванъ (12 в.), Никита Ханаатъ, Георгъ Акрополитъ (13 в.), Пахимеръ (14 в.), Михаилъ Дука (14 в.) Никола Алкохондиза (15 в.).

Изброежитъ лѣтописи и исторически трудове на византийскитѣ лѣтописци сж издадени изпѣло нѣколко пжти. Едно отъ по-добритѣ издаши е Брюкотоъ (1828—58) и носи назлоуъ *Corpus scriptorum historiae Byzantinae collectio* В. G. Niebuhr instituta, Bonnæ, Impensis, Ed. Weberi 1828—1855.

Къмъ горнитѣ има мѣсто да се прибавитъ писмата изъ царигр. патр. Николай Мистикъ до Симеона (СНУ, 10, 11, 12); — писмата Виз. патр. Романа Лиданина до бѣлг. царь Симеона (СНУ, 13); писмата на Теофилакта, Охрид. Архиепископъ (Успенски — Образование българскаго царства); — писмата на патр. Фотия до Бориса (Български старини, кн. 5, изд. Б. Ак. Наук. 1917) и „Изъ Истории болгаръ“ — Соколовъ.

б. Арабски историци и лѣтописци.

Намѣстни арабски историци, лѣтописци и пктешественици иматъ за нашето старо право важно значение, защото нѣкои отъ тѣхъ ни даватъ свѣдѣния за общественни и правени битъ.

на прабългаритѣ, други ни описватъ по-късната епоха и сношенята на азиатскитѣ народи съ славянитѣ.

Тукъ ще споменемъ за по-познатитѣ: Яхья, синъ на Сяида Антиохийски (въ началото на XI вѣкъ) пасалъ е за византийската империя, особено за вѣрнето на императоръ Василий Българоубиецъ. Руската академия ни науситѣ издаде научно-критическия трудъ на баронъ В. Р. Розенъ: Извлѣченія изъ лѣтописа Яхьи Антиохийскаго. Приложение къ XI, IV-му тому — Записки Им. Акад. наукъ. № I СПб. 1883 г. стр. 447.

Ибни-Хордзядъбегъ (умр. въ 912 г.) написалъ географическо съчинение: „Книга за странитѣ и пѣтищата, които е единъ пѣсенъ източникъ за географита и живота на старитѣ славяни и италийци. Това съчинение е изпечатано въ *Journal asiatique* 1865 г. подъ насловъ: „Le livre des routes et des royaumes“ publié par Barbier de Meynard.

Ибни-Фодланъ (върва половина на X в.) Описалъ е пътуването си въ Волжска България. Това пътуване е пълно съ интересни свидѣния за бита и правитѣ на Волжскитѣ българи. Достъпно издание на свидѣния изъ Ибни-Ф. у В. Макушевъ: „Сказаніи въострашенъ о бытѣ и нравахъ славяны.“

Масуди се е романилъ въ 956 г. Той е пропѣтувалъ въ Индия, Персиа, земята на хозаритѣ и българитѣ и Византия. Масуда е билъ много образованъ и е оставилъ по арабски трудове, между които Златнитѣ джѣи (*Les richesses d'or*), въ който трудъ се разорана, между другото, за българитѣ, кѣто участвували въ византийскитѣ войски. Въ „Златнитѣ джѣи“ особено сѣ важна глѣдитѣ 15, 17 и 32, въ които се описва Кавказъ и събѣднитѣ му народи — руси, хозари и българи, битѣтъ и правитѣ на славянитѣ.

Ибни-Дастъ, (X в.), авторъ на „Книга на драгоценни съкровища.“ Издаденъ е отъ Д. А. Хвольсонъ, подъ насловъ: „Извѣстїа о хазарахъ, буртасахъ, болгарахъ, маджарахъ, славянахъ и руссахъ.“ СПб. 1869 г. Ибни-Дастъ, между друго, съобщава за покрѣстващето на българитѣ.

Ал-Бекри (XI в. 61 г.) Неговитѣ трудове сѣ: 1) Муджамма-истаѣжамъ, единъ географически словарь и 2) Ал-Маѣлялику-л-мамаликъ т. е. пѣтища и дървѣли. Неговитѣ по-важни съобщения сѣ издадени по-руски: Извѣстїа Ал-Бекри и другихъ авторовъ о руссахъ и славянахъ. Стати и разказанїа А. Кушка и баронъ В. Розена. Приложение къ XXXII-му тому Записокъ Им. Академїи наукъ. СПб. 1879.

в. Западни историци и летописци.

Тукъ ще споменемъ Тацита (55 — 133 сл. р. Хр.) Неговиятъ трудъ — „Нравитѣ на германцитѣ“ (*Germania*) е важенъ по пѣшитѣ свидѣния, ще дава за бита, общественния строй и нравитѣ обичаи на германцитѣ. Той пише и за славянитѣ — венди, венети.

Иорданъ (*Jordanes*, 552 г.), родомъ готъ, писалъ е „История на готитѣ“ (*De origine actibusque Getorum*). Издание на Th. Mommsen, *Monumenta Germaniae Historica*.

Григори Турскии (епископъ въ VI в.) Авторъ на една „Черковна история на франкитѣ“, почната въ 576 и свършена въ 592 година.

Хинкмаръ (806—882 г.), Реймски архиепископъ, борець противъ панството и кралството. Авторъ на *Ad proceres regni pro institutione Carlemani regis et de ordine palatii*.

Видукинъ, саксонецъ, монахъ, писалъ въ първата половина на X в. *Res gestae Saxonicae*.

Павелъ Диаконъ (*Paulus diaconus*, XIII вѣкъ), билъ калугеръ въ манастиръ Монтекасино въ Италия. Писалъ е „История на лонгобардитѣ“. Има издание на 1878 г. отъ В. Balzani.

Много данни на византийскитѣ и на нѣкои западни писатели относительно славянитѣ сж издадени у F. Racki, *Documenta Historiae Croatiae periodum antiquans illustrantia*, Zagreb 1877.

г. Български и славянски летописци и историци.

Отъ българскитѣ историци писатели на старото врѣме ще напомнимъ: Климентъ, единъ отъ ученицитѣ Кирилъ-Методиеви, епископъ велички, авторъ на: Жития и подвизи на мъченицитѣ, Похвални слова за Св. Кирилъ и Методия и пр. Той е най-вѣроятнио и авторъ на Папонското житие на Св. Методия (въ *Pamatky na Шафарика*). Той е писалъ житията и на двамата равноапостолни братя. Пѣттѣ жития на Кирила и Методия сж известни подъ име: Папонски легенди.

Епископъ Константинъ, авторъ на „Учително Евангелие“ съ прологъ (прѣдговоръ), сказание, историкни, византийска и всеобща хроника.

Иоанъ, Екзархъ Болгарскии, писателъ отъ Симеоново врѣме, авторъ на Шестодневъ и на прѣвода на Богословнето на Иоанъ Дамаскиинъ, къмъ които е писалъ прологъ,

имащъ важно значение за дворцовия и болярски животъ въ стара България.

Черноризецъ Храбръ, отъ когото до насъ е дошло описанието за откриване на славянскитѣ букви: О писменехъ. Сказаніе како состави Св. Кириль словеномъ писмена противу языку.

Кратки извадки и бѣдѣжки изъ горнитѣ трудове се срѣщатъ у Срезневски, Свѣдѣнія и замѣтки, LXXXI—XC.

Отъ по-късно врѣме на второто българско царство заслужва да се помине Евтимий, Патриархъ Търновски, на когото сж особно важни житиѣта, похвалнитѣ слова и още повѣче посланията му. Тѣ сж издадени изцѣло отъ професора на черновицкия университетъ Калужняцки. Отъ тѣхъ по-важни сж: Житіе и жизнь преподобнаго отца нашего Іоанна Рылскаго; — Житіе преподобнаго отца нашего Иларіона, епископа Мегленскаго; — Житіе преподобныя матери нашей Петки; Филотен; — Похвално на Св. велики царь Константинъ и Елена; — на великомъченица Недѣля; — на Св. Михаилъ воинъ — на Св. Іоанъ, епископъ Полиотски; — посланія: до свещенноиока Никодима Тисменскій; — до Кипринна-Минху; — до влашскія митрополитъ Антима*).

Константинъ Философъ Костенечки (XIV в.), прѣселенъ въ Сърбія, слѣдъ пронадане на търновското царство. Авторъ, между друго, на „Сказаніе изъявлено о писменехъ“ и на „Житіе деспота Стефана“.

Най-послѣ, нека поменемъ: Отецъ Паисъ Хилендарски (1720), авторъ на „Исторія Славеноболгарская“ за народитѣ, царетѣ и светитѣ български и за всички дѣянія и битія болгарски. Има мѣколка издания.

д. Разни турски правни сборки и други документи.

Турскитѣ правни сборки не могатъ да бждатъ игнорирани отъ българския историко-правникъ. По-главнитѣ такива сж: Кануи-намето (Законникъ) на Румелия, който дава свѣдѣнія и за най-древнитѣ нѣща относительно финанситѣ, данъцитѣ и митата, като при това дава свѣдѣнія и за правнитѣ отношения на християнитѣ къмъ мюсюлманитѣ (Hammer, Das ostm. Reich, Staatsverfassung und Staatsverwaltung). Въ това „Кануинаме“ сж изложени и привилегитѣ на така нареченитѣ войници.

* У Нѣкол отъ тѣхъ житія сж печатани и въ Бѣлг. Старина.

Не сж безъ извѣстно значеніе и по-имѣнїѣ турски законни сборни (Кануни девлет-алие), отъ които имаме едно доста нѣмно българско издание, тона на Хр. Арнаудова: Пълно събрание на държавнитѣ закони, устава и високи заповѣди на османската империя, съ приложение на сключенитѣ съ чуждитѣ държави трактати и протоколи, на издаденитѣ императорски фирмани за извластнитѣ на империята княжества, на потребнитѣ разясненія и на азбученъ показател. Прѣведено отъ турски (въ 4 тома) издава се отъ Христа С. Арнаудова. Цариградъ (до Ш-й т.). Четвъртиятъ е печатанъ въ София 1884.

Като помагало при ползуване отъ турскитѣ закони може да служи: Ключъ на дѣйствиващитѣ отомански закони отъ Мих. Каравокиросъ. Прѣведено отъ Яко С. Армадиосъ и П. Поповъ. Пловдивъ. 1884.

Писменитѣ паметници отъ ранното врѣме на турското владичество съдържатъ цѣлни елементи за нашата наука. Не сж само бератитѣ и фирманитѣ, тѣзи турски хрисовули, които иматъ известна историко-правна стойность; не само тѣ ни даватъ нѣкои осѣтления за учрѣжденїята на туритѣ, заети на старо-български и византийски държавенъ строй или пъкъ допесени тукъ. Такова сж още всевъзможнитѣ: съдебно-шерийски актове — илими (рѣшения), хюджети (актове), маабати (протоколи), худутнаметѣ (снорламета, разграничителни на общинскитѣ землища книги), тезкерета (писма), сенети (зависи), арузхали (просби и пр. и пр.)

На български има вече издадени (Ст. П. Джанскавъ и Д. Ихчиевъ) цѣла редица отъ тия писмени паметници и печатани въ разни периодически издавания у насъ сборници и списания.

е. Разни славянски правни сборни и дѣтописи.

Тукъ трѣбва да помислемъ прѣди всички Несторвата или първоначалната Руска Дѣтопись, издавана на Нестора, напечатана въ Полное собраніе русскихъ дѣтописей, (СПб. 1853 г. шесть тома), издадено по изсочайшему повелѣнію археографическою комиссіею. Редомъ съ тая дѣтопись върви и Руската Правда, която има отдѣлни издания. Освѣнъ Руската Правда, за насъ иматъ значеніе: Уставная Двинская Грамота, Псковская и Новгородская Судная Грамота, Судебникъ Іоана Баендѣвича; Статутитѣ на Владислава II 1420—1423) и на Казимира (1469), Литовскія статутъ отъ 1528. Отъ тѣзи паметници едни сж печатани въ Христоматїята на Ва.

Буданова, в всички въ Иречкова: Сводъ законѣвъ словянскихъ. Прага. 1840.

Полсонѣ сбирки: Вислицкиягъ и Вартенски статутѣ сж напечатани у Иречкова Сводъ.

Чехскитѣ стари правни сбирки иматъ сжко така значение за насъ. Такива сж: 1. *Pravo zeme Ceské* — наметникъ наметрениъ у Петръ Розенбергъ, най-висши коморникъ (+ 1343) и за туй се нарича още *Pravo* на стария панъ изъ Розенбергъ; 2. *Rád práva země-bho*, писаниъ при Карла IV по латински, послѣ въ XIV в. и наредениъ по чехски. Латинскиятѣ текстъ е отъ 1360 г. 3. *Vykábráda ceského*. (Тълкуване на право), писано отъ Андрея изъ Дуба (около 1406 г.) 4. *Kolbu svědately o právních země ceské*. Авторътъ на тѣзи 9 книги е Викторинъ Корнелий изъ Вишеградъ, помощникъ на най-висшия писаръ на Чешско Кралство (1493—1497) *К о з м а П р а ж с к и й*, чешка лѣтописецъ (XI в.), много ученъ на прѣмето си мжжъ. Неговата чешка хроника — *Е м л е р ъ*, *Fontes rer. bohemicarum* II т. Прага 1874, състои отъ три книги, почва отъ най-старо прѣме и идва до 1125 год. (година на смъртъта му).

ж. Надписи.

За историята на старобългар. право не сж безъ значение още и други отъ разни категории писмени наметници. Такива сж: старитѣ надписи върху каменни стѣни, стълбове, надгробни плочи и всевъзможни други надписи и бѣлѣжки въ стари книги. Тѣ сж важни особно за държавното ни право.

ДЪРЖАВНО ПРАВО.

ОТДЪЛЪ ПЪРВИ. — УСТРОЙСТВО.

За да съществува една коя и да било държава, необходими сѫ три съществени елемента: 1. територия; 2. население, което живѣе на тази територия, и 3. една върховна власт, която да обединява въ едно цѣло този народъ.

1. Територия.

§ 35. Елементитѣ на българската държава.

Първиятъ елементъ, който е легналъ въ основата на българската държава, сѫ, прѣди всичко, онѣзи най-ранни племенни организации, отъ които се е образувала тя. Тѣзи организации сѫ били вече прѣминали периода на скиталческия, номадски битъ, и имали заседналъ животъ. Славянитѣ на полуострова имали своитѣ постоянни селища, своитѣ хижи (колиби). Тукъ тѣ се групирани на първо врѣме като родове или задруги, въ които крънитѣ, родонитѣ вачала сѫ прѣобладаващи надъ териториалнитѣ. Разраслата се задруга служила за основание на други като нея най-напрѣдъ по-малобройни, послѣ по-многобройни задруги или голѣми челяди. Съюзътъ отъ такива задруги завземалъ една малка територия и така съставялъ общината. Между крънитѣ задруги и териториалнитѣ общини има прочее извѣстна генетическа връзка. Ако хвърлимъ и днесъ погледъ върху названята на нашитѣ общини и ако изучимъ тѣхното произхождение, ние ще видимъ, че тѣ волятъ потеклото си отъ нѣкой родоначалникъ, който е далъ името на рода си и наедно съ това на селото, на териториалната община, гдѣто се е разрасвалъ и заселвалъ този родъ. Такива сѫ: Драгановци, Добрунци, Петковци, Раднѣвци, Рухѣвци и пр. Същото се срѣща въ старо

врѣне, когато все така родоначалникътъ е много пъти давалъ названіе на племенната единица.

Веднакъ общината съставена на кръйна, роднинска основа, тя не можела да удържи до край тоя си характеръ. Икономически условия изискватъ или допускатъ заселването и на чужди за рода лица. Изборната система на селския общински старѣя замѣня системата на завземане това мѣсто по силата на родоначалническо право. Нови общини се появяватъ слѣдъ врѣме пѣ-на страна отъ първоначалната. Тѣ се държатъ въ извѣстно общение, заематъ извѣстно териториално пространство — съставяйки единъ обширенъ съюзъ — жуна, околия, областъ (волость у руситѣ). Тѣзи жуни съставляватъ по-голімъ съюзъ, отъ който се ражда малката на първо мѣсто племенна държавица, княжество, имаше своята територия.

Въ стара България славянскитѣ племена, които заварва историята въ първитѣ вѣкове на заселването имъ въ полуострова (III—VII), сж ирѣживѣли повече или по-малко поменититѣ стадии на развитіе до племенна държавица. Таква племена е имало доста. Когато се появи Аспаруховата орда отсамъ Дунава, тя побѣди и обедини нѣколко такива племена въ земитѣ на Долна Мизия, гдѣто създаде и основа първата бѣлгарска държава (678 год. сл. Хр) съ една опрѣдѣлена територия. И тѣй, славянскитѣ населенія, разположени въ земитѣ на Долна Мизия, събрани и стегнати въ една обща организация наедно съ бѣлгаритѣ отъ ордата на Аспаруха и подъ властѣта на тоя вѣрвъ владѣтель — сж елементитѣ на първата бѣлгарска държава. Около тая ядка се върти въ всичко врѣме политическото съществуване на бѣлгарския народъ.

§ 36. Понятіе за старобѣлгарска държава и термини, съ които се означавало това понятіе.

Самата дума държава на старобѣлгарски и първоначално не е обозначавала това, което ние съ тоя терминъ разбираме днесъ. Въ самото начало съ името държава се е разбирали извѣстенъ клѣсъ недвижюмъ имотъ, находящъ се въ държението на нѣкого — лице единично или колективно. Държава е била дума равнозначеща съ имѣние, владѣние, имотъ, държанъ отъ еди-кого. Въ много мѣста на днешна България и до днесъ „държава“ ще каже земята, и въобще недвижимитѣ имоти, които притежава нѣкой, а още по-опрѣдѣ-

лено, цялото имѣние на някого (чифликъ). Както въ днешния народенъ говоръ, така и въ хрисовулитѣ мѣстата държавна означават владѣние, имѣние. Въ много познати южнославянски хрисовули също така държава означават имотъ, принадлежатъ някому. Обаче това название скоро почва да обозначава владѣние на цѣла околностъ земи и населенитѣ въ нея жители, отстѣпени на временно държане някому — въ противоположностъ на това, което е било бащиния.

Слѣдъ това много лесно е било значението на „държава“ да направи още една стѣпка и да означава не околна, жупа, отстѣпена въ владѣние, а цѣлата страна, държана отъ владѣтеля. Ето защо по-късно и въ някои отъ хрисовулитѣ се срѣща думата държавна въ смисълъ на съвременното ѣ значение.

За използване понятието на територия въ най-ранно време била употребявана думата: земя, земля. Земята е хранила, поддържала челядта, задругата; въ нядрата на земята общината е नियрвала своето селище; върху земята е почивала основата на жупата, на племенната държавица; най-сетнѣ това название е най-придѣгало да се даде на територията, на и на самата държава. „Земя“ е терминътъ, който се срѣща въ всички славянски езичи, употребяважъ въ сличния смисълъ. Собствено „земя“ е означавало, най-напрѣдъ, работената земя, по-късно обитаваната отъ племето територия, областта; и, най-сетнѣ метафорически — тя е прѣнесена и на другитѣ два елемента въ държавата: населението и властта. Въ най-раннитѣ български писмени паметници на български, ние срѣщаме ясно еволюцията на туй употребяване термина земя за областъ, територия, държава.

Терминътъ земя вмѣсто областъ, територия и по-послѣ — държава, се обмиснява и отъ частно-правно гледище за държавата, ко силата на което тя се считала като имѣние на тоя или оня владѣтель.

Редомъ съ термина земя въ старитѣ паметници се срѣщатъ други думи: страна, а въ християнски периодъ — царство. „Страна“ изглежда да е употребена повечето въ случаи на първоначални изрази. У Константина Багрянородни се казва: „Търновска страна“; въ живота на Св. Климентъ: „Българска страна“ редомъ съ „Българска земя.“ У патриарха Евтимия: „Гръчката земя.“

Терминътъ царство се срѣща прѣимуществено вмѣсто „величество“: „царство ми“ — мое величество, изразъ употрѣ-

бень по византийски типъ: Това е най-честото употребуване на израза царство ми въ хрисовулитѣ. Има обаче мѣста, гдѣто царство означава и държава, *empire*.

Въ трудоветѣ на патриархъ Евтимий се срѣща названieto царство, държаино царство, Българска държава, Въ народнитѣ умотворения и говоръ се срѣща думата царство, българско царство. Нѣкъдѣ се употребува терминътъ: царщина.

Названieto „България“, въ каквато и да било форма, се срѣща твърдѣ рѣдко въ първоизточникитѣ и паметниците. Най-често се чете въ прѣводитѣ. Въ прѣведената служба на св. Климента е казано: „Творение кр. Григория архиепископа прѣие Иустинианъ и вси Българе“ (СНУ. XVI—XVII). Тамъ е най-старото поменуване на думата България.

Въ чуждитѣ земи България бивала наричана разво: въ Византия по гръцки Вулгаріа, на Западъ Bulgaria. — Bulgaria, по френски — La Bogrie, La Bougrie, La Bourguerie; по арапски — Борджани. По славински прѣимуществено се е казвало Българска страна или земя, и по-късно държава. Терминътъ България по славински е голѣма рѣдкостъ да се срѣща, а съ-думата Българя означавали по нѣкога понятието на България, напримѣръ въ Българѣхъ, е подразумѣвало въ себе си всички земи, населени отъ Българи, на които българскиятъ царъ се е считалъ за владѣтель, господаръ. Иванъ Асѣнъ II на колоната въ Търново пише: „азъ Іоанъ Асѣнъ во Христа Бога вѣрни царъ и самодържавецъ Българомъ“.

Възъ отъ България било разпространено и друго едно название за обозначаване Българската държава: то е било Загорие или Загора. То е било приблизително страната между Балкана, Дунава, Тимокъ и Черно-Море, т. е. — старата Мизия, ядката на старото българско царство.

§ 37. Външниятъ съставъ на територията.

Територията на българската държава е почнала отъ малко пространство и се е измѣнявала въ външния си съставъ споредъ врѣмето и царуванията. Ядката на тази територия, обаче, винаги е обхващала земитѣ между Дунавъ и Хемъ (Балкана) Черно-море и Тимокъ. Това е била Малката Скития (Добруджа) и Долна Мизия (крайдунавска България).

При основателя на Бълг. Държава Аспаруха територията е заемала мѣстата между Дунава и Балкана, всичкото

пространство отъ Варна до римскиѣ провинции на Тракия и Илирия; това е била западната граница на царството. При Тервела границитѣ на територията се разпространили на западъ до р. Тимокъ и България ставала въ непосредствено съседство съ аваритѣ — по Дунава. При Крума (802—815 г.) българската територия се разширява. Тя обема въ границитѣ си: Добруджа, придунавска България и Дакия; по тоя начинъ тя се простира отъ Хемъ до Трансилванскитѣ карпати.

Въ врѣме на Омортага гръцко-българската граница е вървѣла така: отъ сѣвернитѣ склонове на Родопитѣ, по вододѣла на Сакаръ-Планина до Моста Тунджа, при с. Пандакли, дѣто се е свързвала съ пограничния окопъ Ересиета, като съпадала съ старата граница при Тервела.

Въ врѣмето на Бориса територията на Българска Държава се подлага на ново движение. Борисъ се стрѣмилъ да разшири България къмъ Хърватско. Въ негово врѣме на западъ Българската Държава опрѣла на р. Ибъръ, като обемала Нови-Пазаръ (Раса). Въ Македония, съ присъединяването на славянскитѣ княжества, Охридъ влѣзълъ въ прѣдѣлитѣ на България. Къмъ сѣверо-западъ държавата на Бориса граничала съ земитѣ на хърватитѣ и франкитѣ.

При Симеона Българската държава достига до много широко териториално развитие. Симеонъ завладѣлъ голѣма частъ отъ Тракия, прѣвзелъ македонскитѣ крайбрежни области, не далечъ отъ стѣнитѣ на Солунъ, усвоилъ сѣверна Тесалия, стигналъ до адриатическото крайбрежие, безъ да може да вземе обаче Драчъ (Дурицо), който оставалъ все византийски и който се прѣвзе по-късно отъ Иванъ Асѣнъ II. Българската граница откъмъ Сърбия бѣха съединенитѣ Дримъ, Вѣль Дримъ и Ибъръ; отъ тукъ тя достигаше до устието на р. Сана. Раса (Нови-Пазаръ), Прищина, Лиланъ на Косово-поле, Нишъ, Браничево и Бѣлградъ тогавъ се намирани подъ българско владичество. Отъ другата страна на Дунава, къмъ Българската държава принадлежали Сръмъ (Сирмия, Седмиградско), и до идването на маджаритѣ, цѣла Дакия т. е. Трансилвания, Влашко и Молдава.

Арабинътъ Алъ-Масуди, който посѣтилъ Цариградъ въ първата половина на X столѣтие, пише, че Българската държава била толкова обширна, че едва може да се изходи на дължкъ за 30 дена, а на ширъ — за 10 дена. Неговото свидѣтелство се потвърждава почти буквално 200 години по-късно отъ Вилхелмъ

Тирски който казва, че България се простира от Цариград до Дунавъ и от тамъ до Адриатическо море.

Широката територия на Симеоновата държава не се закрѣпи за дълго време: още при сина му Петра тя се раздвои. Създадоха се два български царства: източно и западно. Въ западното царство влязали: Албания, Македония, областитѣ на р. Морава, Видинъ и Сръдецъ: въ източното царство на Петра останала само Източна България, приблизително отъ р. Осъмъ, на изтокъ до Евксинския понтъ и сѣверна Тракия, на югъ.

Зап. българско царство на Самуила не е било държава въ пълния смисълъ на думата. Това царство е било по-скоро единъ конгломератъ отъ малки княжества, подвластни на славянски князе, повече или по-малко самостоятелни, които на чело на своитѣ племена, още въ края на VII вѣкъ, тъй често обсаждаха Солунъ, или пъкъ бѣха прѣемници на българскитѣ болѣри. Центрътъ на Македония съ градоветѣ: Скопие, Прилепъ, Битоля, Прѣспа и Охридъ, е съдържалъ земи „башина“ на царствувалата фамилия. Туй западно царство е почивало, прочее, и слѣдъ образуването си повече не толкова върху държавното начало, колкото върху частния принципъ. Истинна и старото българско царство въ началото е почивало върху сѣкия този принципъ на частно стопанство. Въ самото начало той е ръководилъ българскитѣ князе, обаче постепенно този принципъ е отстъпвалъ прѣдъ държавни съображения, т. е. че територията не е частна собственостъ на господаритѣ, а принадлежи на оичи колективна личностъ, която е държавата. Този принципъ добива най-ясенъ изразъ въ времето на Симеона.

Слѣдъ 168-годишно робство подъ гърцитѣ, България, възкръсна политически — въ самото начало отъ царуването на Асѣн I (1186 г.) и Петра — и има за прѣдѣли Дунава и Балкана.

Най-големо разцѣтѣване, въ териториаленъ смисълъ на българската държава, слѣдъ Симеона, бѣше достигнато въ времето на Асѣнъ II. Споредъ пакетницитѣ, територията на България се е простирала отъ Дунава (на сѣверъ) до Долна Марица и Бѣло море: отъ Черно море (на изтокъ) до Адриатическо море, така че нейнитѣ прѣдѣли се кмиѣли отъ три морета. Въ територията влязали Нишъ, Вельбъждъ и Тракия до Димотика, цѣлитѣ окрѣзи Скопски и Охридски, цѣлата Тесалия, Албания съ Драчъ, Далмация, както това се вижда отъ надписа на колоната въ Търново.

При Константин Тихъ българското царство нагуби окончателно македонскитѣ си области. Отъ края на XII в. въ Македония владѣятъ единъ слѣдъ други византийци, българи, латинци, епироти и сърби. Славянскитѣ поселения на югъ отъ Македония — въ Тесалия и Пелопонезъ — изчезватъ, удадени отъ гръцката стихия. При царуването на Иванъ Александра България се запази въ Мизия, именно между Дунава и Балкана, отъ южнитѣ граници голѣма частъ, т. е. Тракийско тѣй смѣно владало въ царството. На западъ, обаче, отъ Рила и Родопитѣ, българското царство, въ врѣмето на Ивана Александра се съвсѣмъ ограничи. Отвѣдъ Рила то не отиваше

Най-послѣ, при синоветѣ на Ивана Александра, българска държава съ една територия вече нѣмаше. Имаше три кѣса отъ цѣлата българска земя: едно Приморско, друго Търновско и трето Видинско царства съ дребни области.

§ 38. Вътрѣшниятъ съставъ на територията.

А. Области (жуни, хора).

Българската държава още въ началото си се дѣлила на повече или по-малко териториални единици, които въ разни врѣмена носѣли и разни названия. Въ извѣстно врѣме тѣзи териториални единици се наричали: жуни, области. Най-разпространено е било гръцкото название хора (околия), което отговори на жуна или областъ. Терминътъ „область“ се срѣща въ хрисовулитѣ

„Область“ се употребява за онова, което въ двестно врѣме наричаме окръгъ или околия. Но терминътъ „область“, е употребяванъ много пакти въ смисълъ на цѣла територия, въ смисълъ на цѣла държава, откакъ е врѣмнителъ цѣла еволюция както и думата „държава“. Първоначално думата „область“ не е означавала това, което сега и което значи въ разнитѣ хрисовули. Първоначално думата „область“ е означавала „власть“, „владѣние“, „вѣдѣние“.

Терминътъ „жуна“ се срѣща само на едно мѣсто въ нашитѣ стари хрисовули, — въ Варшинския хрисовулъ (Срѣзи., 19 стр.) Много по-рано за жупани се говори въ ЗСЛ.

Жуна е терминъ много по-старъ отъ „область“. Той е билъ употребяванъ най-много у южнитѣ славяни, особено хърватитѣ, послѣ — у сърбитѣ. Сборътъ отъ нѣколко селски общини, завземани отъ племето, се наричалъ „жуна“. Това е една околия. Центъръ на жупата е билъ нѣкоя градъ. Всѣка жуна се управлявала отъ старѣйшина, — жупаниъ.

Жупата е била юридическо лице: тя имала имоти, права и задължения. Тя въ известни случаи отговаряла прѣдъ сѣда. За прѣстѣпление, извършено въ нейнитѣ прѣдѣли, жупата отговаряла, както задругата, селото. Еволюцията на жупата би могла да се прѣдстави така: най-напрѣдъ жупата е била задруга, сетѣй — селска община, и най-сетѣй — околия или окръжие.

Хора. Тоя терминъ се употрѣбявалъ най-много и означавалъ това сѣщо понятие, което и „область“. Имало е незначителна разлика между думата „земя“ въ смисълъ на областъ и думата „хора“.

Македония е носила название Долна земя, което се срѣща и до сега въ народния говоръ, въ пѣсни и приказки. Сѣщо така се срѣща терминътъ Горна земя за крайдунавска България. Въ известно време Българ. Държава е имала 40 области, колкото и епископски епархии.

Б. Градища и градове.

Старитѣ градища не отговарятъ на съвременното наше понятие за градъ; тѣ сж били или мѣста, оградени съ камъни, съ плетъ, съ транове, въ които живѣли обикновено военни стражи (гарнизони и управители съ други служачи). Тѣ не сж били индустриални и търговски центрове, както днешнитѣ заселени мѣста, на които се дава названието градъ, въ прѣотивоположностъ на село. Славянитѣ вредъ, дѣто отивали на заселване, най-напрѣдъ подирвали едно укрѣпено мѣсто, за да могатъ да се бранятъ въ него при нужда. Въ това време, додѣто едни заземали полето и подхващали своето обикновено занятие — земледѣлието, а други избирали пасбища по високи планински върхове, въ туй сѣщо време, тѣзи, които сж имали грижата да пазятъ племето, винаги сж намѣрвали най-якото естествено укрѣпено мѣсто и тамъ си правѣли градища. Въ време на неурителско нашествие пѣлото околно население съ движимитѣ си имотни блага се е скривало въ тѣзи градища. Въ туй отношение особно сж били важни пограничитѣ градове въ краищата. Граденето на града е била една „всеобща повинностъ“. Градоизидането — градъ задати — се поменавя въ пѣлъ редъ наметници като задължителна работа, отъ които се освобождавали само известни привилегирани лица и манастири. Тамъ, дѣто не сж могли да си съградятъ градъ, славянитѣ се задоволявали да избератъ нѣкой връхъ, непристѣпенъ отъ двѣ-

три страни, въ който тѣ сж влизали само отъ едно мѣсто. Най-послѣ, когато не могли да си намѣрятъ такова градище, тѣ се задоволявали да отмѣрятъ извѣстно пространство мочурлива мѣстность; туй пространство заобикаляли съ издигната земя, между която нахвърляли прѣти, дървета, и го изкопавали наоколо да стане като единъ ровъ (траншъ) и, послѣ, пакъ оставяли входъ да се влиза въ това, по този начинъ оградено и укрѣпено мѣсто.

Когато дошли на Полуострова, славянитѣ, а отсетнѣ и българитѣ, намѣрили готови твърдѣ много градища. При всичко, че по-наирѣжнитѣ варварски народи, като готи, хуни, вандали, бѣха твърдѣ много разорили страната, пакъ бѣха оставили много градове или сѣвѣтъ здрави или цѣком полусрутени, които можели да служатъ на новодошлитѣ българо-славянски прѣселенци. Това, което е безспорно, то е, че голѣма частъ отъ градоветѣ, които били построени послѣ отъ славянитѣ, сж върху антични темели (основи). Градоветѣ естествено сж били центрове на жупата, областта (хората), и тѣ сж се считали съ нея като едно цѣло.

Градоветѣ, поне повечето, сж били едно съ земята отъ околността. И градоветѣ сж били юридическа личностъ, и на тѣхъ се давали права и привилегии, както на мѣнастиритѣ и черковитѣ.

Отъ градищата (*castellum*) се развиватъ по нѣдѣ и истински градове. Това станало така: гдѣто градището е имало сподно мѣстоположение, тамъ почвали да се заселватъ не само на врѣмешно, но и на постоянно живѣлище търговци, занаятчии, белини. Това население постепенно се станяло около градището и, когато се разрастало, то обграждало евоитѣ селища съ повторни окопи, плетица, стобори, траншица, пълни съ вода. Така се е образувалъ новъ градъ или мѣсто, въ староврѣмското значение на тази дума. Следъ това идвали нови заселници които образувала подградие, подгородъ (*suburbium, vicus*), който споредъ търговскитѣ и промишлени отношения също така се развивалъ и обграждалъ съ нови стѣни. Всичко това наедно взето съставлявало градъ въ новия смисълъ на думата (*civitas, urbis*). Отъ градище или крѣпостъ градътъ става мѣсто на обширно обществено живѣние, отъ воененъ пунктъ става промишленъ, търговски центъръ. И въ днешно врѣме, като се поразгледа исторически и се повърнемъ въ миналото, ще забѣлжимъ произходенето на града отъ старото градище.

Ако и сами славнитѣ-българи да не обичали да се групиратъ въ градове, като народъ земеделчески, обаче тѣ, отъ една страна, като намѣрили готови градове, а отъ друга, като виждали много пѣти необходимостта имъ, привикнали и на градския животъ. Имало въ Стара България дори нѣкои доста хубави застроени градове, съ черкови, кѣщи, каменни постройки, нѣкъдѣ само дървени, съ улици, площади, градини, мостове и прочее.

Всѣчки столици, що имали българитѣ, били укрѣпени. Тѣ се отличавали по стратегическитѣ си мѣстоположения и имали особна крѣпостъ — градище (хисаръ) или царевъ кремль.

В. С е л а.

Както и сега, селата сж били населени мѣста, въ които обитавало земеделческото население. Тѣ били по нѣколко въ една жупа или област, управлявали се въ административно отношение отъ града на околнѣта (жупа), отъ който били въ известна зависимостъ. Главното образуване на селата въ старе време у насъ е ставало чрезъ челядното нарастване. Селището е било най-напрѣдъ на една челядь. Отъ това и до ден днешенъ въ много западно-български мѣстности селище се казва на земята — дворъ или дворището.

Селата сж били юридически лица. Тѣ сж отговаряли за пакоститѣ, извършени въ чартата на тѣхното землище, изпълнявали задълженията си къмъ града и държавата, и жителитѣ на едно село се считали въ отношението си къмъ външния свѣтъ взаимнопоручители единъ за други. За всѣко извършено въ землището на селата прѣстѣпно дѣшине, убийство и пр., ако не се откриели авторитѣ му, отговаряло солидарно цѣлото село. Селата сж имали цѣлъ редъ имущества: бранища, лѣтовища, зимовища, както ги изреждатъ българскитѣ хрисовули. Всѣко село е имало свойтѣй наречена межда, било, слогъ, прѣдѣлъ или граница, синоръ — турска дума, употребена по-късно. Синоръ се употребява и у гърцитѣ. За разграничаване на селскитѣ землища — се побивали камъни — побитъ камъкъ, коналяли трапъ или побивали потка или почка.

Г. К а т у н и (колиби).

Въ сярѣмена България има цѣлъ редъ поселения, заселища, които носятъ название колиби. Колибитѣ, обикновено, сж кѣщи, разхвърлени на известно разстояние. При това, има

колиби, които сж много по голѣми, отколкото даже нѣкои села и обратно. Колиби сж отѣзи разхвърсени скотовъдчески, овчарски полугари, които сж заемали голѣми пространства земя, имали широко дворъ и извѣстни сградни за пужднѣ на домакинството си. Такивъ колиби, разхвърдени на самъ-пататъскъ, обаче свързани съ една родовна или стопанска свързка, въ старо врѣме се наричали катуни. Катуни *par excellence* ше виждаме и сега въ жилищата на власитѣ (каракачанитѣ). За такива катуни се говори още у Прокопия въ нѣкитѣ хрисовули. Катунитѣ сж били скотовъдчески и овчарски. Въ нѣкои градове, като напр. Панагюрище, Калюферъ, Елена, има прѣданне че отначало тѣ сж били редъ колиби, разхвъррани по околнитѣ планини. Нѣколичинитѣ центъръ, сега нареченъ черковнище, кръстъ, билъ оборното мѣсто на тѣзи колиби. Отъ врѣме на врѣме се срѣщали въ това общо мѣсто-площадъ, дѣто се черкували, правили своитѣ търгове, мѣни на произведения и пр.

II. Население.

1. Етнически съставъ на населението въ Стара-България.

§ 42. Ядката население и разширението му.

Българското население въ най-старо врѣме е съставяло ядката на Българската Държава. Това население е било славянско. Историята ни дава нѣкои свидѣния за заселването на славянитѣ въ полуострова. Славянитѣ дошли тукъ, въ началото не сж били свързани въ едно национално плѣмо, не сж имали една обща политическа организация, не съставлявали една истинска държава: Тѣ не се прѣселили изведнѣжъ, а въ разни врѣмена при извѣстни влияния, подъ разни условия, и сж се заселвали въ разни мѣста. Икономически, топографически и чужди фактори сж влияли, възъ отъ тѣхния характеръ, за това, дѣто славянскитѣ племена не само, че не се спогаждали и не правѣли дълго врѣме едно плѣмо, а още — тѣ сж враждували, както това е станало въ врѣме на борбата за прѣвземане на Селуикъ. Всенародното, държавното съзнание не пустило корени и, слѣдъ уреждането на общата българска държава отъ Аспарухъ, не е могло да пуспе дълбоки корени нито при Крума, нито при Симеона, нито при Асѣнъ II. Силната личност и голѣмата воля на българскитѣ царе навѣстна палатала обединение на българската националностъ, обаче, съ тѣхното изчезване отъ прѣ-

стола, съ тяхната смърт. Обединението пакъ се разклащало и пакъ се захащали по-напрѣжнитѣ цѣпеня и разнокъсвания. Това е и една отъ съществениѣ причини за падането на първото, та че и на второто българско царство. Въ всѣки случай, формалното обединение на българската народностъ се появи при Аспаруха и се развива постоянно при другитѣ български владѣтели.

Обединението се извърши постепенно. Апогея си то достигна при Симеона, въ политическата програма по когото е имало четири точки: народно образование, поддържане духовенството, прѣслѣждане сепаратнама и царската титла. Главниятъ елементъ за национално свързване сж били: сходството, единството на езика, което сходство никакъ не се накарнило отъ чуждитѣ елементи и дошитѣ завоеватели-българи; напротивъ послѣднитѣ трѣбвало да се подчинятъ на славянската стихия и сами най-сетѣ да бждатъ погълнати отъ нея. Другъ обединителенъ елементъ билъ слѣдъ покрѣстването — единството на вѣрата и на книгата. Най-сетѣ — общата сждба въ политическия животъ и политико-економически интересъ.

Сигурно въ българската народностъ сж влѣзли и инородни елементи. Това се е извършило по два начина: първо чрѣзъ имиграция на нѣкои инородци въ българскитѣ земи, таква е била имиграцията на нѣкои тюркски племена: кумани, татари, лаари, печенѣги, караимититѣ турци; второ — чрѣзъ асимилриране на нѣкои чуждеродни елементи, които славянитѣ забарили на Полуострова и били съ тяхъ въ постоянно съжителство и съседство: остатъци отъ тракийци (власки) и илрийци (албанци) и пр. Тукъ е необходимо да се каже, че славянитѣ въ тази асимилация сж придобивали и губили споредъ врѣмето и мѣстото. Има области, южнитѣ на Балканския полуостровъ, гдѣто славянитѣ сж били погълнати отъ гърцитѣ. И чудно е, че при грьцката, много по-вѣрховна култура, българи сж се запазили непожнати чрѣзъ цѣли десетки столѣтия дори до стѣнитѣ на Цариградъ и Солунъ! Ако грьцитѣ островчета между славянското море дължатъ своето съществуване между българитѣ и до днесъ на една по-висока култура, то българитѣ дължатъ незагиването си и непогльщането си отъ гърци на своята скрита, но жизнена сила. . . Най-послѣ, трето, развитието на българското население е ставало и чрѣзъ разселване, колонизация, не винаги полезна, много нкти прѣдиз за якостта и стегнатостта на общата маса население.

§ 43. Националната основа на населението

Славянският елементъ е билъ и останалъ основата на българското население въ всичко време на съществуването на старата българска държава. Тая основа не се е изменила етнически въ никакъ време. Аспаруховитѣ българи — безразлично за насъ дали турко-татари, финни или славяни, — довели известна организационна сила и стегнали въ едно политическо цѣло славянитѣ въ Мизия.

Прабългарската стихия се удавила въ многомилionenното славянско море. Туй, което е станало съ руситѣ, съ франкитѣ, станало и съ българитѣ. У руситѣ идва една варяжска чета отъ нормански произходъ, която дава известиятъ тласкъ на тяхната зараждаща се господарственостъ, но съ това не изменява ни най-малко руско-славянския характеръ и битъ на Руската държава. У галитѣ—романи дохождатъ нѣмскитѣ франки, които повлияватъ въ по-голяма степенъ, отъ колкото у насъ прабългаритѣ, за уредбата на държавния редъ и законодателството; при все това французитѣ, ако и да получаватъ своето национално название отъ тѣзи франки, не сж помислили, че тоя нѣмски елементъ—французскитѣ, е далъ и вътрѣшенъ характеръ на тяхния галъ-романски битъ.

Славянскитѣ племена сж погълнали българския елементъ до толкова, щото, споредъ нѣкои филолози-историзи, едва се срѣщатъ нѣкои съвсѣмъ незабѣлжащи остатѣци въ думи (баити, деля, тояга, чертогъ или чардакъ, бѣдѣтъ и др.) и названия на нѣкои мѣста и лица. Напразно до сега още нѣкои дирятъ турски типове изъ аспаруховитѣ българи, като остатѣци до днѣшнъ денъ въ нашенско.

Ако бѣ могло да се говори сериозно за слѣди отъ турански или тюркски елементъ въ българската националностъ, то такъвъ може много по-усилено да се подиря въ по-сетнѣшнитѣ кръстосвания и посрѣщания, при които сж ставали известни асимилацията въ България на турски елементъ съ славянския. Такива влияния биха могли да се подирятъ въ посрѣщания съ куманитѣ, печенегитѣ, сетнѣ дошлиитѣ татари, които въ доста значителенъ брой нахълтваха въ България и живѣха продължително време между славянскитѣ българи.

Населението на древна България е било доста голѣмо. Нѣмаме никакви статистически данни, за да можемъ по тѣхъ да кажемъ нѣщо вѣрно, но въ отделеното княжество на князь Срацимира Видински въ 1365 г. се знае, че населението е над-

мниавало 200 хиляди души; това било третата частъ на послѣдното българско царство. Има друго свидѣтелство отъ XI столѣтие, именно онова на баварския географъ, който пише: „Bulgarie regio est immensa et populus multus multitudo magna," т. е. че е било твърдѣ голѣмо населението, което обитавало България.

Като се смѣта по старитѣ паметници, въ които се споменува за гъстотата и броя на тогавашното население и се сравни съ населението, което се вижда днесъ, може да се каже, че много голѣма частъ отъ старото население е затрито и изгнано. И то едва сега, отъ освобождението насамъ, започва да расте, да се въстановява и да става така голѣмо, както е било едно врѣме.

§ 44. Инородни елементи въ състава на населението.

Между масата българско население, повече въ границата, главно въ крайморскитѣ — и по нѣкъдѣ въ вътрѣшността, е имало инородни елементи: гърци, власи, евреи, цигани, арменци, албанци, гагаузи.

§ 45. Общение на старо-българското население съ чужденци.

Нѣма съмнѣние, че както съседството на българитѣ съ разни народности (гръцка, маджарска, франска) тъй също и съжителството съ изброенитѣ народи и племена е имало своето влияние въ културно обществено и правно отношение. Гърцитѣ съ езика си, съ културата си, съ правото и учредяванията си, сж най-много повлияли върху българитѣ. Другадѣ говориме за отношенията и взаимното влияние на българи, сърби, хървати и др. Освѣнъ това, българитѣ сж били въ постоянно търговско и културно общение въ Дубровнишката република съ генуезци, неаполитанци, венецианци. Съ маджаритѣ, нѣмцитѣ, франкитѣ и латинцитѣ отношенията на старитѣ българи, споредъ врѣмето, сж били приятелски или враждебни. Но за насъ е тукъ важно да поменемъ за съществуването на тѣзи сношения, за нѣкои отъ които (напр. съ латинскитѣ кръстоносци) сж останали дълбоки слѣди въ народния ни животъ, много прѣдания, пѣсни и приказки.

II. Социален съставъ на населението.

§ 46. Въ Стара-България обществото се дѣлѣло на три (въ езическо врѣме) и на четири (въ християнско врѣме) класа. Тѣ са били: въ езическо врѣме: 1) болѣри, 2) свободни и 3) зависими люде, а въ християнско врѣме къмъ тѣзи три обществени класа се прибави и 4) духовенството. Тѣзи класове обаче никакъ не трѣбва да се приравняватъ къмъ затворенитѣ съсловия въ зап.-евр. сръдновѣковенъ смисълъ на тая дума. Отъ онова, което се знае за класоветѣ, у насъ никога не е смѣстувала затворена съсловностъ. За прѣгледностъ ние дѣлимъ класоветѣ изобщо на три главни групи: 1. Привилегировани: а) болѣри и б) нисше духовенство; 2. Свободни: а) граждани; б) търгоуци; в) сещенаци; г) селени и 3. Зависими: а) нарици; б) отроци и в) техитари. По този редъ и ще разгледваме тѣзи класове.

1. Привилегировани.

А Болѣри¹⁾

§. 47. Произхождение на болѣрството.

Произхождението на болѣрството е еднакво почти у всички народи. Нѣма болѣрство въ смисълъ на благородство у народитѣ въ най-ранния периодъ на тѣхното културно развитие. Това, обаче, което намѣрваме въ най-раннитѣ врѣмена, то е богати челяди, които, благодарение на своето богатство, иматъ извѣстно влияние, извѣстна морална привилегия надъ другитѣ. Въ историческото развитие на благородството, тази привилегия винаги е прѣдшествувала юридическата. Въ нѣкои отъ съврѣменнитѣ първобитни народи ние срѣщаме образецъ на това чисто богатско благородство, което не дава, рѣшително, никакви специални привилегии. Напр. у татарскитѣ племена се срѣщатъ лица, които притежаватъ по 5000 коня и по 2000 га. рег. добитъкъ, по 1000 кози и овци, а въ пара, които иматъ до 1,000,000 лева. Никаква привилегия обаче, не отличава тѣзи богати хора отъ тѣхнитѣ съотечественици. Силата имъ е само въ богатството. Безъ всѣкакво съмнѣние, тъй е било въ началото и у германцитѣ и у славянитѣ и у другитѣ индо-европейски народи. Благородството, като наследствено и привилегировано, се явява много по-късно.

Благородството, като наследствена класа, отсъствуваше въ първо врѣме у римлянитѣ. Тѣ имаха свободни, роби и ко-

лони. Тѣ имаха *honestiores*, патриции, и *humiliores*, плебеи; но тѣ нѣмаха благородство съ наследствени права и привилегии. Благородството се явява малко по-късно, особно тѣ се образува у ромеитѣ, т. е. — византийцитѣ.

Въ срѣднитѣ вѣкове ние виждаме доста разпространено болѣрството и благородството, то вече се срѣща и у латински и у германски, и у славянски народи. То добива истинското свое юридическо основание за съществуване отъ върховната власть, която го санкционирава, поддържа и развива за свои цѣли.

Наслѣдствеността на болѣрството най-често се е свързвала съ владѣнето на нѣкои земи, дадени на извѣстни заслужили лица за тѣхнитѣ военни дѣла. Тази наследственостъ най-напрѣдъ е била такава само на имота, послѣ се е прѣродила и въ наследственостъ на права дадени на същото лице за военнитѣ му заслуги. Тѣзи земи, дадени на заслужили лица, сж били така нареченитѣ *terrae*, гръцкитѣ и славянскитѣ *пронии*. Тѣ правяли приемателя имъ единъ видъ *васалъ* съ връзкитѣ на вѣрностъ и прѣданостъ къмъ единъ господарь, стоящъ по-горѣ отъ тѣхъ, нареченъ *сюзеренъ* (вѣрховенъ). Болѣрството, оснѣвъ поземелнитѣ владѣния, е имало и цѣтъ редъ други привилегии.

Славянското болѣрство владѣло своитѣ „дѣдини“, „бащини“, „отчини“ като право на собственостъ. Едни отъ тѣзи имѣния били или „бащини“ (отчини, дѣдичини, *bona pat. familiae, patrimoniofamilia*) или родовни (племенни), т. е. наследени отъ прадѣдитѣ, или, най-послѣ, подарени отъ господари на същото „бащино“ основание. Оснѣвъ тѣзи земи тѣ имали и така нареченитѣ „заслужени“, „отчини выслуженны“, както сж назвали руситѣ. Други имоти господарьтъ подарявалъ въ врѣменно владѣние и ползуване, съ условие на извѣстни тегиби. Тѣзи имоти се наричали въ стара Сърбия и България *пронии*, гръцка дума, а владѣтельтъ се наричалъ *пронитарь*; въ московска Русия това е било *помѣстие*. Въ Русия, съ врѣмето разликата помежду *вотчина* и *помѣстие* скоро изчезва и „помѣдички“ земи да се наричатъ отъ XVII в. всички земевладѣлци, дори и *вотчиничитѣ*. Това стремление да се замѣнива *пронията* съ *бащина* се забѣлѣзва сжщо у сърбитѣ и българитѣ (Первольфъ, Славяне, I, 141).

1) „Болѣринъ“ произхожда отъ думата *бои*—*боиринъ* или отъ думата *болѣи*—*болѣринъ* (Срезневски „Объ астор. русскаго языка.“ III.)

§ 48. Българскитѣ болѣри.

Българскитѣ славяни на полуострова сж имали своитѣ прѣдни хора, своитѣ старѣи, князове, жупани, вел можи и болѣри още отъ ранно врѣме. Аспарухонитѣ българци сж донесли съ себе си сжщо така свое болѣрство. Но нито болѣрството, заварено на полуострова, нито това, дошло съ Аспаруховата дружина, е било нѣкакво потомствено благородство, въ смисълъ, както се е разбирала тая институция на западъ въ срѣднитѣ вѣкове и по-късно. Болѣрството у българитѣ е било съставено или отъ старѣи, люде, които сж били на чело на своитѣ племена, жупи, или отъ воеводи, които сж се отличавали въ военнитѣ походи, обръщали вниманието на владѣтеля и били повиквани около него като постоянни помощници и съвѣтници. Раздѣлението на племена е било общо и за славянитѣ, и за прабългаритѣ поне въ първото врѣме на тѣхното политическо съществуване. Ако заваренитѣ въ Мизия славяни били 8 племена, българската орда водила съ себе си 5. Много пжти старѣитѣ на племената били именно и воеводитѣ на дружини, съставени отъ ратници изъ племето, на чело на което тѣ се намѣрвали. Аспарухъ е ималъ въ своята голѣма дружина, която прѣминала Дунава, началници на племена, които сж били сжщеврѣменно и воеводи на четитѣ, владѣци въ тая негова дружина. Названията на тия началници бѣха различни. Въ надписитѣ върху колози и камъни въ Абоба и другадѣ, се срѣщатъ такива названия: 1. тарханъ, 2. жупанъ тарханъ, 3. кавганъ, 4. ваганъ, 5. конанъ, 6. боила или воили, 7. вагатуръ и 8. кулуврусъ. (Успенскій, Абоба-Пански, стр. 197 и слѣд.).

1. Тарханитѣ сж били воеводитѣ, които сж бивали въ сжщото врѣме и съратници на владѣтеля и съвѣтници—съуправители—като занимавали най-високитѣ мѣста въ военното управление слѣдъ владѣтеля.

2. Жупанитѣ тархани сж били и военни и административни сановници, въ пълния смисълъ на думата.

3. Кавганитѣ сж били служащи отъ по-доленъ разрядъ слѣдъ тарханитѣ.

4. Вогатуръ или богатуръ напомня руския богатиръ — витязъ, юнакъ.

5. Ваганитѣ се рѣдко поменаватъ. Тѣ сж изчезнали слѣдъ християнството. Вѣроятно, тѣ сж били люде изъ срѣдата на прѣднитѣ хора — бегове, беюве, багове.

6. Редомъ съ вазанитѣ вървятъ воилитѣ (воила, волиасъ, волиадесъ въ гръцкитѣ ливетници), което означавало болѣри

7. Кулу вросъ (или околорусъ, както се срѣща въ нѣкои надписи на Абоба—Плиска, околорусъ). Характерно е названието третосъ антропосъ, което ще каже отхраненъ човѣкъ храненикъ, което название се срѣща въ надписитѣ, редомъ съ другитѣ титли

Въ старитѣ български паметници ние срѣщаме изобико названието велможи, когато се говори изобико за прѣднитѣ люде (въ творенията на Патр. Евтимий Търновски) или болѣри. (въ хрисовулитѣ), и по-особно тѣ сж наречени владалци и съ други технически служебни имена, които по-право сж названия на чиновници.

Въ чуждитѣ паметници се срѣщатъ разни названия: византийскитѣ волиадесъ, архонтесъ и латинскитѣ; *proceres, principes*; въ RPN, тѣ се наричатъ *primates*.

Съ прѣме разликата между славянскитѣ и българскитѣ наименования на болѣри, както и въ положението между единитѣ и другитѣ, се прѣмахва. Това е станало сигурно слѣдъ официалното покръстване на Прѣславския дворъ, когато християнството е донесло послѣдния уравнителенъ и успокоителенъ тонъ въ българо-славянското население.

§ 13. Велики и малки болѣри.

Отъ българскитѣ стари хрисовули, както и отъ други лѣтописни данни, се биа тѣ на византийскитѣ и славянски паметници, става ясно, че болѣри е имало отъ разнo обществено положение и че тѣ се дѣляли на велики и малки. Не може да се знае положително, колко класи и кои сж били великитѣ болѣри, а също и малкитѣ, но сигурно е, че както въ социално, тъй и въ служебното имъ положение е имало известна разлика. Гилфердингъ прѣдлага, че великитѣ болѣри сж били прѣдставители на оубан родове, които сж помогнали на Аспаруха да основе българската държава и които, вслѣдствие на това, сж раздѣлили властта съ него (I с. I, 110). Дриновъ не слѣдѣла това мнѣние. Той погрѣшно счита, че великитѣ болѣри били шестъ и, както му се струвало, влезали въ държавния съвѣтъ на цари. Той казва („Южн. славяне и Византия“), че великитѣ болѣри сж заседавали въ съвѣта на българския князь, били сж на брой шестъ; обаче самъ той привежда по-надолу свидѣтел-

ството на Багрянородниъ, а именно разказа за войната на Бориса (887) съ сърбитѣ, отъ гдѣто се вижда, че сърбитѣ следвали да взематъ въ плѣнъ Борисовия синъ и 12 велики болѣри. На въпроса, колко сж били голѣмитѣ болѣри, не може да се отговори съ положителностъ, Посочениятъ брой ту шести, ту два найсе още повече потвърждава нашето мнѣние, че този брой не ще е билъ установенъ окончателно. Най-вѣроятното е, че отъ волята на държавния владѣтель е зависѣло да уголѣми брой имъ, по свое усмотрѣние, като поиска било въ своя сѣвѣтъ (синклитъ, сенатъ) нови болѣри, като сѣвѣтници, или пъкъ да възложи на подобнитѣ — важни мисии, посолства въ чужбина и пр.

Колкото за разликата между великитѣ и малкитѣ болѣри, ясно обозначена такава не се срѣща въ нашитѣ паметници, обаче сигурно такава е имало. Тя е състояла прѣди всичко въ службитѣ и сана, които сж занимавали и единитѣ и другитѣ.

Великитѣ болѣри сж занимавали по-високи служби отъ малкитѣ. Тѣ сж били членове на ширския сѣвѣтъ; тѣ сж били ония владелици и владци, за които ни разправятъ хрисовулитѣ-

§ 50. Вжтрѣшни и външни болѣри.

Съществуването на вжтрѣшнитѣ и външни болѣри е доказано отъ паметницитѣ, нѣкои отъ които приведохме въ предшествуващитѣ §§. Но каква е била разликата между вжтрѣшни и външни болѣри? Нѣкои историци мислятъ, че и тукъ, както въ великитѣ и малкитѣ болѣри, дѣленето се отнася до различието между българтскитѣ и славянски болѣри.

Външни болѣри били славянскитѣ болѣри за отличие отъ вжтрѣшнитѣ — бълг. болѣри. И. Смирновъ (Очеркъ, Уч. Зап. 1900 г.) вижда въ това отличие подобно на сѣврѣмненото дѣлене на вжтрѣшни и външни членове на българската голѣма челядь. Дриновъ счита, че вжтрѣшнитѣ болѣри сж лица, които заемали придворни длѣжности и такива въ главното управление. Тѣ съставлявали многобройна чиновна иерархия, която се дѣлила на много стѣпала и чинове. Външнитѣ болѣри сж били областнитѣ управители, властѣта и значението на които били разнородни (Дрин., Южн. сл. 84). Тон правиленъ възгледъ на Дринова бѣ развитъ по-напрѣдъ у Рамбо. Наистина вжтрѣшнитѣ болѣри сж били непрѣменно въ тѣсна зависимостъ отъ владѣтеля. Тѣ имали почетна служба на придворнитѣ длѣжности, били ограничени съ дисциплинатна, за-

ета отъ византийския церемониалъ. Тѣ размѣнявали по тѣя начинъ своята стара свобода срѣщу властѣта, що имъ давали високитѣ държавни постове. Инакъ е било съ външнитѣ болѣри. Съ отдалечаването отъ центра на държавата, подчиняването на населенията и леснотията да се извършватъ държавнитѣ служби намалявали.

Турското владичество уравни социалнитѣ разлики въ България. То унищожил и болѣритѣ: голѣма частъ отъ тѣхъ е била изклана, друга е приела мюсюлманството, за да запази своитѣ имотни блага и права и твърдѣ малко успѣли да се изселятъ. Межау тѣзи послѣднитѣ се посочва на Парчевичитѣ, на Книжевичитѣ отъ Кипровецъ (Чипоровци), на Пеячевичитѣ отъ замъка Пеячево, нѣкои потомци на които и сега живѣятъ въ Хърватско и Славония. Старовръмското болѣрство загина, останаха само слѣди отъ него, навр. Болярската махала въ Търново, Болярската улица въ Бдинъ (Видинъ), Боерин отъ Боери, единъ отъ върховетѣ на Витоша, селото (колиби) „Горни-болѣрци“ въ Еленско и въ нѣкои народни умотворения, както и въ общеразпространената дума „болѣринъ“ въ смисълъ на богатъ човѣкъ. Мнѣнието на Иречка, че е възможно, щото чорбаджитѣ въ нѣкои мѣста на България да произлазятъ отъ малкитѣ болѣри, е едно прѣдположение съ нищо необосновано.

§ 51. Социално и юридическо положение на болѣритѣ.

Всичкитѣ велики болѣри, като привилегирована класа, сѣ били освободени отъ държавни и общински тежоби. Освѣтъ това, тѣ можали да заематъ най-високитѣ длѣжности: около двора, въ войската, въ управлението, по правосъдие и финанси. Наистина, нито великото, нито малкото болѣрство е било нѣщо като каста, нѣщо като затворено съсловие. Въ малкото болѣрство можело нѣкога да се мине отъ свободното селство и гражданство. Въ голѣмото сѣщо можело да се встѣпн, доста било владѣтельтъ да назначи нѣкого на висока служба, която му давала възможность да бже великъ болѣринъ.

Като саконници, болѣритѣ се ползували съ слѣднитѣ прѣимущества: 1. Велики болѣри сѣставяли синклита — болѣрския съвѣтъ — и били постоянни съвѣтници на царя.

2. Болѣритѣ сѣ имали право да участвуватъ въ народнитѣ и народно-черковнитѣ събори.

3. Велики болѣри сѣ заемали разни високи военни и административни служби. Тѣя нареченитѣ „вътрѣшни болѣри“ сѣ

занимавали служба при главното управление, околото царя, и, въ време на разни придворни тържества сж седѣли отъ двѣтъ страни на царя, раскошно облѣчени. Други пъкъ не сж били назначавани а сж имали това право по наследство, или пъкъ сж били избирани за тази служба отъ самото население и тѣ сж се намирали въ значителна самостоятелност по отношение къмъ царя, къмъ когото сж били единъ видъ въ васални отношения.

4. Болѣритѣ занимавали и администр. служби. Тѣ били управители на цѣли области, жупи, хори—чиновници на разни фискални и полицейски длѣжности.

5. Тѣ били и сждии: — севасти, сждии и др. Тѣ били сждии околото държавния глава; сждии и въ кръга на своитѣ области, земи и владѣния.

За юридическото положение на болѣритѣ знаемъ: че сж имали земи—бащини, които никой не е могълъ да имъ отнема. Тѣ имали проници—земи, подарени за военни и гражд. заслуги въ временно владѣние. Както въ независимитѣ бащини, тѣй и въ проницитѣ, тѣ имали цѣли села съ зависими люде. Съ бащинитѣ си болѣритѣ мѹжали да се разполагатъ по свое усмотрѣние и, слѣдъ смъртъта имъ, тѣ минавали по наследство на дѣцата имъ.

Богатството на болѣритѣ е било нееднакво. За него ние имаме нѣкои поменавания, както въ паметниците, тѣй и въ народнитѣ умотворения. Не всички болѣри, обаче, живѣли раскошно, а една сиосно; между тѣхъ е имало мнозина отъ по-срѣдния рѣдка, които, ако и по-многочислени, се задоволявали съ своитѣ чифлици, дървени замъци, гдѣто прѣкарвали въ не-твърдѣ завиденъ блѣсъкъ.

Главното задѣлжение на болѣритѣ било да поддържатъ извѣстна часть войска и да я водятъ сами лично или да я про-вождатъ на разположение на царя въ случай на война. Това напомня феодалния *service de guerre*.

Ние нѣмаме въ българ. паметници свидѣния за какъвто и да било данъкъ, който да сж плащали българскитѣ болѣри на царската хазна, но не ще е било възможно да не е имало такъвъ. Споредъ ДЗ. болѣритѣ сж плащали на царя само данъка „Сокъ“, т. е. поземелния данъкъ, а всички други берни тѣ сж прибирали за своя полза.

Б. Духовенство.

§ 52. — Езическо време. — Въ езическо време, както и у българитѣ, у българскитѣ славяни, не е имало духовенство. Славянитѣ сж били езичници, но у тѣхъ не се е развило, както у нѣкои други народи, какво и да било жреческо съсловие. Сжщо така, не е имало и никакви храмове. Родоначалницитѣ, старитѣ въ челядта, домакинитѣ въ задругата били въ сжщото време и управители, и съдии, и жреци. Храмъ на славянскитѣ езичници е било домашното огнище. Тукъ, около него се е извършвала службата или культътъ на обожаваното същество. Тукъ се изказвали молитви къмъ Сварога или Перуна, и тукъ тѣ сж принасяли своитѣ жертви. Когато задругата се развила до състоянието на селската община, а, по нататкъ, — на жупа, тогава жертвоприношението извършвали племеннитѣ старѣи подъ открито небе, подъ нѣкой джбъ или липа, на нѣкой ридъ или скала. Прѣзъ всичко време на жертвоприношението се пѣли обрядни пѣсни, отъ които много има останали, измѣнени и приспособени къмъ християнството, и слѣдъ покръстваването.

Най-старото извѣстие за религията у славянитѣ се намира у Прокопий. „Признаватъ за творецъ единъ Богъ надъ всичко“, казва той, „единъ богъ мълниеносецъ — Перунъ — комуто принасятъ въ жертва бикове и други животни“. И, по нататкъ, прибавя: „Тѣ сжщо почитатъ рѣкитѣ, нимфитѣ и други божества, на които принасятъ жертви, като при това произнасятъ и благопожелания“. Както се вижда отъ това свѣдѣние, въ религиозното си развитие славянитѣ се намирали на онова стъпало, което въ науката се нарича анимизъмъ, т. е. одухотворяване на природнитѣ явления. Тѣ не сж могли да докаратъ своето схващане на религията до антропоморфизъмъ, до какъвто сж дошли старитѣ елини, които, като уприличиха боговетѣ си на хора (въ това се състои антропоморфизмътъ) съ помощта на изкуството и поезията, овѣковѣчиха тѣхния образъ съ отлични картини и форми.

§. 53. Произхождение и развитие на духовенството въ християнско време.

Християнството въ България не се е появило веднага. Много по-рано отъ покръстваването на Бориса, което може да се счита за официално приемане на християнството, въ България е имало християни. Може да се приеме за вѣроятно, че християни сж

Има много материали и сбори нѣкои отъ българитѣ на Аспаруховата дружина. Има исторически данни, че нѣкои отъ хановѣтѣ на крайдунавскитѣ българи (каквото Кубратъ) сж приели християнството. Славянитѣ, откакъ се появили на Балк. п-овъ въ IV до VI вѣкове, при първото си срѣщане съ византийцитѣ вече почнали да приематъ и християнството. Въ езика на славянскитѣ народи отъ рано почнали да се появяватъ думи отъ християнския ритуалъ. Тѣзи думи расли наедно съ понятията. Свикаването на тѣзи понятия правѣло срѣдата търѣбанва къмъ лицата, които сж били християни. Много прѣди врѣмето на приемането християнството у българитѣ вече имало такива думи, като: черкова, кръсть, олтарь, погъ, копка. Почвата за възприемане християнството като била приготвена, ясна е леснотията, съ която не само християнството било възприето и официално въ България, но то въ скоро врѣме вече имало богослужебни книги и свещенослужители. И, наистина, ранното появяване на българско духовенство трѣбва да се отдава на това обстоятелство, че за него е имало вече всички условия за съществуване.

Духовенството не е било съсловие затворено и недостъпно за лицата отъ другитѣ класове: всѣки българинъ отъ какъвто класъ и положение да билъ, стига да е билъ приготвенъ за това, могълъ да приеме духовенъ санъ. Нѣщо повече би могло да се каже: тѣй като епископскитѣ санъ ipso facto е издигалъ духовнитѣ лица до велико болѣрство, духовенството отпярало вратата на всички къмъ болѣрството. Българското духовенство било пълно копие на грѣшкото: смѣтото дѣлене на висше и нисше духовенство, на бѣло и черно, или, инакъ казано, свещенство и монашество.

Българското духовенство се е уредило по типа на византийското; то не е отивало по цѣти на римското. Прочее, 1. то не е било поставяно въ такава слѣпа зависимостъ отъ нисшето си началство; 2. то е продължавало да се държи по обичая и общия редъ наедно съ народа; 3. то е имало прѣдимно граждански характеръ. Ако българскитѣ царе и князе били постоянни защитници на църквата, то епископитѣ и другото духовенство били въ близко сношение и общение съ тѣхъ. Духовенството е било носителъ на култура и образование. Духовни лица изнамерватъ най-първо българското азбуки; духовни лица сж първи книжовници и просвѣтители не само въ първо врѣме, когато сж били Кирило-Методиеви ученици, но и по-късно, дори до падането на България подъ турското владичество.

Своята задача духовенството е изпълнявало: 1. чрѣзъ извършването на духовни трѣби, 2. чрѣзъ писане на книги и обучението на народа: 3. чрѣзъ религиозния животъ; 4. чрѣзъ болници и мѣнастири, и, най-послѣ, — 5. чрѣзъ църковни проповѣди. За насъ, обаче, е важно друго обстоятелство, — важно е да посочимъ, че духовнитѣ лица сж първитѣ църковни законьосъставители, че тѣ сж, които съставили не само първитѣ богословски книги, но и първитѣ правни паметници. Види се, обаче, че българското духовенство, копие отъ византийското, ще е имало и прѣдставители, силно заразени съ слабоститѣ на грѣцкото. Нѣкои страдали отъ любовъ къмъ раскошъ, невъздържанъ животъ, развито користолюбие, жажда за натрупване богатства — които ги карали да правятъ разни злоупотрѣбения: „творили несправедливый судъ“, грабили, обиждали беззащитнитѣ. Тази развала у духовенството е дала силенъ тласъкъ за развитието на богумилската ересь, особно въ царь Петрово врѣме.

§ 54. Положение на висшето бѣлг. духовенство.

Висшето духовенство е било въздигнато и поставено редомъ съ болѣрството. Висшето духовенство и болѣрството сж били почти еднакви въ привилегировано и имотно отношение. Въ реда на висшето духовенство влязали: патриархъ (архиепископъ), митрополитъ, мѣнастирски игуменъ. Тѣ имали право да участвуватъ на държавнитѣ събори, сѣдали на отдѣлни столове близу до царя, слѣдъ тѣхъ идѣли великитѣ и малки болѣри. Въ всѣка областъ е имало, по примѣра на Византия, по единъ епископъ. Въ врѣмето на царь Петра, въ областъта на бѣлгар. патриархъ, е имало до 40 епископски катедри или епархии. Въ своята епархия, епископътъ е ималъ много по-голъма власть, отколкото мѣстниятъ жупанъ, владѣтель или болѣринъ-управителъ. За поддържане на епископа, подчиненото му паство било длъжно да плаща, не само за трѣби, но още и извѣстни данъци, оброчи и да извършва въ негова полза извѣстни работи (тегоби).

Всѣки епископъ е ималъ подъ своя рѣжка клирици и — така нареченитѣ зависими люде — парици. Висшето духовенство е имало право на сждъ не само надъ своитѣ подчинени, но още и надъ всички — за духовни дѣла. Крѣгътъ на тѣзи дѣла ще да е билъ въ онова врѣме доста широкъ, особно въ раннитѣ врѣмена, веднага слѣдъ покрѣстването на българитѣ.

Висшето духовенство събирало глобитѣ и сѣдебнитѣ берии въ своя полза (Дриновъ, Южн. сл., 72).

§ 55 Монашество; — мѣнастири и черкови.

Монашеското духовенство се е появило въ България едно-врѣменно съ така-нареченото бѣло духовенство — свещенството. Като се е вървѣло по стѣжкитѣ на грѣцкото монашество, естествено е било да се появятъ и у насъ мѣнастири, които сѣ били, въ онова врѣме, много важни убѣжища на християнството. Тѣ сѣ били подслонѣ на пустинници, тихо приставище за отчаянитѣ и, дори, за царски и болѣрски личности. Въ мѣнастиря сѣ идвали и за насѣщенѣ хлѣбъ, и за погребване велики мечти и блѣнове, и за задушване на най-неутолимото славелюбие. По този начинѣ мѣнастиритѣ еж били изникани и размножени, както отъ политически и духовни, така и отъ економически причини и съображения. Царе и патриарси, воеводи и болѣри, жертвували за подигането и украсата на тѣзи отдалечени свети убѣжища. И богати, и сиромаси не жалѣли своята лепта за тѣхъ. Мѣнастири е имало нѣколко видове: общински епархиални, ставропигиални (т. е. автономни) и царски.

И мѣнастири и черкови сѣ били субекти на права — юридически лица, каквато била жупата. Тѣмъ сѣ завѣщавали имоти и тѣ сѣ управлявали имотитѣ си чрѣзъ своитѣ прѣдставители, настоятели или игумени. Въ царскитѣ хрисовули, дадени на разнитѣ мѣнастири, ние срѣщаме подробности за имущественото имъ състояние. Тѣ владѣли огромни пространства земи и дори села, пасища, гори—лѣтовища и зимовища, рибни ловища, мехтохи въ градове и паланки и пр.

Мѣнастиритѣ сѣ имали и нѣкои привилегии и имунитетъ, по силата на които не носили никакви ангарии, не давали данѣщи и берии на държавнитѣ побирници отъ всевъзможенъ родъ, не се допускало и кракъ да турятъ въ чертата на мѣнастирскитѣ държави съ цѣлъ да искатъ нѣкакъвъ данѣкъ. За вжтрѣшното си управление мѣнастиритѣ имали свои особни уставни или се ръководили отъ общитѣ канонически правила.

Мѣнастиритѣ сѣ имали и сѣдебенъ имунитетъ, а игуменитѣ имъ своя юрисдикция. — Хората на мѣнастиря се сѣдѣли прѣдъ игуменитѣ и никакви глоби, никакви наказания не сѣ могли да имъ бждатъ налагани отъ държавнитѣ сѣдани.

В. Свободни люди.

§ 56. Категории свободни люди

Други класъ въ старото бълг. общество били свободнитѣ люди. Свободнитѣ люди можемъ да поведемъ подѣ четири категории: а) граждани, б) търговци; в) свещеници и г) селяни. Изобщо този класъ е състоялъ отъ всички, които не сж били привилегировани, но не сж били и зависими.

1. Граждани. Тѣ сж живѣяли въ градоветѣ и прѣимуществено сж се занимавали съ търговия. Тѣ сж били свободни и независими и на много отъ тѣхъ сж възлагали разни служби, вслѣдствие на което сж стѣпявали въ реда на малкото и велико болѣство.

2. Търговци. За българскитѣ търговци ние намѣрваме извѣстия въ паметницитѣ още въ най-старо врѣме. Още Тервелъ (716) прави зарадѣ тѣхъ договоръ съ Византия; въ този договоръ ние видамъ, че се прѣдвизда, какъ да се прѣнасятъ стокитѣ, като се пломбиратъ, за да не се плаща двойно мито (коумеркъ). За интереситѣ на бълг. търговци Симеонъ води война съ Византия. За българскитѣ търговци се касе и хрисовулътъ на И. Асѣня II, даденъ на Дубровникъ и договорътъ, сключенъ между царъ Михаила и Дубровнишката Република (въ 1253 г.), споредъ които българскитѣ търговци имали право да живѣятъ въ Дубровникъ (Рагуза), да не плащатъ данѣкъ нито на врата, нито на мостъ, нито на бродъ или път; да изнасятъ отъ тамъ злато, сребро, златни постѣки и, въобще, всѣкаква стока. Сжщо така имаме поменъ за бълг. търговци въ хрисовула на Ив. Шишмана, даденъ на Рилския Мън. Тамъ се нарежда да не имъ се взема „кумеркъ“ (гиюрюкъ), като ходятъ съ стоката си за продажъ низъ царството.

Че търговията е била твърдѣ развита въ България още отъ първия моментъ на основанието на Бълг. държава, свидѣтелствуватъ много стари хроники и паметници. Въ крайморскитѣ градове като *Odessos* (Варна) *Konstantiniana* (Кюстенджа, или Истрополисъ на гършитѣ) както и въ тракийскитѣ крайморски градове Анхиало, Месемврия, Бургасъ, Созополъ, много грѣцки търговски колонии научили българитѣ на търговията.

По едно врѣме България бѣше станала посредникъ на търговията, сѣверна и западна и на византийската. Храни отъ Германия, Моравия, Русия, Дунавскитѣ страни се замѣняваха съ манифактурни произведения и храни отъ Азия и Африка.

Широкият крайнипи въ славянскитѣ земи, въ които гършитѣ не можаха да отиваатъ, бѣха отворени на българскитѣ търговци, благодарение на тѣхното знаене на славянскитѣ нарѣчия. Много рано въ врѣмето на Лъвъ Мъдрий, ние вече ерѣщаме български търговски контори въ Цариградъ.

3. Свещеници. Въ правата и задълженията си тѣ се приравнявали съ другитѣ свободни граждани. Обикновено свещенството се е прѣдвдало по наслѣдие отъ баща на синъ, — традиция, която се бѣ спазвала отчасти въ врѣме на турското робуване, дори, на много мѣста, и до днесъ. Но това ставало, не защото свещенството било иѣщо като каста или закрито съсловие, а защото естествено въ свещеническата челядь се е приготвяло най-удобно лице да продължи званieto. Свещеници обаче сж живѣли не само по градоветѣ, а и по селата. Тукъ тѣ събирали своитѣ берии за разни трѣби и, ако селото е имало господарь, той не е могълъ да нарушава тѣзи права. Ако господарьтъ си е допускалъ да прѣчи на свещеницитѣ при събиране на разни права за трѣби, които е извършвалъ, свещеникътъ е могълъ да се оплаче веднага на епископа, който пъкъ отъ своя страна е можалъ да прави бѣлѣжки на болѣрина. Това е можело да бже така за свещеника, само ако той е билъ свободенъ, т. е. бащинникъ.

4. Селяни. Всички селяни, които живѣли не въ села, подарени на болѣри или които не били парици или отроци, сж били свободни. Това сж епикитѣ на византийскитѣ източници, (епикось). Тѣ живѣли въ свободни общини и за тѣхъ се отнасятъ специалнитѣ наредби на византийското законодателство (Θ. Успенски, ЖМНП кн. 235, 83 г стр. 309, 313). Тѣ не давали данъци на господари, като парицитѣ, нито били подлагани на вършенитѣ по длъжностъ отъ парици работи. Тѣ плащали данъкъ само на държавата. Тѣхното икономическо положение, обаче, по-нѣкога не било много по-добро отъ това на парицитѣ, но въ всѣки случай тѣ били независими. А, че това положение много пакти не е било завидно, свѣдочи обстоятелството, дѣто много пакти се поменаватъ за свободни селяни да сж отивали самички, за да се подчинятъ на нѣкой болѣринъ или проинарь и доброволно сж ставали парици. Свободни села и селяни е имало твърдѣ много дори въ врѣме на византийското владичество въ България и по-рано въ земитѣ, заселени съ славяни, а подчинени на Цариградъ. Тѣзи села сж давали оиѣзи свободни дружини (друнгасъ) или дружини отъ войска, за които се говори, за византийскитѣ паметници.

В. Зависими люди.

§ 57. Категории зависими люди.

Зависими или привързани люди сж живѣли въ три категории земи-имѣния: а. царски; б. черковни или мѣнастирски и в. болѣрски (властелски). Върху земитѣ бащини на свободнитѣ люди не се изключва възможността да е имало подобни зависими люди. Положението обаче на тѣзи послѣднитѣ сигурно се е отличавало отъ това на зависимитѣ лодие въ царскитѣ, мѣнастирска, и главно въ болѣрскитѣ земи

1. Парици.

Парикството въ Стара-България е едно видоизмѣнение на римския колонатъ върху балканска почва. То нѣма нищо общо съ робството, при все че нѣкои го считатъ за еволюция отъ него. За да се види голѣмото различие между робство и парикство, трѣбна да кажемъ нѣколко думи за произхождението на едното и другото.

Робството е право на собственостъ на човѣкъ върху човѣка, върху неговата челидъ, върху неговото потомство и върху произведенията му. По-тежко оскърбление за човѣка и по-възмутителна несправда нѣма. При това робството е било винаги фактъ отъ най-разпространенитѣ; то е било толкова старо, колкото и войната, отъ която произхожда. Робитѣ сж ставали при война, чрѣзъ плѣнь, чрѣзъ продажба за дългъ и по наследство. Споредъ мѣстата робството е било повече или по-малко жестоко или меко; смегчения се срѣщатъ особено въ еврейското законодателство.

Първитѣ роби бѣха олѣзи военни плѣнници, на които бѣше сждено да бждатъ заклани. Робството е сжществувало още прѣди. — въ врѣмето на Авраама. Въ Гърция робството бѣше развито до най-висока степенъ; когадо нѣмаше роби, доставяха си ги чрѣзъ нарочни за това войни, или — съ грабене на хора.

Но нийаѣ робството не взе такива широки размѣри, както въ Римъ. Тукъ политич. властъ бѣше навърредно строга и тежка. Бащата можеше да разполага съ дѣцата си; кредиторътъ — съ неизправния си длъжникъ; и бащата и кредиторътъ можеха да продаватъ подчиненитѣ си като роби. Прѣстѣпнишитѣ се деградиреха и обрѣщаха въ роби. Гордиятъ прѣдразсждѣкъ на римлянина го караше да прѣзира всички други народи и да гледа на тѣхъ като на хора, долни и голши за всѣкаква тежка работа

и за робство. Въ Римъ докарваха и продаваха роби не само военноплѣнни, но още и гвѣта на младежта на различнитѣ народи, що подчиняваха римскитѣ оржия. Римскиятъ *servus* бѣше спасениятъ отъ смъртъ плѣнникъ. Всѣки римски гражданинъ поддържаше многобройни роби за своитѣ домашни служби; нѣкои имаха до 20,000 такива. Държавата си служеше съ тѣхъ за разработването на земитѣ. Римскиятъ робъ нѣмаше никакви права: той печелеше за господаритѣ си; по-късно той можеше да има *peculium*, съ който се откупваше по нѣкога; той не можеше да се ожени истински, нѣмаше фамилия и не можеше да завѣщава, а да свидѣтелствува той можеше само ако се подложеше на извѣстни мѣчения. Робътъ не можеше да бжде войникъ, освѣнъ по изключение. Робътъ бѣше предметъ, *res*, а не човѣкъ; той можеше да бжде и продаванъ, и убиванъ. Хиллади роби бѣха употребявани да се борятъ въ цирковетѣ съ бикове и диви звѣрове. Християнството е което се издигна съ най-поразителенъ гласъ противъ робството. Братството на хората, достоинството на труда, абсолютниятъ дългъ на усъвършенствуването, тѣзи три принципа на християнството поведоха човѣшкия родъ къмъ борба срѣщу робството. Бавно, но твърдо идеята на човѣшкото достоинство можа най-послѣ да има на всѣкъдѣ пълно тѣжество. За жалость, варварски остатки отъ едно полуробство продължаватъ да се проявяватъ и въ новото врѣме.

Римскиятъ колонатъ, който се появи по-късно, напомня нѣкои черти отъ старото робство, но той е съвсѣмъ отлично отъ него учрѣждение. Тоя особенъ родъ организации на земеделския трудъ се появи слѣдъ Хр., въ послѣднитѣ дни на западни римска империя. Въ това врѣме войни и данъци насмалко що не причиниха обезлюдване на полита. Стана необходимо да се подири срѣдство, за да се привърже земеделецътъ о земята. Тогава завоевателитѣ на нови земи или собственицитѣ на стари се уславяха съ свободни работници или роби да ги заселятъ въ своитѣ земи, отдѣто да не могатъ тѣ да се махатъ безъ тѣхно разрѣшение. Първоначално колонитѣ бѣха зависими отъ собственика като земеделци, а като граждани бѣха членове на държавата. По-късно, обаче, това положение на нѣщата се измѣни, държавата отстъпи на заденъ планъ и колонитѣ остана въ пълна зависимостъ отъ господаря си, вече суверенъ и собственикъ.

Колонътъ бѣше длъженъ да дава известни берии и да работи на господаря си, който имаше надъ него законодателна, изпълнителна и сѣдебна властъ въ своитѣ земи.

Римскиятъ колонатъ отъ Западната Римска империя прѣмина въ Източната; той се въдвори и на Балканския полуостровъ. Славянитѣ завариха тая организация при идването и заселването си. Ромеитѣ (византийцитѣ) бѣха прѣвели думата колонъ (*colonus*) на св. ѱ езикъ о сѣ парик. Буквално както колонъ, така и парикъ ше каже заселенъ, прѣселенъ.

Въ Мизия този видъ крѣпостничество е билъ подготвенъ отъ владичество на българитѣ; като завоеватели и господари, тамъ, дѣто имъ се удавалъ случай, тѣ сжщо създавали „колони“. Въ X вѣкъ богомитѣ проповѣдватъ война противъ „работитѣ“, т. е. противъ ангаритѣ, като казвали, че никой не е длъженъ да работи на какъвто и да било господарь и всѣки трѣбва да бжде свободенъ. а господарьтъ, ако иска „работници“, трѣбва да си хване да му работятъ. Слѣдъ падането на България подъ византийското владичество (1018) наредбитѣ на Византия все повече и повече се закрѣпнявали въ страната. Слѣдъ възстановяването на българск държава при Асѣновци (слѣдъ 1186 г.), парикството не само не се прѣкрятява, а то се развива. Българскитѣ царе поларяжали земи на своитѣ воеводи, болѣри, мѣнастири и черкови. Въ тѣзи земи — проѣнии — влязали села. Жителитѣ, по тоя начинъ, оставали въ известна икономическа и земска зависимость отъ тѣзи болѣри-проѣнари, черкови и мѣнастири. Тѣ били длъжни да работятъ за господаритѣ си, да понасятъ известни ангарии и не могли по свое усмотрѣние да напускатъ земята, на която живѣяди. Съ други думи, тѣ били привързани, прикрѣпени о земята. Тѣ оставали на земята, въ чито ржиѣ и да е минавала тя.

Парицитѣ сж имали известни задължения къмъ своя господарь, които не сж точно обозначени въ нашитѣ хрисовули, но за които ше имаме нѣкои косвени доказателства въ ДЗ, гдѣто се говори за меропхитѣ — пакъ единъ видъ парици — и въ други паметници. Хилендарскитѣ меропхи, подвластни на мѣнастиря Хилендаръ, които се нахождали, прѣимуществено, въ Македония, били длъжни: всѣка къща да работи два пѣти въ седмичната, а освѣтъ това — и други два дни — прѣтъ пролѣтъта и есенъта да оре за мѣнастиря, единъ денъ да коси сѣно, два дни да копѣ лозе и всичко, каквото се изоре и накоси, да се събере и уреди.

2. Отроци.

Отроцитѣ сж били втора категория зависими люди. Първоначално, думата отрокъ е значела дѣте, младенецъ, infans, както и до се сега нарича у нѣкои славяни. Това е било нежененъ, неотдѣленъ отъ баща си синъ. По-късно това е било название за слугитѣ, ратаитѣ.

Нѣкои историко-правници считатъ отроцитѣ за истински роби. Други ги считатъ само за единъ видъ роби; това послѣдното мнѣние е доста разпространено. Отъ по-обстоятелни и сравнителни изучаваня, може да се дойде до заключение, че както парицитѣ, така и отроцитѣ не могатъ по никой начинъ да бждатъ наречени роби, или сравнени съ робитѣ въ старо-римския смисъл на думата.

3. Технитари.

Този класъ, въ сръбскитѣ източници, се нарича „майстори“ или „мастори“. За технитаритѣ се поменува въ хрисовула на Орѣховский манастиръ, дѣто тѣ сж поставени редомъ и даже слѣдъ парицитѣ и отроцитѣ. Какво е било положението на технитаритѣ, не може ясно да се види отъ онова, което се памѣрва въ стѣнитѣ ни паметници. Но като съпоставимъ това, което се срѣща въ ДЗ. съ онѣзи данни, които се срѣщатъ въ нѣкои византийски източници, излиза, че тѣ сж били поставени по-добрѣ отъ парицитѣ.

§ 58. Имало ли е робство въ стара България?

Най-изряднитѣ източници на старото бълг. право не говорятъ за други зависими людие, освѣтъ за парици, отроци и технитари. За технитаритѣ не се говори да сж били роби. Остава да се види парицитѣ и отроцитѣ у насъ били ли сж роби въ смисълъ на римското схващане.

За да се разбере по-ясно отношението между парици, отроци и роби, ние ще направимъ едно съпоставяне на положението на единтѣ и другитѣ.

1. Робътъ е билъ безправенъ субектъ, гез. Той не е ималъ право на собственост и въобще полизически и гр. права.

2. Робътъ е билъ напълно и въ всичко подчиненъ на своя господарь-стопанинъ.

1. Парикътъ (както впрочемъ отрокътъ и технитарътъ) е билъ обладателъ на права, правоспособенъ субектъ.

2. Парикътъ е билъ само въ икономическа зависимостъ отъ своя господарь.

3. Робътъ е могълъ да бжде отчуждаванъ по усмотрѣние на неговия господарь, който е ималъ надъ него *ius vitae necisque*.

4. Робътъ не е могълъ да бжде свидѣтель, нито въобще да се сѣди, нито да бжде войникъ и *pat r familias*.

3. Парикътъ не е могълъ да бжде отчуждаванъ отъ земята, на която е обитавалъ и работялъ. За неговото убиване всѣки е подлежалъ на наказание. Той е ималъ своята вражда (вергельдъ).

4. Парикътъ е ималъ правото да се сѣди, да свидѣтельствува, да бжде войникъ; той е билъ домакинъ на челядь (сѣмейство).

И тъй, отъ всичко, което се изложи до тукъ за зависимитѣ люди: паризи, строци и технитари, необходимо се идва до заключението, че тѣзи категории население не сѣ били роби. Обаче и въпрѣки това, поставя се въпросътъ: не е ли имало изобщо роби, робство въ стара България? Привърженцитѣ на учението, че у южнитѣ славяни, включително и у българитѣ имало роби, се позоваватъ на слѣднитѣ съображения и данни:

1. Въ различнитѣ паметници се срѣщатъ твърдѣ много извѣстия за раби, роби, работници, челядини.

2. Въ извѣстни източници се говори за продаване на лица, а продаването на човѣкъ прѣдилагало, естествено, заробването. За такова продаване се говори и въ ЗСЛ., и въ ДЗ., па и въ нѣкои лѣтописи.

3. Изгонването изъ общината, изъ областята на едно лице за нѣкакво прѣстѣпление и разграбването на имота му водѣли подиръ себе си робство (Зигель, 127; Первольфъ, Славяне, I, 132).

4. Народнитѣ умотворения — пѣсни, пословици приказки — говорятъ за роби и робци.

Тѣзи съображения не сѣ достатъчни за да докажатъ съществуването на роби и робство въ стара България, като социаленъ, правомѣрно установенъ институтъ. Ние ще ги разгледаме едно по едно за да се види тѣхната несъстоятелность.

1. Вѣрно е, че въ югослав. и въ частности въ българскитѣ източници се говори за раби и роби. Обаче нийдѣ не се описва тѣхното обществено правно положение, за да се види да ли наистина подъ името рабъ, робъ, работникъ се е разбирало същото това, което римлянитѣ съ термина *servus*. Самитѣ имена и термини нищо не доказватъ. Тѣ сѣ винаги еволюирвали и знае се, напр., че първоначално клеветникъ

е бил частен обвинител, а по-сетѣ — прѣстѣпникъ, който клевети. Терминътъ рабъ, робъ се употребявалъ на славянски езикъ въ широкъ смисълъ слуга, работникъ. По-специално робъ е значело плѣнникъ, военноплѣнникъ. Всички варизи, отроци и технитари сж били поставени въ редицата на робитѣ. Така, че самото название раби, работници нийдѣ въ изшитѣ стари паметници не трѣбва да се взема за терминъ, който изразява състояние въ смисълъ на старовремешно римско робство. За да се види обаче най-ясно това, достатъчно е да припомнимъ слѣдната наредба отъ ЗСЛ: рабъ ли, свободникъ ли да послухъ биваетъ (чл. 18 посл. ал. по при. отъ Рум. муз.). Отъ съоставяне на наредби въ паметниците ще излъзе: а) че робъ, работникъ и плѣнникъ сж синоними; б) че робътъ у насъ е ималъ имотни блага и могълъ да разполага съ тѣхъ, да се откупва, да се сжди, — а това вече не е робъ въ помезнатия смисълъ на думата.

2. Фактътъ за продажба на свободни люди не доказва смществуването на робство, като социален институтъ въ една страна. И до днесъ злоупотрѣбително подобни слѣлки ставатъ и тъкмо затова смществува наредби, които строго наказватъ подобни продажби. Факти отъ продажба на дѣца въ гладни години сж познати вредъ.

Има автори, които не обръщатъ внимание и на значението на думата продажба, да продається и мислятъ, че тѣзи думи винаги обозначаватъ продажба, слѣдов. — появяние на робство. Това е погрѣшка. Продажа въ старо-славянското право означава глоба въ полза на хазната; — да продається — много пѣти обозначаватъ да се отнеме отъ нѣкого извѣстно имотно благо, като глоба. Такъвъ е смисълътъ и на нѣкои отъ наредбитѣ въ нашия ЗСЛ^{*)}.

3. Изгонване е могло да става отъ една община въ друга, отъ една жупа или областъ (държава, земя) въ друга. Това е било наказание, много разпространено въ страната. За него ни се разправя въ народнитѣ умотворения, а също за това има наредба въ ЗСЛ; обаче, нийдѣ не се вижда, че изгонениятъ така е ставалъ безпразенъ субектъ, а това е смщественото и важното

4. Колкото за народнитѣ умотворения, които говорятъ за роби и робини, тѣ най-нагледно свѣдочатъ, че робъ означава

^{*)} Даничинъ посочва, че въ извѣстни случаи продати означавало *dedere*, отдавамъ; а И. Срезневски въ свой словарь тълкува продажба денежная пеня за преступленіе; продати — между друго — наложить пеню.

плѣнникъ, военноплѣнениъ. Нѣма освѣтъ да се хвърли единъ погледъ на многото пѣсни, пословици и поговорки, за да се потвърди нашето казване.

Народнитѣ пословици гласятъ, робу се надѣя, гробу се не надѣя; — робъ се връща, гробъ се не връща; — робъ се засмива, гробъ се не засмива. Всички тѣзи пословици напомнятъ положението на плѣнения въ врѣме на война.

Най-пѣлното доказателство, че у насъ, въ старо врѣме, робство, като социаленъ институтъ, не е съществувало, се намира въ слѣднитѣ безспорни данни: 1. императоръ Маврикий свидѣтелствува, че въ земята на балканскитѣ славяни робство не съществувало, тѣ обичали свободата и не можали да склонятъ на робство (*Strateg. lib. XI, c. 5*) Сжщото се потвърждава и отъ Лъвъ Философъ (886—911) Сжщиятъ Маврикий удостоверява, че поробенитѣ на война били пускали на свобода (*Su. I*). 2. Сжщо това обстоятелство се удостоверява и отъ нашия ЗСЛ (чл. 18 по Рум. м. и 19 по Кърм.). 3. Когато се появи Българ. държава на полуострова староврѣмешното робство бѣше еволюирвало или изчезващо. Бѣше се появилъ коловатѣтъ или парикството. 4. За безправни люди не знаятъ нашитѣ източници. А само безправнитѣ, лишениѣ отъ права сж били истински роби.

III Върховна власть.

§ 59. Обществено-държавенъ строй у славянитѣ и прабългаритѣ. — Разлики.

Историята заварва славянитѣ въ Европа. Тѣхнитѣ най-ранни жилища сж били земитѣ между Балтийско море и Карпатскитѣ гори, устието на р. Донъ на изтокъ и на р. Висла на Западъ. Историчитѣ започватъ да пишатъ за тѣхъ слѣдъ Рож. Христ. Безспорно тѣ сж отъ арапско потекло. Въ Балк. Полуостровъ тѣ се появяватъ, идеяки изотваждъ Дунава, отъ 2-рото до 3-то столѣтие. Въ 7 в. тѣ вече били наводнили и попълнили цѣлия Балк. Полуостровъ.

Прабългаритѣ заварили тѣзи славяни въ Мизия, раздѣлени на малки племена, занимаващи се съ земледѣлие и скотовѣдство и имащи въ основа на сѣмейния си битъ голѣмата челядь или даже родѣтъ. Тѣ не били още правили опитъ за едно национално обединение.

Всѣко племе е живѣяло отдѣлно, като самостоятелна обществена и политическа единица. На чело на племето не е имало никакъв началник-повелител. Управлението принадлежало на родовитѣ старѣи. Само въ случай на нужда—избиратѣ се воевода, който изпълняватѣ длъжността во еначаликъ, имѣщ военна власт, додѣто е имало необходимостъ отъ това.

Най-старитѣ византийски хроники даватъ оскѣдни свѣдѣния за обществената организация на славянитѣ. За това, че славянитѣ живѣяли въ извѣстни племенни демократически съюзи съобщава още Прокопий (VI в.) „Славянитѣ, казва той, обитаватъ въ жалки колиби, разнолагайка шатри доста отдалечени едни отъ други, и размѣнватъ често обитаванитѣ отъ всѣкого мѣста“. Слѣщиятъ писателъ въ *Gothica* ни разказва, че славянитѣ дошли на ново нѣматъ едиподържане, но още отъ най-старо врѣме живѣли въ народоправство, въ демократия — и всичкитѣ си работи, въ трудни или добри случаи, обсъждали на общъ съборъ, *in comitiis*. Слѣщото свѣдѣние ни дава и Маврикий: „Не е лесно, казва той, да се заключава съ тѣхъ (славянитѣ) договоръ... защото сж съ противоположни мнѣния: тѣ не се съгласяватъ на общо рѣшение; ако мнозинството се съгласи, останалитѣ възставатъ противъ него. Тѣ не желаятъ да се покоряватъ единъ другиму. Иматъ много началници (архонти), които не се споглаждатъ по между си“.

По-другъ е билъ животътъ и строежътъ на прабългаритѣ, дошли на Полуострова отъ къмъ приазовскитѣ брѣгове.

Дружината на Аспарухъ е била една силна организация, която е почивала върху принципа на тогавашнитѣ военни орди. На чело на тая организация е имало единъ властенъ и мощенъ водачъ, воевода, главатаръ. Това е билъ ханътъ, владѣтельтъ. Неговата воля е била рѣшаващиятъ факторъ въ всички прѣдприятія отъ общъ характеръ: военни или прѣселнически походи, войювания, спирания, сключване миръ и пр. Около той водачъ, около хана на прабългаритѣ сж били неговитѣ близки помощници — военачалници, воеводи отъ всевъзможни степени, находящи се въ прѣка зависимостъ отъ него. Тѣзи воеводи сж носили разни названия, за които ние срѣщаме поменъ не само въ хроникитѣ отъ това врѣме, но и въ надписитѣ, каквито сж на примѣръ тия открити въ Абоба-Плиска. Отъ названията на тия първенци въ военната дружина сж възнати: тарханъ, канганъ, богатуръ (богатиръ), копанъ (вѣроятно развалена форма отъ жупанъ, жопанъ). Най-вѣроятно е, че тѣзи първенци

сж били прѣдставители на отдѣлни колюна или родове, които сж влизали въ дружината на Аспаруха, че тѣ сж били близки до хана съвѣтници и сподвижници, че тѣ сж се грижили за прѣко зависимитѣ отъ тѣхъ люде, въоръжени ратищи — а това обстоятелство ни посочва на зачекнитѣ отъ феодализмъ още въ онова ранно врѣме.

Прабългаритѣ, ако и воинствеежъ народъ, обичали домашното си огнище, около което прѣкарвали сѣмейния животъ. Тѣ живѣли на родове (кланове), яко свързани помежду си, на чело на които имало старѣи — първенци. Тѣхната веществена култура не е била по-висока отъ тая на славянитѣ. Тѣ сж били облѣчени съ кожуси, имали удобно прѣносима поклѣпнина, отъ културнитѣ растения били имъ сж извѣстни конопъ и ленъ. Живѣли въ нивки колиби или край рѣки и блата, или въ мѣстности, естествено укрѣпени. Славянитѣ воювали повечето пѣша, българитѣ главно на коне, каквито охранвали нарочно за военни походи. Знакъ за нападане тѣ давали съ трѣби и кимвали. Оржиката имъ били: арканъ — вжже съ примка за хващане живи жеприятелитѣ, пращови, лжкове — стрѣли, товори. По-късно тѣ имали и стрѣлометателни машини.

Въ противоположность на това, което съдржаше общественитѣ битѣ и строй на славянитѣ, прабългаритѣ донесли военна организация и административна централизация. Военно-дружиниятъ редъ е билъ основата на първата организация на българската държава. Веднага слѣди идването на българитѣ, Аспарухъ се настанилъ въ своя аулъ, станъ, най-напрѣдъ въ Прѣславецъ — при Николицель, на Дунава, по-сетитѣ въ Абоба-Плиска, отъ гдѣто е командувалъ походитѣ на югъ и на западъ. Неговитѣ помощници, воеводи на отдѣлни части въ дружината, състоящи се отъ цѣли родове, изгласявали волята на своя ханъ, толкозь повече, като твърдѣ естествено, той се е съвѣщавалъ съ тѣхъ за мѣроприятията и походитѣ, които е ималъ да извърши. Всичко на първо врѣме е ставало по дружинно-воененъ редъ. И само на тая силна дисциплина, на тоя стегнатъ строй, на тия правила и традиции, спечелени отъ прабългаритѣ въ вѣковни борби и постоянни походи, трѣбна да се отдава бързото завоевание на цѣла Долна Мизия и якото настаняване въ тѣзи мѣста.

§ 60. Произхождение и развѣтие на върховната власть.

Първитѣ славянски князе бѣха старѣитѣ въ задругитѣ, домакинитѣ. Тѣ черпѣха своето право на върховни распореди-

тели въ обичая, който допускане тѣ да управливатъ задругата, като се събищаватъ за това съ възрастниѣ задругари. Когато отъ задругата, чрезъ разрастването ѝ, се появи селото, мушата, племениото княжество, то племенниятъ князь продължаваше върху сѣщата основа и по сѣщия редъ да владѣе и управлява. Частно-правовниятъ характеръ на първитѣ маки княжества и държавини, та и на първата българска държава, се проявява и трае въ течение на нѣколко вѣка. Съ други думи, държавниятъ владѣтел въ своитѣ отношения къмъ населението се държи, като единъ домовланика къмъ оиѣзи, които влизатъ въ състава на челядта. Държавниятъ владѣтел сѣмѣта, че земя и население му принадлежатъ, като едно частно стопанство, като имѣние. Така и разполага той съ тѣхъ. Това отношение обаче еволюира постепенно. Съзнанието за общественитѣ задачи на властта, ако не напълно, поне отчасти се проявява въ първитѣ още моменти на българския исторически животъ.

§ 61. Формитѣ на върховната власть въ старата българска държава.

Мамитъ се тѣзи, които мислятъ, че първитѣ български владѣтели, па и по-сетѣвшитѣ, сж имали неограничена, абсолютна власть. Най-напрѣдъ това противорѣчи на естествения процесъ на развитието на държавитѣ. Въ най-старо врѣме не е имало условия за абсолютизъмъ. Сега върховната власть има всевъзможни органи и войска, върху която владѣтелятъ може да се опира и да самовластничи; тогава, въ старината, народътъ е билъ войска, и нѣтъ отъ него друга сила не съществувала. Тоя народъ прѣко или чрезъ своитѣ прѣдни люде — старѣи, болѣри, князе, — участвувалъ въ върховната власть, дѣлилъ и съ владѣтеля и ограничавалъ властта му.

Формата на управлението въ Стара България е била ограничена монархия. Въ върховната власть сж участвували 1) ханътъ или князътъ, по-сетѣи царътъ; 2) болѣрскиятъ съвѣтъ (сиклитътъ) и 3) народнитѣ събори. Въ историческото си развитие, върх. власть, минавайки прѣзъ разни фази, вървѣла обикновено отъ по-демократическа къмъ по-абсолютическа. Причинитѣ сж ясни: на първо врѣме славянското племе давало характеристиката, отпечатъка на тази форма на управление, а знае се, че славянското племе е живѣло съвършено демократически; по-послѣ-обаче ние виждаме, че съ византийското влияние се внася въ управлението все повече абсолютна власть, която, въ извѣст-

но време, захваща да се развива твърдѣ силно. И въ най-голямото обаче засираване на върховната власт въ смисълъ на монархическа, тя не доби никога характеръ на абсолютна, неограничена.

§ 62. Титлитъ на българскитѣ владѣтели.

Ние срѣщаме три названия, които сж носили българскитѣ владѣтели: князь, ханъ или хаканъ и царь.

1. Князь. Първата и най-стара общеславянски титла е князь, която се е писала въ най-старо време: князь. Думата князь, споредъ нѣкои слависти изслѣдователи, имала тѣсна връзка съ нѣмското име *kinig* (отъ дѣто кѣнегъ, кѣнезь, кнезь, князь). Споредъ мнѣнието на Миклошича нѣмското кнезь изваждало старото название воевода. Ние не можемъ да се съгласимъ съ твърденията на Миклошичъ и др Кнезь е толкова старославянска дума, че не може да се каже кой отъ кого я е извелъ: да ли нѣмцитѣ отъ славянитѣ или обратно.

Думата князь, кнезь първоначално е означавала началникъ на челядта, на задругата. Князьтѣ ималъ свѣтски, обществени и религиозни, жречески обязанности. Ето защо въ нѣкои славянски страни (Чехско, Полша), думата кнезь, слѣдъ покрѣстването и до сега, се употребява, за да обозначи началника на духовното паство, свещенослужителя. У руситѣ князь се срѣща въ най-раннитѣ лѣтописи и паметници въ смисълъ на началникъ, водителъ и управителъ на едно племе.

Балканскитѣ славяни, и прѣди идването на прабългаритѣ, и послѣ, сж употребявали думата князь: а) за началникъ, домакинъ, старѣя въ челядта, задругата, а послѣ и на селската община, название, което срѣщаме и до сега въ З. България; б) това сжцото название се давало на началника на племето, който е билъ воеводата въ военно време; в) най-послѣ, когато се образувала българската държава отъ тѣзи малки племена (кнежини), то и владѣтелитѣ ѝ наричали съ сжцото славянско — или българско, все едно — име: кѣ князь, кнезь, князь. Съ името князь, което давали на своитѣ главатарни, първи управители, най-високопоставени въ държавата първенци и заповѣдници, у славянитѣ се е свързвала мисълта за носене върховната власт. Князьтѣ въ племето и въ държавата е билъ, обаче, единъ демократически, народенъ първенець, *primus inter pares* въ срѣдата на съплеменницитѣ, както домашниятъ князь, старѣятъ, е билъ такъвъ межау членовеѣ на челядната задруга.

Славянобългаритѣ по-късно, кога се основаа българската държава, прѣнесли своята титла князь и на свършено самостоятелнитѣ и върховни повелители-самодържци, каквито сж били хановетѣ, хаканитѣ слѣдъ Аспаруха

2. Ханъ, хаканъ. — Друга титла, която се срѣща въ паметницитѣ за българскитѣ владѣтели, е: ханъ, хаканъ. Ние я четемъ въ „Именника“ и въ нѣкои надписи по колони, открити, между друго, и въ Абоба. Това е явно тюркско название. То е титлата, донесена въ Стара България, отъ прабългаритѣ на Аспаруха. При разкопкитѣ на Абоба Плиска, а именно въ Голѣмата Черкова на една мраморна колона, разбита на три части, има надписъ отъ 6 редушки, въ които се говори за ханъ. Думата ханъ, отъ хаканъ, е тюркотатарска и ще каже — господинъ, господарь, владѣтель.

3. Царь. Въ очитѣ на българскитѣ владѣтели тѣхната титла ханъ, хаканъ е стигала, за да удовлетвори тѣхното чувство на величие, на повелители, върховни господари. Хаканъ или ханъ е означавало за азийскитѣ владѣтели това смѣтото, което и василевсъ — за роментѣ, византийцитѣ, императоръ — за римлянитѣ и по-късно за западнитѣ владѣтели. Обаче ние виждаме, че тая титла не задоволява българскитѣ владѣтели слѣдъ покръстването. Защо става това? Има явни и безспорни свидѣтелства, че папата не е третиралъ Бориса иначе, освѣнъ съ названieto rex, а рексъ е било не гръцкото архонъ, а онова, което тѣ сж обърнали въ рикс, което отпослѣ е еволюирало въ roi, кралъ, както сж го наричали сърбо-хървататѣ. Истинна rex още не е царь, не е императоръ, но то не е и князь. Симеонъ е първиятъ български господарь, който се е домогналъ да се нарече съ византийското название василевсъ. Въ съображението на Симеона, за да стигне до титлата „василевсъ“, императоръ, цесарь е имало много дълбокъ смисълъ. Въ мирогледа на тогавашния просвѣтенъ свѣтъ е владала мисълта, че за пълнотата на една независима и самосъстоятелна държава, необходими сж учрѣжденията: императоръ (василевсъ) и патриархъ. Симеонъ, слѣдъ като се е опитвалъ да добие и едното и другото по единъ правилень редъ, най-послѣ рѣшилъ самъ да си даде царска титла. Това той направилъ слѣдъ войната съ византийцитѣ въ 919 г. Но титлата трѣбвало да бжде санкционирана или отъ Константинополь, или отъ Римъ. Като гледалъ настроението на Византия, Симеонъ се обърналъ къмъ папата, който му изпроводи

„императорска корона и патриаршеско благословение“ (coronam imperii et patriarchalem benedictionem).

Титлата василевсъ, т. е. царь, Византия призна по-късно на Петра Симеоновъ, който сключи съ нея договоръ и се ожени за Мария, внучка на Романа Лакапина.

Въ българските народни приказки и владѣтелитѣ отъ оная епоха, която прѣдшествава Симеона, дори до покрѣстването, се наричатъ царе. На българския говоримъ езикъ не е позната сръбската дума краль. Тя се срѣща само въ нѣкои рѣдки народни пѣсни. Кральтъ на българската пѣсенъ върви редомъ съ бановетѣ, които сж сравнително въ по-долни чинове на владѣтелската иерархия.

Пълната титла на български владѣтели слѣдъ Симеона и отъ врѣмето на първото и второто царство е била:

„Въ Христа Бога благовѣренъ царь и самодържець всѣмъ българомъ“ Нѣкои прибавили „и грѣкомъ“ (Симеонъ, Асненицитѣ, Иванъ Александъръ, Иванъ Шишманъ и др.). Тѣзи титли сж безспорно вѣрни; ние ги срѣщаме въ такива автентични документи, каквито сж хрисовулитѣ.

§ 63. Бѣлѣзи на царското достоинство.

Византийскитѣ лѣтописци разправятъ, че Иоанъ Цимисхий, когато се върналъ отъ завоеването на България, въ колесницата, приготвена за него, сложилъ иконата на Св. Богородица, прибрана отъ България, а въ подножието ѝ турилъ бѣлѣзитѣ на българскитѣ царе (Гилъф., Писъма 209, Той подарилъ на св. София короната на българскитѣ царе и подиръ, като влѣзълъ въ двореца си, повикалъ Бориса и го накаралъ да снесе отъ себе си бѣлѣзитѣ на царското достоинство: багряната шапка, украсена съ злато и скъпи камъни, багрянницата и червенитѣ обувки. Бѣлѣзи (insignia) на царското достоинство сж били:

1. Прѣстолъ. Първиятъ бѣлѣгъ на царско достоинство е билъ „прѣстолътъ“, който първоначално се наричалъ столъ и се срѣща изобразенъ на най-древнитѣ монети въ видъ на двуножно сѣдалище, украсено съ бисери; по-късно, на туй сѣдалище се явяватъ рѣчици (дрѣжки) отъ страна.

2. Короната се нарича въ всички български паметници диадема (дума, заета отъ грѣшки).

3. Скиптрътъ е билъ отъ различна голѣмина и отгорѣ снабденъ съ кръсть.

4. Хоругвата — вмѣсто знаме — стои обикновено върху монетитѣ между царя и царицата. По нѣкога на хоругвата е изобразенъ кръстъ.

5. Държавенъ гербъ не ще е билъ окончателно установенъ. Има обаче нѣкои данни, че изображението на тѣва ще е служило за символъ и бѣлѣгъ въ разни случаи.

6. Въ тържествени случаи царьтъ се явявалъ облеченъ въ багряница (порфира), напр., когато излизалъ на съборитѣ.

§ 64. Способи за добиване върховната власть.

Способитѣ за добиване върховната власть, установени въ българската държава сж били главно два: изборъ и наследване.

1. Изборьтъ е старъ славянски редъ. Изборьтъ на новъ владѣтель се считалъ като изборъ на династия. Въ избора сж вземали участие всички, които сж били на лице въ врѣме на извършването му: болѣритѣ и народьтъ. Понѣкога изборьтъ е извършванъ отъ войската, което ще каже пакъ отъ народа, защото въ онова врѣме не е имало съществена разлика между тѣзи двѣ понятия. Нашата държавна история знае такива нѣколко избора, които сж послужили за основание на нова династия.

Отъ Телца до Крума всички почти бълг. владѣтели постъпили на бълг. прѣстолъ не по право на наследство или роднинство, а прѣимуществено по изборъ. Но изборьтъ не е билъ общо правило. Въ това ни увѣрява отношението на народа къмъ избирането на всѣки владѣтель, а именно: народьтъ гледалъ на избрания не само като на пожизненъ, но и като на лице, което е избрано, заедно съ цѣлата си челядь, да тури край на междусобията въ държавата, да основе една династия и да прѣдаде на своитѣ дѣца, синове — прѣемници, българския прѣстолъ. Не можеше другояче и да бжде. Крумъ, избранъ за български господарь, като мждъръ владѣтель, не възбуждале противъ себе си никаква борба и той прѣдаде правото за наследство на своето потомство. Династията му трая около 150 год.

Изборъ на царе се срѣща и въ игорото българско царство: слѣдъ прѣкъсване династията Асѣневци, съ смъртьта на Михаила Асѣня, болѣритѣ се свикватъ на съборъ и избиратъ за царь Константина, синъ Тиховъ, който, поради смутове и вътрѣшни безредия, не можа да се задържи дълго врѣме на прѣстола. На

изборъ дѣлать своитѣ царуванія: Георги Тертеръ и Михаилъ Шишманъ.

2. Наслѣдване. — Наслѣдванетоъ имало единъ строго опредѣленъ редъ: първородниятъ синъ се считалъ за прѣстолонаслѣдникъ отъ момента на раждането си, а право на извѣстно участие въ властта той ималъ отъ момента на пълнолѣтието си. Пълнолѣтието е било необходимо, за да може единъ князь отъ царски родъ да стане съправителъ. Смъртъта на прѣдшественника откривала за прѣемника му само по-голяма степенъ на участие въ властта. Общото правило за добиване на властта прѣзъ време на историческото битие на България е наследването. Изборътъ е билъ спомагателенъ, допълнителенъ редъ.

Споредъ хрисовулитѣ прѣстолонаслѣдванетоъ въ християнската епоха е ставало върху основа на челядното начало, по старшинство — тъй наречения майоратски редъ; сеньоратътъ е билъ вече изключенъ като право изъ реда на българското наследване; само въ случай, кога имало синъ, отивало се въ рода и се дирилъ братъ, дирилъ се сродникъ, и, само ако тажъвъ имале, прибѣгвало се до изборъ: или инъ кого Богъ отбереть.

Когато царътъ умиралъ бездѣтенъ, наследвалъ го братъ му, както бѣше случая съ Михаила Асѣна, когото наследилъ Калиманъ 4. Споредъ обичай прѣстолонаслѣдникътъ се наричаше също царъ и на него се гледало като на съправителъ. Такива съправители бѣха: при Константина синъ му Михаилъ, нареченъ Порфирогенитъ, при Ивана Александра тримата му синове, единъ слѣдъ другъ, при Срацимира — синъ му, царъ Константинъ.

Женското потомство било изключено отъ прѣстолонаслѣдванетоъ. Царицата е играла важна роль въ двора съ своето влияние. Тя е имала право да бѣде регентка на малолѣтния царъ, бивайки негова вастойница по обичайния редъ на народното право.

§ 65. Загубване на върховната власть.

Загубването на върховната власть осѣнилъ прѣзъ смъртъ, е ставало по слѣднитѣ начини: 1. Доброволно напушане (абдикация). Никой не е можалъ, както и въ днешно време, да призудилъ владѣтели да царува. Това би било крайно опасно за държавата. Борись абдицира и отива въ манастиръ. Иванъ Алексисъ дъръ оцесори живѣ дѣли властта между синоветѣ си; 2. Изгубването на върховната власть най-често ставало насилствено, ч р ѣ з ъ

сваляне отъ прѣстола: 1. отъ страна на народа, 2. отъ нѣкоя чужда сила и 3. отъ нѣкоя узурпаторъ. Въ това врѣме, когато князътъ е билъ избираемъ, редомъ съ правото на народа да избира се е подразбирало и правото му да сваля избранния. Ние имаме случаи на много такива сваляния отъ прѣстола: 1. Народътъ сваля Кормесия или Кормесоша; 2. Византийцитѣ прогласили свалянето на Михаила Багрянородни и провъзгласили Иоана Асѣня III; 3. Ивайло узурпаторски присвоява властта на Константина Тиха.

§. 66. Права и прерогативи на върховната власть.

Въ Стара България още отъ рано, въ епохата на племенитѣ княжения, прѣобладаваше принципътъ на народното върховенство. Князътъ смяташе, че черни своята власть, своитѣ права и прерогативи (*jus majestatis*) отъ върховенството на народната воля; той гледаше винаги да съобразява своята дѣятелность съ възгледитѣ на народа. Той се съвѣщаваше винаги съ него. По-късно, съ идването на Аспаруховата дружина и основаването на Бълг. държава, той възгледъ на върховната власть до извѣстна степенъ се поизмѣня. Българскитѣ завоеватели били съ повече или по-малко монархическа тежечница. По-късно, съ приемането на християнството тѣзи тенденция се засилва доста, но тя не се издига до оня абсолютизъмъ, който се срѣща въ други държави.

Спроти развитието на монархическата власть е вървѣлъ и размѣрътъ на права и прерогативи на владѣтеля. Въ по-ранно врѣме тѣзи права сж били отъ по-малкъ обемъ; по-късно тѣ сж били разширени. Всѣкога върховната власть е принадлежала на българския князь, ханъ или царь. Въ християнската епоха се гледа на тая власть като да произлазя отъ Бога. Ние видѣхме, че къмъ тая власть били уредени и извѣстни бѣлѣзи (инсигнии). Царьтъ се е титулувалъ „царство ми,“ което означавало „величество.“ Той ималъ право да разполага съ земитѣ на държавата по свое усмотрѣние и да ги раздава на заслужили луди. Въ княжеската власть отъ първо врѣме, както и въ царската, всѣкога се е подразбирало прѣди всичко: 1. правото на законодателството (*jus legis ferende, legislationis*), 2. правото на управление (*jus regimenis*) и 3. правото на сждотворение въ държавата.

1. Законодателно право, разбираемо въ всичката му ширина, се е проявявало на първо врѣме, въ издаването на,

разни рѣшения по разни части спорове, които върховната власт — като е рѣшавала — въ същото време е и законоплагала, защото много норми на съществуващитѣ у народа обичаи се изразявали по тоя начинъ, и веднѣжъ за винаги, въ реда на присѣди и рѣшения. Също така, туй законодателно право се проявява въ договоритѣ и въ известни задължителни наредби, каквото е било законодателството на царь Крума. Законодателството отъ най-първитѣ времена на българското царство е черпило своята сила въ народнитѣ въззрѣния, обичаи и традиции (прѣдания), а по-късно — слѣдъ покрѣстването — това право се явило въ видъ на решаване отъ византийскитѣ закони.

2. Правото на управление е тѣсно свързано съ върховната власт. Въ българската държава то е принадлежало на княза и царя. Въ известно време тѣ сподѣляли това право съ сановници и чиновници, защото владѣтелитѣ нѣмали физическа възможность непосредно да упражнятъ управлението.

3. Правосъдието е било упражнявано лично и чрезъ делегиране на разнитѣ общи управители или специални съдии.

Отець Иванъ Рилски е посочилъ на царь Петра въ своето писмо (вж. *Werke* d. P. B. Kaluzniacki, стр. 13) върху нѣкои отъ правата и длѣжноститѣ на българския царь Тѣзи посочвания сѣ важни за времето си. Отець Иванъ е знаелъ, че тогавашна България, огръдена отъ всѣкъдѣ съ душмани, е имала нужда да бжде, най-малко, поне почитана отъвънъ и за туй военно яка. Ако силата на държавата е била въ нейното воинство вътрѣшно, войнитѣ и борбитѣ сѣ били създали доста убоги, нищи и върху тѣхъ Отець Иванъ обръщаль вниманието на царя. По-долу въ писмото си той съвѣтва царя „не уповай на неправду и на восхищения не желай“. Въ тѣзи мъдри думи се заключава идеята, че правдата е основа на държавата и че силата не е право. Най-послѣ, откакъ го съвѣтва да бжде „благоприступень ко всѣмъ“ и, нѣщо повече „на всѣхъ отверсти твоя имѣя очи“, той свършва съ изтъкване на оня атрибутъ, който съставя най-блѣскаво украшение на короната на държавния глава — „да проливається на всѣхъ твоего мидованія масло“.

4. Правото да прѣдставлява България прѣдъ външния свѣтъ. Въ външнитѣ отношения българскитѣ владѣтели е били прѣдставителтъ на държавата. Той е изразяваль претенции при чуждитѣ владѣтели за прѣговарянето по погранични и други въпроси, и е приемаль такива. Той лично, или чрезъ посрѣдството на свои прѣдставители е сключваль мирни договори.

§ 21. Болѣрски съвѣтъ.

Можно е да се даде едно правило и точно название на това учреденіе, което се е нахождало около владѣтели и е съставило неговия съвѣтъ. Въ наметниците той съвѣтъ се нарича Синклитъ Селатъ. Най-право ще бъде да наречемъ това учреденіе Болѣрски или царски съвѣтъ. Дриновъ го нарича Господарственаъ или Държавенъ съвѣтъ.

Въ най-ранния съставъ на бол. съвѣтъ ще сж влизали ония другари на Аспаруха, които били войводи на дружината му и наедно съ които той основа българската държава. Това сж били именно тарханитѣ. На чело на тѣхъ е билъ най-близкиятъ на хана чорбачъ, който носѣлъ названието кавганъ, много пъти неговъ близкъ роднина. Има свидѣтелства, че тѣзи кавгани сж били членове на синклита (болѣрски съвѣтъ) и замѣствали хана, въ врѣме на неговото отсъствие, като прѣседателствували въ синклита. Понякога и славянскитѣ князе и болѣри били повикани да взематъ участие въ държавното управление, и тѣ, лека-полека, се доближаватъ до владѣтелския тронъ. Ето защо още въ ранното врѣме сме срещаме близко до княза, и — като негови съвѣтници — славянски болѣри и вельможи. Болѣрскиятъ съвѣтъ, прочее, е билъ съставенъ отъ най-виднитѣ болѣри на страната.

Броятъ на участвуващитѣ въ болѣрския съвѣтъ не е положително извѣстенъ. Дриновъ казва, че шестъ велики болѣри сж влизали въ болѣрския съвѣтъ, но ние знаемъ, че около Бориса, въ врѣме на войната съ сѣрбитѣ, е имало дванадесетъ велики болѣри. Вѣроятно въ бол. съвѣтъ сж участвували и заседавали около 12 души болѣри, но това число не е било точно установено.

Какво е било вѣдомството на болѣрския съвѣтъ? — На първо врѣме, това вѣдомство е било обширно и е зависѣло отъ обичая, а много пъти отъ усмотрѣніето на владѣтеля. Той се е съвѣтвалъ съ тѣхъ по всички политически, военни и други въпроси. Съвѣтътъ, по тѣзи въпроси, билъ длъженъ да дава мнѣния. Въ ранния периодъ на бѣлг. царство до покръстването, българскитѣ ханове били въ по-голяма или по-малка зависимостъ отъ болѣрския съвѣтъ. Колкото повече ханътъ билъ длъженъ за възшествието си на прѣстола на болѣритѣ, толкова повече той билъ принуденъ да се вслушна въ тѣхнитѣ съвѣти, мнѣния и исканія. Изобщо казано, бол. съвѣти сж били въ отношенията имъ къмъ господаря, съвѣщателни тѣла. Бѣлг.

владѣтели не били длъжни да изпълняватъ безпрѣкословно даденитѣ отъ тѣхъ мѣстни и сѣвѣти. Болъ сѣвѣтъ е игралъ роля и на министерски и на държавенъ сѣвѣтъ, а сѣщо и такъвъ на върховенъ съдъ.

§ 68. Народниятъ съборъ*).

Владѣтельтъ у славянитѣ винаги искалъ да знае мѣстното на своята земя по всички текущи работи на държавата си. За тази цѣль той свиквалъ всички възрастни жители — прѣдставители на задругата — на съборъ. Още Прокопий въ VI вѣкъ въ своето съчинение *Gothisca* разказва, че славянитѣ „имали еднодържавие, но още въ най-старо врѣме живѣли въ народоправство и всичкитѣ си работи въ трудни или добри случаи обсъждали на общъ съборъ.“ Кждѣто и да надникнемъ въ старо врѣме у нѣкое славянско племе, на всѣкъдѣ ще видимъ едно и сѣщо явление: въ най-раннитѣ племенни княжества, които съществували въ старо врѣме, които се състояли отъ единъ градъ и нѣколко заселища, или едно отъ нѣколко общини (жупи), навсѣкъдѣ се свиквали всички жители около княза, главата на туй племе и княжество, за да рѣшаватъ сѣлбинитѣ и текущитѣ работи на земята си. Навредъ това е общо правило. Нашитѣ българи и до сега „се сборуваатъ“ на сборове, а въ нѣснитѣ протогиритѣ свикватъ населението на съборъ.

Вѣче, съборъ, сѣтъмъ сѣ най-раннитѣ народни събрания у славянитѣ, на които сѣ рѣшавани общественитѣ, държавни, въ зачатъчно състояние, работи отъ тогавашно врѣме. Най-изпъкналь тѣтъ за тѣзи стари вѣчета и събори име срѣщаме у балтийскитѣ славяни, по простата причина, че у тѣхъ, сравнително, външно влияние малко е имало, и тѣ сѣ могли да запазятъ своитѣ обичаи, своитѣ наредби и уредби въ непокътнатъ първобителъ видъ за най-дълго врѣме. За Балт. славяни има най-добри подробни изучавания. Споредъ тѣхъ народътъ въ всѣко врѣме е държалъ въ свои рѣцѣ властта. Той се свиквалъ на „вѣче“, гдѣто се сѣвѣщавалъ съ княза си и рѣшавали общественитѣ работи, въпроситѣ за миръ и война, сѣдебнитѣ прѣшири и свади. Народнитѣ вѣчета у Балтийскитѣ славяни, както и другитѣ, въ най-ранния периодъ, се отличавали съ всенароденъ характеръ. На тѣхъ се събирали всички. И това събирание ставало периодически, много често. На всѣкъдѣ въ най-раннитѣ сла-

*) Вижте С. С. Бобчевъ, Участието на старитѣ славяни въ върховното управление. Статии въ Ю. Пр. апр 1905.

няски общества князът не управлява самичкѣ. Той е ограниченъ отъ народния елементъ: той царува, а управлява като се събѣщава съ земята си. Това е славянска формула на народоправство, въ които има разлика отъ онова, що посечеаха послѣ нѣкои западни теории.

Съставъ на събора. Въ най-ранното врѣме въ състава на българскитѣ народни събори, при племенитѣ князе, влязали всички прѣдставители на челядитѣ, по човѣкъ отъ къща. По-късно — въ състава на съборитѣ влязали по-видни лица, голѣми и малки болѣри и духовенството на чело съ патриарха, а по нѣкога и народъ. Християнството внесе въ народния характеръ на съборитѣ много духовни елементи, и по съставъ и по занятията имъ.

Вѣдомство. По обичай или по традиция съборътъ се занимавалъ:

1) Съ изборъ или прогласяване владѣтель.

2) Съ въпроси отъ висши религиозенъ интересъ. Когато богомилството достигнало най-висока степенъ на своето развитие, царь Борисъ свикалъ съборъ за вземане мѣрки противъ гѣзи, „опасни за царщината ереси.“ Този съборъ се състоялъ на 11 февруарий 1211 год. Около 1350 г., патриархъ Теодосий II събралъ противъ богомилитѣ други съборъ, на който прѣдседателствувалъ, наредъ съ патриарха, и самиятъ царь. Освѣнъ съборитѣ противъ богомилитѣ, малко по-късно — около 1355 г. се събралъ съборъ противъ ересъта на исихаститѣ, а така сжщо, и противъ еврейтѣ.

3) Законодателна работа. Иречекъ мисли, че по аналогия съ онова, което сж вършили сръбскитѣ събори, и българскитѣ сж издавали закони, учрѣждавали сж епископства и сж избирали епископи.

4) Какъ и кой е свикалъ и прѣдседателствувалъ съборитѣ. Въ най-раннитѣ врѣмена, съборитѣ е свикалъ князътъ, както за това има свидѣтелства въ рускитѣ и др. славянски наметници. Това е било нормалниятъ редъ. Въ най-ранното врѣме, протогери или викачи (глашатаи) сж викали хората на сборъ, като се калесвали за нѣкой обрядъ. По-късно, най-простата форма на свикване е била удрянето на клещало или камбана. Най-послѣ, това свикване е ставало и чрѣзъ писмени послания, изпроводени отъ цара до въшнитѣ болѣри и до висшето духовенство. Прѣдседателствували съборитѣ обикновено князътъ, царътъ или лица, упълномощени отъ владѣтеля.

5. Мѣсто на свикване. Въ най-ранно врѣме мѣстото, дѣто се е свиквало събора, трѣбва да е било широкъ мегданъ (площадъ), дѣто е могло да се побере, по-възможностъ, по-го-лѣмо множество народа. Въ християнската епоха — съборитѣ се свиквали или въ царскитѣ палати или въ архиепископскитѣ и черковни дворове. При вдигане зивмето за освобождене отъ низ иго отъ братята Асѣвъ и Петъръ, народътъ — мъже и жени — билъ свиканъ въ черкова. По традиция, вѣроятно, и до днесъ днешенъ сбороветѣ у насъ ставатъ или при нѣкое черковнище или кръсть, или въ черковнитѣ дворове (Богшичъ, I, 533). Въ бѣлг. паметници има извѣстия, че нѣкои събори ставали въ царскитѣ палати.

6. Врѣме на свикване. За старитѣ прибалт. славяни има данни, че тѣ сж се свиквали на съборъ периодически, нѣкъдѣ дори дваждъ въ недѣлнта. Обичантѣ не сж опрѣдѣлили строго врѣмето за свикване на съборитѣ. Така че и тукъ не е имало точно опрѣдѣленъ редъ и строга периодичность не сж съществувала. Царьтъ и патриархътъ можели въ всѣко врѣме, колчимъ това е било нужно, да свикватъ съборъ.

7. Редъ на съвѣщание и гласуване. Традицията и до сега е запазила нѣкои стари приеми, които напомнятъ реда на съвѣщанията въ старитѣ събори. И до сега се гледа, въ много мѣста, по възможностъ, всички да бждатъ съгласни съ взетитѣ рѣшения. Рѣшаване съ болшинство на гласоветѣ не е било познато.

ОТДѢЛЪ ВТОРИ. — УПРАВЛЕНИЕ.

Органи на управлението.

Органитѣ на управлението сж били: I. Органи на централното управление, на чело на което е билъ: 1-о князътъ или царътъ съ болѣрския съветъ; 2-о занимаващитѣ дворцово-воени служби; 3-о органи на гражданската администрация. II. Органи на областното или жупно управление: владалцитѣ отъ разни категории, кѣфалии, катепани, дуки и пр. III. Органи на селското управление: кметове, старѣи и пр.

§. 69. Органи на централното управление.

Осѣнитѣ вѣдствителитѣ на върховната власть, като органи на централното управление, дворцово, военно и административно по-познати сж слѣднитѣ:

1. Деспотъ, жена му — деспиня. Деспотъ ще каже господаръ. Тѣй се е наричалъ най-напрѣдъ гръцкиятъ василевсъ. По-сетѣ титлата е давана на близки царски роднини. Титлата ще е прѣнесена въ тоя смисълъ и въ България. Тя се срѣща въ народнитѣ пѣсни (Верковичъ, бр. Миладинови). Отъ царскитѣ роднини тя е минала къмъ видни лица съ домогване на васално или полунезависимо управление. Тя се е давала и на владциитѣ.

2. Севастократоръ, титла, която се дава на братъ или най-близкия родственикъ на василевса. Деспотътъ и севастократорътъ не изпълнявали вѣкоя точно опрѣдѣлена служба, а имъ се възлагали специални мисии.

3. Велики логотетъ или просто логотетъ — единъ видъ държавенъ министъръ или канцлеръ. Логотетъ ще каже словесний, писателъ. Въ Византия вел. логотетъ е занимавалъ 12-о мѣсто между дворцовитѣ чиновници, (Porph., De ceremoniis, I, 273).

4. Протовестнарътъ е билъ — *praefectus aulario* — пазител на царското съкровище и облѣкло (отъ *vestis*—облѣкло).

5. Протосевастиятъ не е ималъ никаква особна длъжностъ по той въпросъ — ще е билъ натоваренъ съ надзоръ надъ севаститѣ — и всичко сѣди.

6. Протокелиятиниятъ е билъ първиятъ камерхеръ въ двореца.

7. Протостраториятъ (protostator) у меронингитеъ — първи военноподполковникъ, въ случай на отсъствие на тъй наречения „главенъ дѣлестникъ“ въ Византия, каквавто служба въ България въобщно е тоже имало.

8. Великиятъ примикюръ подавалъ на царя и поемалъ назадъ отъ него скиптра (жезъла). Той занимавалъ длъжността началникъ на царската свита. Примикюръ е гръцко-римска дума, значи първи господитѣ; примикюри сѣ били и старшитѣ на въкои кметуни и села; за примикюри говорятъ и нашитѣ хрисовули.

9. Епикерий (epikeris, epikeris, epikeris) е изпълнявалъ длъжността на дворецонъ икономъ и царски виночерпецъ, — чашникъ, или по ромжиската дворцова терминология пехарникъ, пехарникъ.

10) Страторъ (strator), или, както е било реципирано въ нашитѣ хрисовули, страторникъ (произлиза отъ латинското страторъ strator — поспинамъ). Службата му се състояла въ това, да се грижи за царскитѣ коне; той се наричалъ у наситѣ мечникъ.

11. Воеводата е билъ началникъ на войска. Това е общо название, което се е употребявало въ военно време за прѣдводителя на войската. Но сѣщото се е давало и на военнитѣ коменданти въ градоветѣ, та отъ това названieto воевода у турцитѣ е прѣминало и употребено за управителъ отъ гражданско-административно вѣдомство.

§ 70. Органи на областното управление.

Областитѣ се управлявали отъ органи съ различни права и привилегии, споредъ условията на тѣхната подчиненостъ, устройството имъ и степенята на тѣхната култура. Имало е управители, васални, полузависими, имало е такива наследствени, но въщно зависими, имало е и назначавани. Тѣ сѣ носили и равни названия.】

А. Владаци, владалци (жупани). Едни отъ тѣзи органи, прѣдставители на централната властъ, били делегирани отъ нея и свързвали областитѣ (хора) съ столицата. За жупанитѣ се говори въ ЗСЛ и въ надписитѣ въ Абоба и други паметници.

Въ хрисовулитѣ (Вирп на К Асѣя) общото название е „владалци,“ „владяци.“ (Бобчевъ, Пам. 150, 151).

Отъ послѣдния източникъ излиза, че владалци е имало двѣ главни категории: 1. „владалци, господствуващи по царству ми“ сж били управители на цѣли държавници и, вѣроятно, тѣ сж били наследствени, т е наследствени болѣри, владетели, или князове, които сж имали правото на управление, отстъпено тѣмъ отъ господаритѣ; 2. „владалци царства ми“ сж били назначавани направо отъ централната власть.

Първоначално владалци или жупани сж били старѣйшинитѣ на мѣстнитѣ племенни княжества, по-късно обаче тѣзи народни и общинско-племенни (началници, които сж били и наследствени владѣтели въ своитѣ земи, съ течение на врѣмето, когато държавнитѣ глави добиваха повече власть жупанитѣ сж станали административни прѣдставители и чиновници, както жупитѣ — отъ племенни и общински — сж станали административни единици. Въ царь Петрово врѣме такива административни единици е имало около 40, като сждимъ по познатитѣ 40 епархии.

Б. Кефалии, ед ч кефалии е грѣшка дума отъ кефали и ше каже глава. Кефалитѣ сж били градски владалци (началници), които сж били подъ прѣката зависимостъ на централната (царската) власть; по това тѣ сж се отличавали отъ жупанитѣ и началницитѣ на жупанскитѣ градове. Ако и да сж били назначавани отъ върховната власть, тѣ не сж получавали заплате а сж имали свой доходъ. Отъ нашия Вирп. хрис. може да се заключава, че въ вѣдомството на кефалитѣ е влизало, освѣнъ общото управление, още: да склитъ, да запирають, да събирать глѣби, да вземать извѣстенъ „доходокъ“ (Бобчевъ, Пам. 151). Вѣдомството имъ е било опрѣдѣлено отъ часть отъ общантѣ, отъ часть отъ даденитѣ или договоренитѣ правдини. Едни събирали данъкъ (доходокъ“ за себе си; други — за държавата).

Кефалитѣ носѣли още названието катепани (Хрис. Бобчевъ, 161). У Деманжа ние срѣщаме слѣднѣото обяснение на катепанъ: *Catapanus — idem quod Capitaneus, praeses, praefectus provinciae vel civitates.*

3. Освѣнъ владалцитѣ по областитѣ и кефалитѣ въ градоветѣ, имало е редица отъ врѣмenni или постоянни военни, граждански, сждебни и финансови чиновници, отъ голѣми или дребни служби. Такива сж:

1) Севаститѣ — чиновници, които сж били делегирани да изпълняватъ нѣкои поръчки, да съдятъ свади и прѣспирни, безъ да бждатъ истински съдии.

2) Ватахътъ и топфикалътъ сж били съдебно-финансови чиновници.

3) Кастрофилакътъ е билъ началникъ на градицето, т. е. на крѣпостния гарнизонъ въ него.

4) Алагаторъ (началникъ на конница, ескадронъ). Десетникъ (надъ когото вѣроятно ще е имало сотникъ, сатникъ и тисещникъ).

Органи на фин. управление, перспираки, били:

1. Десеткари — за тѣхъ ни говорятъ хрисовулитѣ. Десеткари е имало разни категории спроти прѣдмета: а) Свиини — това сж десеткари, които напомнятъ по-сетиѣшнитѣ събирачи на данъкъ отъ свини, нареченъ сиршимъ; б) Овчини — събирачитѣ на данъкъ, десетъкъ отъ овцетѣ; в) Пчелини — събирачитѣ на данъкъ отъ произведенията на пчелитѣ; г) Винари — събирачи на десетъкъ отъ вината д) Житари — истинскитѣ оцдалжчини, опурджии отъ по-сетиѣшната турска епоха; е) Сѣнари — събирачи на десетъкъ отъ сѣното.

2. Пѣбирчини — които сж събирали данъка биръ.

3. Находници — доходници, които сж събирали доходокъ за кефалитѣ или катепанитѣ.

4. Прахтори — които сж били същеврѣменно и събиратели на глоби — глобници, глобари.

5. Митари.

6. Подохотари.

§ 71. Органи на селското управление.

Села имало въ състава на свободнитѣ жупи, — имало е такива въ царскитѣ, мѣнастирско-черковни и болѣрски владѣния. Селата въ свободнитѣ жупи сж имали свои изборни, а нѣждѣ и наслѣдствени прѣдставители, които сж били така-нареченитѣ по едно врѣме кнезове, въ друго врѣме и мѣсто — кметове. По занятие селата били 2 категории: села, които се занимавали съ скотовѣдство, и села, които се занимавали съ земледѣлие. Тия, които се занимавали съ скотовѣдство, въ извѣстни области и мѣста се наричали катуни или колиби, иначе — полугари. Както въ областното управление, така и въ селското имало е богато разнообразие и въ органиѣ и въ вѣдомствата имъ. Отъ изучаване на даннитѣ за селското управ-

ление, може да се заключи: 1. Както въ селата, тъй и въ катунитѣ, е имало владалци, челянци, князе и примикюри. Разнитѣ названия сж били въ зависимостъ отъ епохата, отъ мѣстносттата, отъ характера на самитѣ села, каквито е имало: свободни царски, черковни, владалчески. 2. Князоветѣ сж били селски и катунски старѣйшинни, които по изборъ отъ населението, сж били прѣдставители на свободнитѣ села. 3. Владалци въ селата сж били чиновници — управители, които сж се нахождали въ села царски, болѣрски или черковни. 4. Прѣдстойници и челянци сж сжщо владалци, само че тѣзи наименования били особни за старѣйшинитѣ на оцевѣдскитѣ села, катунитѣ; нѣкъдѣ — и примикюри. 5. Колкото се касае до примикюритѣ или примикиритѣ, то е гръцко название, което обозначава първи господинъ, първи господарь. 6. Най-сегитѣ, думата господари, които сж срѣща и на много мѣста отъ Душ. 3. (Нов., стр. 159). Тя не се употребявала въ смисълъ на владалци на жупитѣ, но — въ смисълъ на стопани на оиѣзи села, гдѣто тѣ сж седѣли като „чифлисъ-сайбини“ и управлявали селото. 7. Кметъ е название, което сега се употребява у насъ за означение избрания прѣдставитель на селото; то е познато и въ старо врѣме. Кметъ произлиза, споредъ нѣкои филолози, отъ латинската дума *comes, comiti*; кѣмети, кмети; отъ *comitissa* — кѣметица, кметица. Приемемъ ли, че кметъ иде отъ *comes, comiti* или, че е славянска дума, въ всѣки случай трѣбва да се обясни, че названието е съществувало въ най-старо врѣме, че то се срѣща дори въ ЗСЛ и че до днесъ кметъ има различно значение у разнитѣ славянски народи. Въ Босна и Херцеговина названието кметъ се употребява за оиѣзи селища, които работали при извѣстни условия земи, приналежащи на беюветѣ и агитѣ. Кметоветѣ тамъ сж, прочее, селяни — земледѣлци, находящи се въ извѣстна аграрна зависимостъ. У чехитѣ кметъ е означавало: 1) главатарь на челядь, старѣя, старѣйшина (*senator, senior*); 2) селянитѣ, земледѣлецъ, 3) колонъ, (*rusticus, colonus*). Чехскитѣ паметници сж пълни съ данни за тритѣ тия различни значения на названието кметъ. Въ Черна-Гора кметове се наричатъ сждитѣ, които скаранитѣ си избиратъ за да отсждятъ свадата имъ. Такива кметове (посрѣдници — сжди) обикновено се избиратъ по 12 отъ всѣка страна и тѣ „кметуватъ.“

Въ нашенско названието кметъ, кѣметъ, кметове, е означавало сжщото, което и князь т. е. означавало е: старѣя, ста-

ръйшина, първенецъ, избраникъ на народа за извѣстна служба. Има и поговорки: — Кметъ село брани, кметъ село храни. — Кметъ село хвали, кметъ село пали. — Ветхо село, ветхъ кметъ.

Прѣдметъ на управлението.

§ 72. Полиция.

Полицейската служба обхваща най-важната отрасль въ управлението. Полицията е била винаги необходима за безопасността и за благосъстоянието на населенията.

Въ Стара-България полиц. служба за безопасността не е била неизвестна. Държавата се е грижила за безопасността на всички. Още Крумовото законодателство е имало за цѣль да прѣмахне всѣка възможност за ширене на разбойничеството и просиачеството като вредителни за общата сигурност елементи. Мърките, взети отъ Крума противъ просиачеството, съвпадатъ въ тая областъ на държавната дѣятелностъ. Крумовото желание е било да се спре източникътъ на злото: разбойничество, конокрадство, всевъзможни обирни, като се даде възможностъ на всѣкого да има едно жилище и единъ имотъ.

Колкото за полицията на благосъстоянието, тя се е проявявала повече по отношение къмъ охраната на търговията. И наистина, ние виждаме, че, както за чужденцитѣ търговци—наричани гости — така и за мѣстнитѣ, били вземани мѣрки: да бждатъ запазени, отъ всѣкакви произволни берни, „работи и кумерки“.

Къмъ полицейската служба е било подведено пазенето на балканскитѣ проходи, като Шипченския, Етрополския, Троянския, а също и Сливенския, Котленския, Чалъ-Кавакъ и Айтоския, които имали не само стратегическо, но и търговско значение. Има исторически данни, споредъ които керванитѣ, съ които сж прѣкарвали стоки, сж били придружавани отъ въоръжени хора. Види се, че и пактищата не ще да сж били напуснати и безъ надзоръ, тъй като, както въ XIII, тъй и въ XVI в., споредъ свидѣнията на Вилхардуинъ и Хаджи-калфа, отъ Пловдивъ до Цариградъ се отивало за 10 дена. Царь Александъръ отишълъ съ войската си, прѣзъ 1333 година, отъ Търново до Русокастро за 5 дена.

Относително въпроса за прѣгледването на сиромаситѣ, има исторически данни, че мѣнастиритѣ сж били снабдени съ особни кили и помѣщения за тази цѣль. Най-послѣ,

грижата да нѣма хайдути, да има безопасностъ, да се доставятъ сръдства за пътуване на нуждаещитѣ се царски и др. хора е била прѣдоставена и на общинитѣ, като самоуправляващи се единици.

Селската полиция е принадлежала на селата, които имали своитѣ селски сборове както хоритѣ (жупитѣ). Въ вѣдомството на тия сборове е било всичко, което влиза въ областта на общинскитѣ интереси: склъ, управление, пазене редъ и миръ, разхвърляне данъци. Кметоветѣ сж изпълнявали рѣшенията на сбороветѣ.

§ 73. Финансово управление.

Първоначално държавното стопанство и финансии сж се сливали съ тия на княза, а — по-късно — на царя. Това е твърдѣ понятно, като се има прѣдъ видъ, частно-правниятъ характеръ на държавата, на която държавниятъ владѣтель гледалъ като на свой имотъ. Навистина, по-късно, той възгледъ се измѣня и публично-правниятъ възгледъ наддѣлява; но все пакъ не ще сж били рѣзко и ясно отдѣлни и очертавани различията между частното царско съкровище и държавното.

Нѣма точни извѣстия върху въпроса: какви сж били доходитѣ на българскитѣ владѣтели до покръщението и слѣдъ него, но, по аналогия съ другитѣ славянски господари на Балканския полуостровъ и другадѣ, трѣбва да се приеме, че тѣзи доходи не сж били незначителни, тѣй като земитѣ и въобще имѣнината имъ (домени) сж били доста голѣми. Редомъ съ доходитѣ отъ земитѣ, владѣтельтъ е добивалъ голѣми сръдства отъ плѣненитѣ блага и цѣнности, отъ плячкитѣ въ врѣме на война и отъ данъцитѣ (контрибуциитѣ), що налагатъ. По-късно, когато животътъ постепенно е стѣпвалъ въ все повече и повече развита фаза и разноскитѣ на държавата се уголѣмнявали, а доходността на съкровището оставала сжщата, потребвало да се искатъ и събиратъ отъ населението по-голѣми данъци. Ето защо ние виждаме въ всички почти хрисовули на българскитѣ царе единъ голѣмъ брой отъ тежоби и данъци, които тежали върху населението. Впрочемъ тия данъци и по название, и по съдържание сж били заети отъ Византия, и въ тоя случай образецъ на старото българско държавно устройство. Върху българското население тежали: 1) работи т. е. ангарии или натурални повинности и 2) дани (данъци).

1. Работа, (ангария, — *corvée*). Работата била царска или болѣрска т. е. това е било тегоба, вършена за цари или въ полза на болѣритѣ, владалци на цѣли провинции (спахилѣци), пълни съ села и катуни. Тегоби е билъ длъженъ да изпълнява селянинътъ и къмъ болѣритѣ, студани на провинитѣ. Освѣтъ даването десѣтъкъ, човѣкъ отъ къща е билъ длъженъ да работи известно число дни. За бързитѣ работи (сѣнокосъ, гроздоберъ), тази ангария се усилвала съ туй, че не само единъ прѣдставителъ на челядта, но всички отъ къщата били длъжни да работятъ. Работи къмъ държавата имало нѣколко; зарадѣтъхъ има свѣдѣния въ хрисовулитѣ.

Тѣ били: а) Военната тегоба. Истинна, държавата имала постоянна войска въ мирно врѣме, обаче мирното врѣме не бивало много продължително. Затова владѣтельтъ поддържалъ наемна войска, като повиквалъ въ врѣме на война и провинарски войски и всички жители.

б) Подвода, т. е. кола мекяре (съ добитѣкъ и люде) за прѣвозъ на царскитѣ хора.

в) Градоизидане. Тъзи тегоба се поменавя на нѣколко мѣста въ бълг. хрисовули. „Градъ изидати“ ще каже да се строи градище, т. е. крѣпостъ.

г) Пазенето на тъмница (темницу блюсти) е било също така всеобща тегоба. Тя се състояла въ това да се дава стража за пазене на тъмницитѣ. За тази тегоба се говори въ Вири. хрисовулъ редомъ съ тегобата за „градъ изидати“.

д) „Приселица“ (конакъ). Зигель обяснява: приселица — *Einquartierung*, квартирна повинност; по чехски — *poslech*, по руски — почлегъ, турски — конакъ.

Съща такава приселица е била задължителна за другитѣ държавни чиновници, службаци и чужди посланици, кога сж минавали въ страната. Приселицата била въ обичаитѣ на сръднитѣ вѣкове по цѣла Европа.

Науката на финанситѣ различава двѣ голѣми групи на държавни сръдства: 1) доходи отъ държавни имоти, гори, земи, монополни и регалии; 2) данѣци, които сж двѣ категории: а) берни взимани за известни услуги и то въ момента на услугата (напр. сждебнитѣ мита и берни), б) разни видове налози върху имотитѣ или доходитѣ на частнитѣ лица, които сж или прѣки или косвени. Прѣжитѣ се взиматъ напрѣко отъ имотитѣ на частнитѣ лица, които могатъ за това да бждатъ осѣнявани, подлагани на кадастъръ. Косвенитѣ данѣци падатъ

върху самото потребление. Такива сж всички акцизи на виното и тютюна, такъвъ е и гюмрюкътъ. Нашитѣ хрисовули, знаятъ общата дума данъ—дани. За ранния периодъ на българ държ. животъ, както и за втория до падането подъ виз. иго, ние пѣмаме точни данни за данъцитѣ. Види се, че тѣ сж се развили особно много въ врѣме на робството подъ византийцитѣ. За това имаже доказателства въ писмата на Охридския архиепископъ Теофилактъ.

1. Доходи отъ държавни имоти и берии. Бълг. владѣтели добивали отъ своитѣ земи (домени) значителни доходи. Тѣ поддържали така и служители, и войска. Това е било въ по-ранното врѣме. По-късно сж се развили регалиитѣ: такава регалия е била — рѣзането на пенези или сѣченето пари — което, види се, да се е практикувало въ значителни размѣри: пари е имало, златни, сребърни и мѣдни. Хрисовулитѣ говорятъ за рибни ловища, които били отдавани отъ манастиритѣ на частна експлоатация. Такива рибни ловища сж имали държавнитѣ владѣтели въ своитѣ земи. Тѣ експлоатирали горитѣ и лова въ своитѣ държавни и частни земи. Вземали се разни берии: „на клисурѣхъ и градовѣхъ“, пакнина, мостнина, броднина, тържнина (серги парасж).

II. Дани. Данъцитѣ, дани въ хрисовула, които бълг. население е давало въ старото бълг. царство, могатъ да бждатъ раздѣлени на прѣки и косвени. Прѣкиитѣ сж били:

а) Димина или димнина. За тоя данъкъ се говори въ Вирп. хрисов.; той е данъкъ на срѣднитѣ вѣкове и смеществувалъ и въ други страни. Въ Франция той се наричалъ *impage*, у германскитѣ народи—*Rauchgeld*, у византийцитѣ—капниконъ. Иречекъ го нарича налогъ на всѣко огнище. У старитѣ народи въобще и у славянитѣ въ частности — прѣдметитѣ за облагане сж били димътъ (огнище, дворъ, селище) и оралото (пругътъ).

2. Волоберщина = зевгаритиконъ. Ако се приеме за положително, че волоберщината е била смщиятъ данъкъ, както и руската посошная, то можемъ да развиемъ даннитѣ, които се иматъ за волоберщината съ тия за зевгаритикона или все едно за — римския *judicium*. Данъкътъ зевгаритиконъ въ визант. източници се нарича още ситаркия, което ще каже житнина или житарство. Въ X в. той се събиралъ още въ натура, както се вижда отъ думитѣ на Кедрина. Той казва, че въ Самуилово врѣме, всѣки българинъ, който е ималъ единъ чифтъ волове,

даватъ е една мѣра жито, една мѣра овесъ и една стовна вино. По-късно, когато въшло да се плаща въ пари, данѣкътъ пакъ запазва старото си название „ситаркия“, но се нарича още и „перпернатикъ“ или житенъ перперъ. Ние не можемъ да се произнесемъ окончателно, дали димнината (капниконъ) и зевгаритиконъ сж били единъ и същъ данѣкъ. Отъ гледище, обаче, на естествената еволюция и развитието на данѣчната система у първите народи, би могло да се прѣдположи, че първоначално този данѣкъ е билъ единъ, а послѣ се раздвоилъ въ смисълъ, че за земледѣлнето и производенията му се е плащало отдѣлно зевгаритиконъ, а пѣкъ за кжщата се е плащало също така отдѣлно — капниконъ. По тоя начинъ волоберцината е била по-справедливъ данѣкъ, като единъ видъ съразмѣренъ.

в) Кошарщина (травнина). Този данѣкъ, споредъ Иречка, е тождественъ съ сръбската травнина и се е давалъ за ползуването отъ държавни пасища.

г) Десетѣкъ. Десетѣкътъ се е вземалъ отъ разни земни произведения и домашни животни и е носѣлъ особни названия, споредъ произведението, отъ което се е вземалъ. Така напр., въ хрисовулите се вижда, че манастирите сж освобождавани отъ плащане на „всѣкаквъ десетѣкъ“.

2 Косвени данѣци.

а) Кумеркъ. Кумеркътъ отъ *comercium*, турски по-точно. Това е вносното мито, което се взема и до сега въ всички държави. Както се знае, Михаилъ Асѣнъ бѣ сключилъ договоръ съ Дубровничаните, по силата на който всички дубровнички търговци били освободени отъ мито въ България, както българите — въ Дубровникъ. По-рано Иоанъ Асѣнъ II бѣ освободилъ отъ кумеркъ сжщитѣ и тѣ имали право където и да идатъ: „повсѣду да си купуять и продаватъ свободно бесъ всѣкой пакости“. Споредъ договора отъ 1352 г., венецианците плащали кумеркъ 3%, и въ пристанищата, отъ всѣка голѣма търговска ладия 2 перпери, отъ малка 1 перперъ.

б) Бродичина, мостнина, тържинна — За тѣхъ се говори по-надѣлъ.

3. Глоби. Бълг. хрисовули говорятъ и за разни глоби, които се вземали при разни случаи.

Глоби се вземали изобщо и въ много случаи, за които цѣлъ е имало че: специални чиновници, нарѣчени глобари или глобници, сенисти и фрахтори.

а) Враждата, по гръцки фунъ, е била глоба за убийство; б) разбой, глоба за грабежъ, извършенъ вътрѣ въ общината; в) конска вражда, глоба за кражба на конь или другъ едъръ добитъкъ. Въ XVI вѣкъ вече тази кражба се нарича конски татъ. Собствено думата татъ ще рече кражба и крадецъ; г) разпустъ — глоба за разпущане, парисване; д) най-послъ, потка (или бодка) — глоба за нарушаване на владѣнието.

§ 74. Военно управление.

Войската въ Стара България е състояла отъ наемници, отъ доставени отъ болѣритѣ — владаци или владалци — дружини, и отъ масата войска, дадена отъ свободното население. Наемнитѣ войници били кумани, печенеги, татари и други скиталчески племена и франки. Тази войска по численостъ се е движила между 10,000 и 40,000. Постоянна войска се е появила първи пжтъ на Полуострова съ идването на турцитѣ. Войската изцѣло била командувана отъ държавния владѣтель. Отдѣлитѣ части, дружини, били командувани отъ водилитѣ ги владаци, владалци, които били въ случай во еводи. Имало и сотници и десетници. Хрисовулитѣ говорятъ за десетници при кефалитѣ, които сж били коменданти на гарнизонитѣ въ укрепенитѣ градове.

Българитѣ още отъ рано, билеѣни въ тѣснѣ мирни или военни сношения съ алани, готи и др. народи, сж шели у тѣхъ нѣщо изъ дружинния имъ строй. На тая епоха трѣбва да се приписва обичаятъ на употреблението въ войната арканъ или примка. Той обичай, впрочемъ, билъ на всички народи, които имали конни отряди, каквито сж били българитѣ. Теофанъ свидѣтелствува за това, какъ българитѣ хвъртали на бѣгащитѣ прѣдъ тѣхъ аркани (примки) и ги хващали. По-късно българитѣ се усъвършенстаували въ военното дѣло и употребявали всевъзможни орджия, машини за обсада и пр.

Колкото за правото на войната, както у византийцитѣ, тѣкъ и у българитѣ, дѣйствиувалъ редъ, по който извънъ битката нѣмали право никого да взематъ въ шѣпъ, или да убиватъ. Позволено имъ било само да грабятъ неврътателски имотъ. Асѣнь II отпущалъ слѣдъ битката при Клокотница (1230 год.) всички прости военноплѣнници. Слѣдъ битката при рѣката Скафидъ (1306 г.) Василъ, братътъ на Самуела, разбилъ царя Святослана, и всички военно-плѣнни съ мѣжковчожъ на болѣритѣ,

били веднага пуснати на свобода. Друго-яче постъпвали съ езическите кумани, татари и др. Грабежите въ българо-гръцките войски били жестоки: „Българска плячка“ е влязла у гърците като поговорка. Византийците изгаряли житото въ полетата, унищожавали градините, опустошавали селата и откарвали стадата. Българите и техните съюзници имъ отплащали съ излишъкъ, особно при Калояна.

Всичко това потвърждава обичая у българите, почвайки отъ най-старо време, да се пущатъ на свобода военно-плънините. Това е засвидѣтелствувано, както се каза, и у императорите Маврикия и Льва Философъ. Така че попадналите въ плънь у старите българи не били обръщани въ роби, а били пущани на свобода. Такива военно-плънини били длъжни да се откупятъ съ пари или съ работа, както за това се поменава въ нашия ЗСЛ. Тази мекостъ на българите никакъ не имъ прѣчила да бждатъ единъ юначенъ и рѣшителенъ въ битките народъ. Българската воинственостъ станала пословична. Български войници сж отивали като наемници у много народи.

ЧАСТЬ ВТОРА.

ИСТОРИЯ НА СТАРОТО БЪЛГАРСКО СЪДЕБНО ПРАВО.

I. СЪДОУСТРОЙСТВО.

A. Дохристиянски периодъ.

Произхождение на съдебнитѣ органи.

§ 75. Най-ранниятъ съдъ: самосъдътъ.

Най-ранното правосъдие е самосъдътъ. То има своето начало въ чувството за отвръщане, което се появява у човѣка при сторената нему неправда. Това отвръщане е било една самоотбрана, която почивала върху подсказваното инстинктивно правило: „Кой каквото прави таково и ще намѣри“, слѣдствие отъ най-великия законъ: „Не прави на другитѣ това, което не искашъ да ти правятъ“.

Най-старата първоначална форма на съдъ е прочее самосъдътъ, саморазправата. Първиятъ отмъстителъ за нанесена неправда е билъ първиятъ съдия отъ името на обществото. Това общество не е отивало да помага съ сила на отмъстителъ, но мълчишката то е изказвало своето одобрение. Така че, за да е било правомѣрно отмъщението, необходимо е било да се извършва открито, прѣдъ всички. Явноста е била не само отличителна, но и съществена черта на самосъда.

Самосъдътъ постепенно създавалъ и свои правила. Тѣзи правила прѣминавали по прѣдаване и се разпространявали отъ едно племе у друго. Който убивалъ, трѣбвало да бжде убитъ: глава за глава, кръвъ за кръвъ. Това е било кръвната мѣсть. *Jus talionis* — правото за възмездие се срѣща макаръ въ зачатъкъ и неразвита форма у най-първобитнитѣ народи. Възмутенииятъ отъ сторената нему пакостъ, отъ извършеното правонарушение, счита за свое право да си даде удовле-

творение „Око за око, зъбъ за зъбъ“ е формула, която се разпространява и става общо достояние въ ранното правосъзнание у всички народи. Доказателство за това сж всички стари кодекси, като почнемъ отъ най-ранния, какъвто е законникътъ на Хамураби (около 2500 години прѣди Р. Хр.)

Отмъстителътъ гледа да си отвърне по сжщия способъ, дори съ подобно оржие и чрѣзъ сжщата пакостъ. Той се старае да удари сжщия членъ, сжщия органъ на тѣлото. Когато той не е въ състояние лично да извърши това отмъстяване, идватъ му на помощъ неговитѣ най-близки. Идеята на задружностъ се проявява и тукъ, ведигъжъ тя била зародена въ живота, ведигъжъ се почнали първичнитѣ общежития, сдружаванія, задруги. Правосъдието скоро добива колективенъ характеръ въ смисълъ, че всичкитѣ членове на задругата имали право да мъстятъ за нанесената обида, пакостъ уврѣждане на нѣкой задругаръ.

Всѣка задруга, даже всѣко племе се считали уврѣдени отъ загубата на нѣкой тѣхенъ членъ. И тази загуба се отмъщавала отъ всички задругари или съплеменници, както пъкъ и тѣ всички били отговорни за извършената отъ нѣкой изъ тѣхната срѣда другиму пакостъ.

Старитѣ славяни, включително и българитѣ не сж правили изключение отъ общия редъ на тоя процесъ, по сила на който се е развивало ранното правосъдие. Още Маврикий ни съобщава за кървавата мъсть, която упражнявали славянитѣ, за убийството на нѣкой чужденецъ — гостъ въ земята имъ (*Strategicum*, XI). Тукъ мъстятъ имала религиозна основа. Въ памѣтницитѣ отъ XIII—XV в. ние намѣрваме извѣстия, че кървавата мъсть е съществувала. Въ закони сборки, като Поликиятъ и Винодолскиятъ статутъ, Душановия Законникъ, Руската Правда на Ярослава, чехския *Rád zemského práva* и др., ние се срѣщаме съ запрѣщение на самосъда. А това е косвено доказателство, че той е съществувалъ по-рано.

Ако минемъ по-особно къмъ нашето право, и въ него, било въ най-старо врѣме, било въ по-ново, ние ще се срѣщнемъ съ не малко слѣди, които главно ни посочватъ съществуванетоъ у насъ на кървавата мъсть, като най-ранно проявление на правосъдието. Въ ЗСЛ., ст. ст. 17 и 18 се запрѣтвя самосъдътъ. Първата (17) статия не допуска самосъдъ при прибѣгване въ черковно убѣжище. Втората (18) не допуска саморазправата, когато нѣкой познае свое нѣщо у друго.

Въ пароднитѣ юридически обичаи и въ нар. умотворения се срѣщатъ доста данни за самосѣда и кървавата мѣсть.

§ 76. Посрѣдници—мирители.

Кървавата мѣсть водила къмъ опасни послѣдци. Взаимното отмѣствяване докарвало работата до взаимно изтрѣбление. То водѣло къмъ онова гибелно положение, при което не може да смѣстѣва и да се развива едно общество, къмъ *bellum omnia contra omnes*.

Откакъ се появили първитѣ обществени организации, тѣ скоро забѣлѣжили опасността отъ тоя редъ на лично и отмѣстително правосѣдие, *ius talionis*. Прѣднитѣ хора, поставени на чело на тия организации, по изборъ и, по старшинство и влияние, се опитали да се намѣсятъ. Първитѣ сполучливи опити за мирение били намѣрени за сгодни срѣдства да се прѣкратѣва свадата или кървавата мѣсть съ извѣстенъ откупъ, чрѣзъ даването отъ виновната страна на пострадалата извѣстно имотно благо, което се считало като еквивалентъ на уврѣждането, пакостъта, причиненото зло. Тозъ откупъ въ форма на обезщетение или имотно възмездие, възнаграждение, се давалъ на потърпѣвшиятъ. Така се е минало отъ стадия на *ius talionis* къмъ тоя на *compositio*.

У първобитнитѣ народи и до сега се наблюдава дѣятелността на подобенъ родъ мирители.

Ако подиримъ посрѣдническия сѣдъ у славянитѣ въ далечното минало, ние ще го намѣримъ почти у всички, ще намѣримъ въ паметницитѣ за неговото смѣстѣване много повече слѣди отколкото за кървавата мѣсть. Особно е ярко прѣдставена дѣятелността на помирителитѣ въ старото право на чехитѣ и поляцитѣ, при така наречената покора (*pokora vrazdelnika*).

У южнитѣ славяни и до сега смѣстѣватъ прѣживелки отъ тоя стадий на помирителенъ сѣдъ. Осѣнитъ наказанието, което потърпѣва отъ царския сѣдъ, убиецътъ или неговиятъ домъ трѣбва да плати крѣвнина. Това е плата за мъртавата глава — за която се извършва особено мирение наречено: мир ради мртвѣ глави. (описано подробно у Вука Караджича, Риѣчник, и приведено изцѣло отъ Богинича въ неговия „Zbornik“, 579 и слѣд.).

Периодътъ на откупа е билъ познатъ чрѣзъ дълго врѣме и въ нашето право. Слѣди отъ него се срѣщатъ въ нѣкои отъ

старитѣ ни паметници, между друго въ ЗСЛ. Тоя източникъ на правото прѣдвикда обезщетение за една редица отъ пакости. Колкото за помирители или посрѣдавши, такива сж познати и до сега на обичайното ни право. Въ Плъвенско сваденитѣ селци си избиратъ помиритель. Въ Рупчоско се отнасятъ до по-стари хора. Въ Старо-Загорско се отнасятъ до „погаждачи“, на които отсѣченото е свято. На тѣзи погаждача се дава и нѣщо за труда (С. С. Бобчевъ, Сборникъ на б. ю. о., II 302 и слѣд.) Въ Копришница казватъ, че при свади трѣба да се отнасятъ до нѣкои разумни първенци. Каквото намѣрятъ тѣ за добро, то ще бжде. Въ Македония въ нѣкои мѣста търговцитѣ и занаятчинтѣ се отнасятъ до погаждачи отъ еснафа. Въ Трънско и до сега се чува пословицата: „отъ свети миръ нищо по-харно на оно свѣтъ; — „лоша спогожба отъ правъ сждъ е най-арна“.

§ 77. Първитѣ сждии.

Първитѣ постоянни органи на едно правосждие сж се появили въ това врѣме, когато сж се зародили постояннитѣ челядни сдружения — задругитѣ, родоветѣ, племената. Домакинтѣ въ сѣщата или старѣятъ въ задругата е билъ и управитель, и ярецъ, и сждникъ на челядъта. Облѣченъ съ тѣзи власти, по изборъ или по обичай, старѣятъ е ималъ за своѣ сждилнице нѣщото около огнището, гдѣто сж обитавали и домашнитѣ женати, или — при хубаво врѣме — сѣнката подъ нѣкоя липа или букъ въ дворището.

Старѣятъ-домакинъ сждникъ е първообразъ и изходенъ моментъ на по-сѣтишната сждебна организация въ възможнитѣ ѣ видове и форми. Ако задружитѣ старѣй е билъ сждникъ за кжднитѣ задругари, то по-късно, когато челядната задруга се е разрасвала и развивала до толкозъ, щото е съставяла една селска община, — тогызъ общинскинтѣ старѣя-началникъ е билъ и общински сждникъ. Още по-късно племеннитѣ или жупски старѣя-управитель (жупанъ, князь) е билъ и жупски сждникъ.

Ако се обърнемъ къмъ народнитѣ юридически обичаи, които сж живи и до сега въ нашево, ще видимъ, че домакинтѣ има право да наказва не само дѣщата си, но и другитѣ членове въ челядъта. Въ Хасковско той носи, между друго, и названието: сждникъ. Нѣкждѣ домакинтѣ се допитва до нѣкои отъ възрастнитѣ членове на челядъта, нѣкждѣ той дѣйствува самодично, това особно когато се отнася за нѣкои малки грѣшки (С. С. Бобчевъ, Сборникъ, I. 46 и др.).

Общинският съдник сж явно продължение на домашниятъ. Това личи и до днесъ както въ нѣкои южно-славянски земи, така и въ нашенско. Ако домакиниятъ е билъ съдникъ за домашнитѣ си въ взаимнитѣ имъ отношения и свадн, селскиятъ старѣя е билъ такъвъ за вършенитѣ въ селото простѣлки. Около старѣя, по-сетнѣ князь и кметъ, сж се навъртали по нѣколко съвѣтници, каквито сж били всички първи хора. Тѣ съставили селския съвѣтъ или съборъ, както възрастнитѣ въ челядта съставили домашния съвѣтъ. Старѣятъ селски съдникъ се е допитвалъ до тѣхъ въ всички случаи, когато е считалъ това за нужно. Заседанията на съдника сж се държали на открито небе, на селския площадъ подъ нѣкой вѣковенъ букъ или липа. гдѣто народинятъ съдникъ, обиколенъ отъ първитѣ хора, въ присутствието на цѣло село, издавалъ своитѣ присъди, които почивали върху обичая и които много пакти сами създавали обичая. Тѣзи присъди се прѣдавали отъ поколѣние на поколѣние като затвърдено обичайно право.

§ 78. Княжески съдъ.

Княжескиятъ съдъ е билъ естествено стъпало въ развитието на органитъ на правдораздаването. Той е билъ продължение на селския, на общинския и на посрѣдническия съдъ. Княжеската властъ, като закрѣпнала, имала срѣдства и възможность да помогне било на посрѣдничитѣ съдникъ, когато не можело да стане доброволно изпълнението на тѣхнитѣ присъди, било да се занимае изново съ нѣкое дѣло, отъ рѣшението на което не били доволни странитѣ.

Споредъ друго мнѣние, съдебната властъ на княза е просто атрибутъ на неговото положение като жрецъ въ племето, имащъ и правото на съдене. Като първосвещеникъ князътъ бивалъ вдъхновяванъ свине при рѣшаването на свадитѣ.

Въ всѣки случай въ България, било до основаване на Българската държава, било и по-сетнѣ — до покръстването, княжескиятъ съдъ е съществувалъ, като най-върховно съдебно учрѣждение. Това се доказва и отъ оскѣднитѣ макаръ свѣдѣния, които ни даватъ лѣтописитѣ, славянски и чужди, за оная епоха. Това се подкрѣпя отъ законодателството на Крума и отъ RPN.

Б. Свѣдохристиански периодъ.

Христианството донесе въ стара България редъ промѣни и въ областта на правдораздаването. Нанстина, на първо врѣме

особно, то засѣгаше повърхностно народнитѣ маси и не измѣнише много тѣхния правогледъ; но то не остави безъ въздѣйствиа и тѣзи срѣди, а, което е по-важно да се каже тукъ, то, съ своето каноническо право, послужи да се реформира сждилищната организация и донесе нови сждебни органи — духовнитѣ сждилища.

Въ християнската епоха на българския държавенъ животъ има двѣ категории сждилища: духовни и свѣтски.

§ 79. Духовни сждилища.

Духовнитѣ сждилища сж се появили рано въ християнския свѣтъ. У насъ тѣ сж се уредили слѣтъ приемане християнството. Още папа Николай напомнилъ на българитѣ, че има известни прѣстѣлни дѣяния, особно на духовни лица, които не може да сжди мирскиятъ сждъ (83 въп. и отговоръ).

За смѣстнуването на духовни сждилища и на отдѣлана юрисдикция на черковата, както и на мѣнастиритѣ, ни говорятъ нашитѣ хрисовули.

Отъ тѣзи данни може да се приеме слѣднѣщото:

1-о. Духовнитѣ или черковни сждилища сж били нѣколко инстанции. Имало: 1) епископски или митрополитски сждъ и 2) синодаленъ или върховенъ черковенъ сждъ.

2-о. Вѣдомството на тѣзи сждилища се е простирало надъ всички лица по известна категория дѣла, посочени въ Кърмчаята, каквито сж били за родството, запрѣтени родства и бракове, разводи, разтръгване на браковетѣ, прѣстѣлениа противъ брачния съюзъ, надъ духовнитѣ лица за всички дисциплинарни дѣла по тѣхното звание.

Въ известно врѣме подсждностъта на духовнитѣ (черковни) сждилища се е разширявала; по нѣкога стѣснявала. Бивали сж случаи, когато дори дѣла отъ чисто граждански характеръ сж попадали въ кръга на вѣденieto на тѣзи особни сждилища. Всички духовни лица сж били подсждни за дѣлата си на черковния сждъ.

3-о. Смѣстнувала е специална мѣнастирска юрисдикция, игуменовъ сждъ. Тая юрисдикция е била привилегия на мѣнастиритѣ, подарена тѣмъ съ хрисовудитѣ на българскиятъ царе. Тази привилегия е била въ сждото врѣме свързана и съ сждебенъ имунитетъ. Мѣнастиритѣ се освобождавали отъ всѣкаква вышна намѣса на обикновенитѣ управници и

сждници. Тия нѣмали право, четемъ въ хрисовудитѣ, и да упражняватъ какъво и да било властъ, нито на сила кракъ да сложатъ въ мѣнастирскитѣ села (Стб правни наметници, 160) И надъ поповетѣ въ мѣнастиритѣ нѣмали право да упражняватъ външни черковни власти какъво и да било дисциплинирана или друга подсъданостъ.

§ 80. Свѣтски сждилища.

а) Царски сждъ. Царьтъ е билъ на върха на сждебната иерархия. Той се е считалъ за върховенъ сждия въ цѣлото царство въ всичко врѣме на християнската епоха. При упражненіе на сждийското си право царьтъ, по силата на установената традиция, се е съвѣщавалъ съ своя царски или болѣрски съвѣтъ, отъ който е билъ постоянно и навсѣкждѣ окръжаванъ. Царьтъ или неговиятъ замѣстникъ ведно съ болѣрския съвѣтъ сж съставяли Върховния сждъ на царството.

б) Жупански или областни сждилища. Въ областитѣ жупанскитѣ сждъ е билъ най-горниятъ. Това е било нѣшо като сегашниятъ окръженъ сждъ. На чело на тая сждъ е билъ жупаньтъ или управительтъ на жупата (областьта).

в) Сждии, князе, кефалии и севасти. Най-ранитѣ наши наметници говорятъ за сждии, а редомъ съ сждии употребяватъ и думата князе, по нѣкждѣ кефалии и севасти.

г) Особенъ сждъ. Такъвъ изглежда да се е уреждалъ въ извѣстни особни обстоятелства, когато е имало да се сждятъ въпроси отъ държавна или изповѣдна измѣна. Опаснитѣ за царщината ереси се сждали отъ народночерковнитѣ събори, за които се говори въ отдѣла на държавното право (Ист. на слов. пр 341 стр.).

д) Народенъ сждъ. — Народниятъ елементъ е участвувалъ въ раздаването на правосднieto въ всички врѣмена на старата бѣлгарска държава. Прѣминалъ отъ челядинитѣ задруги въ общинскитѣ събори, сждията въ тая срѣла е билъ винаги единъ постоянно присъщъ елементъ на народното върховенство. Важно и характерно е, че това положение не се измѣнява и въ врѣме на турското владичество.

Народниятъ сждъ въ общинитѣ е състоялъ ту отъ всички прѣдставители на челядинѣ, събрани наедно, ту отъ първенцитѣ на общината. Тѣ сж се събирали, спроти врѣмето, на открито небе, подъ нѣкой джбъ, букъ, липа, или въ черковния дворъ

и метохъ. Турцитѣ сж търѣбан народния сждъ да се занимава съ дребниѣ частни разправии, прѣдливо отъ сѣмейно-религиозно естество. Кожкото за голѣмитѣ прѣстѣпни дѣлния, тѣ сж били постоянно изземвани изъ кръга на вѣдомството на народния сждъ.

II СЖДОПРОИЗВОДСТВО.

§ 81. Общи бѣлѣжки.

Сждопроизводството въ най-старо врѣме се е проявлявало въ три момента: 1. викане и установяване на странитѣ; 2. състезаниета на странитѣ прѣдъ сжда и прѣдставяне на доказателства за рѣшенне на дѣлото; 3. изгълнение. Не винаги сж били на лице тия моменти и извѣстни отклонения отъ реда сж намѣнявали общото правило.

Характерно е, че въ староврѣмския сждъ нѣма различие между углавния и граждански процесъ. Държавата, която най-напрѣдъ не се е никакъ намѣсвала, почва съ това, че най-напрѣдъ помага на частния тѣжител или истецъ да прѣслѣдва обвинявания, послѣ възлага прѣслѣждането на общината, и покъсно, се намѣсва по активно. Най-послѣ, държавата стѣпва въ ролята си и дори когато частното потърѣбише лице не дири участието ѝ, тя сама води прѣслѣждането. Съ други думи, настава стадиятъ на обвинението и наказанието въ полза на обществения редъ.

I. Викане и установяване на странитѣ.

§ 82. Странитѣ въ прѣпирни и тѣжби.

Въ днешно врѣме странитѣ въ сждъ сж по гражданско дѣло: истецътъ и отвѣтникътъ, по углавно — дѣецътъ на прѣстѣпленieto и обвинителътъ, частецъ или прокурорътъ отъ страна на Държавата. Въ старо врѣме понятieto за страни се е схващало малко по-широко. Въ извѣстно врѣме — сръдновѣковното — задруги, общини сж се явявали като страни въ дѣлото вмѣсто едного, — тѣхенъ членъ. Подъ частни лица въ най-старо врѣме разбирали нефизическитѣ лица: челядъта, родътъ, общината били истци и отвѣтници. При всѣма тѣжба на сждъ се явявали отъ една и друга страна цѣли дружини роднини и съсѣди. Юридическитѣ лица се явявали сжко така като истци и отвѣтници и обикновено въ пълния съставъ на своитѣ членове — физическитѣ лица. Много късно се явява понятieto на лицето въ частното право, като страна въ процеса.

Въ старото българско право още въ най-ранния нашъ правенъ паметникъ (ЗСЛ.) ние срѣщаме названието на сждбитѣ — прѣ, клеветѣ и шѣпѣта, а странитѣ се наричали суперници, клеветници и шѣпотници.

Сжщиятъ законъ дѣли сждбитѣ на малки и голѣми: за първитѣ се задоволява съ 3—7 души свидѣтели, а за вторитѣ изисква 11 души.

§ 83. Викане и явяване на сждъ (старо славянскиятъ погонѣ, *mannitio, in jus vocatio*).

Въ най-старо врѣме странитѣ сж се срѣщали сами и доброволно за самосждъ, безъ намѣса на власть. По-късно виновниятъ и уврѣдениятъ сж се съгласявали да се явятъ въ уречено врѣме прѣдъ посрѣдници или помирители, или, най-послѣ, прѣдъ известенъ сждъ.

Доброволното съглашение на странитѣ да се явятъ прѣдъ сждъ сами е било дълго врѣме правило. Но то не се е налагало нито отъ сждъ, нито отъ обидената страна. Така че, ако то не се изпълнявало отъ една или друга страна, на противника оставалъ пакъ самосждътъ.

Личното викане отъ гнѣтника отъ страна на истецъ или тжжителъ е по-сетишненъ начинъ.

Викането странитѣ на сждъ чрѣзъ особни сждебни органи е най-сетишна еволюция на по-напрѣдналото право. То отговаря на епохата на появяването на сжда като държавна уредба. Въ такъвъ случай явяватъ се така нареченитѣ въ южнославянското право пристави, въ чешкото — *comorjnici, pedell*, служители при сжда.

Приставътъ у южнитѣ славяни, както и въ Русия, е билъ помощникъ, изпълнител на поржжитѣ на сждебно или административно учрѣждение. Пристави е имало при сждилицата, но тѣ не ще сж били истински чиновници. Тѣ сж били помощници на сжда и сж го улеснявали въ цѣлата му работа отъ начало и до край: но тѣ сж били и помощници на странитѣ, които по нѣкога и застъпвали.

II. Състезание и доказателство.

§ 84. Най-ранното състезание на странитѣ: двубой.

Подъ сждебно дирене въ сегашния процесъ се разбира съвокупността на ония прѣдвидени въ закона дѣйствия, къмъ

които се допускатъ странитѣ за да може всѣка да поддържа прѣдъ сѣда своитѣ домогвания. При сѣдебното дирене ставатъ прѣписанитѣ и обясненіята на странитѣ върху прѣдставенитѣ доказателства.

Най равното прѣписане прѣдъ сѣдъ е било истинско състезание, борба между двѣтъ страни, едноборство или дуелъ. Сѣдебниятъ дуелъ между свободнитѣ е продължение на самосѣда. Тоя послѣдниятъ не е билъ само уреденъ и не е билъ тѣй правилно надзираванъ, при все че и за неговата правилностъ се е изисквало, като непрѣменно условие, да се върши открито, гласко. Сѣдебниятъ дуелъ е билъ единъ видъ ордалия. Божи сѣдъ (*jud. ruzlav*) и се е извършвалъ съ цѣлъ да се види, кой е правиятъ, кой е кривиятъ. Вѣрвало се, че Божеството, което защитава правдата, ще поддържа мишцата на правия противъ виновния и ще помогне на първия да надвие.

Че у насъ е съществувалъ тоя видъ състезание като сѣдебно срѣдство, имаме разни доказателства: 1. за това се свидѣтелствава въ лѣтописитѣ; 2. за това се говори въ народнитѣ умотворения; 3. по аналогия ние се ползуваме и отъ ДЗ., който е нашъ спомагателенъ източникъ.

§ 85. Божиятъ сѣдъ—ордалиятъ.

Прѣди да прѣминемъ къмъ истинскитѣ доказателства въ старобългарския процесъ, необходимо е да се спремъ върху едно всеобщо срѣдство за сѣдебно дирене и узнаване виновния чрѣзъ и з п и т а н и е: думата ни е за о р д а л и я т ъ. Ордалиятъ по своето естество сѣ близко до сѣдебния дуелъ, който също така се счита за Божи сѣдъ (*judicium Dei*).

Думата *ordai* е англо-саксонска (нѣмцитѣ сѣ употрѣбавали думата *Urtheil* (или *Gotesurtheil*) и ще каже рѣшение, сѣдъ или Божи сѣдъ (*judgement de Dieu*).

Въ срѣднитѣ вѣкове, епоха къмъ която припада прѣдимо старата българска културна и правна история, ордалиятъ бѣха извънредно много разпространени. Несвободниятъ бѣше длъженъ, не бидейки достоенъ да се бие на дуелъ съ свободния, да се очисти отъ набѣдяването въ извѣстно прѣстѣжно дѣяние, чрѣзъ тоя видъ сѣдебно изпитание.

Главнитѣ видове ордалии биха могли да се разпрѣдѣлятъ както слѣдва: а) чрѣзъ огънь (*judicium ignis*); б) чрѣзъ студена вода (*jud. aquae frigidae*); в) чрѣзъ гореща вода (*jud. aquae calidae*); г) чрѣзъ отрова.

а) Ордалията чръзъ огънь (*judicium ignis*) се е извършвала по два начина:

1. Носене нажежено жельзо отъ обвиняемия (*judicium ferri candentis*). То се е изразявало въ два вида: — ръчно жельзо (*jud. ferri manuum*) и *jud. vomerum*. — Ръчното нажежено жельзо вземалъ обвиняемиятъ и носялъ до известно разстояние.

Тоя видъ ордалия е била позната и твърдѣ много разпространена у южнитѣ славяни. За нея има особна 150 статия въ ДЗ. Споредъ тази статия на изпитание чръзъ нажежено жельзо се подлагали прѣстѣпниците за кражба и грабежъ, когато нѣмало пълно доказателство за тѣхното осъждане. Тѣ вземали нажеженото жельзо отъ черковнитѣ врата и го носили, та го поставяли на светата трапеза въ олтари.

2. Ходене по огънь, жарь, или стѣпане на нажежено жельзо, демежъ и произнасане клетва

Тоя видъ ордалия се срѣща въ прѣживѣлици у наставникѣ въ Малко-Търновско. У тѣхъ съществува обичай да ходятъ съ боси крака по огъня и жарьта срѣщу деня на Св. Константинъ.

Въ Ахл.-Челебийско на сирната недѣля вечерьта донасятъ хвойна отъ гората, натруватъ я на купове, запалватъ и играятъ около нея. Това се нарича *ореди* е (ордалия?)

Нѣкои български пословици и клетви сжщо така напомнятъ за ордалиятъ чръзъ огънь. Такива сж: „миналъ прѣзъ огънь и вода“, „на огънь и вода юнакъ не бива“, „огънь да го гори“ и пр.

б) Ордалия чръзъ вода. Тя е била два вида: 1. газене студена вода или хвърляне въ вирь и 2. потопяване ржката въ врѣла вода

1. Ордалията чръзъ студена вода (*judicium aquae frigidae*) състояла въ това: подозираниятъ хвърляли въ дълбокъ вирь; ако потъвалъ, това значело че той е невиненъ, защото водата като чиста стихия, нейниятъ духъ никога не приемалъ виновни, грѣшни хора, а ги изхвърлялъ на повърхността си. Тази ордалия е била много разпространена у славянитѣ, главно у южнитѣ. У сърбитѣ тая ордалия е била въ употребение дори до врѣмето на Карагеоргия, който чръзъ нея искалъ да накаже вѣдциитѣ

У насъ сжщо тази ордалия е била позната. За това ние имаме доказателства въ нѣкои прѣживѣлжи и народни умотворения.

2. Ордалия чръзъ врѣла вода (*iud. aquae calidae*).

Тя е била сжшо така разпространена въ старо врѣме и днесъ е така сжшо широко позната у всички първобитни народи. Възпаривали въ котелъ вода додѣ стане врѣлецъ и да не може да се пусне въ нея безопасно ржка. Пускали на дъното на котела нѣкой прѣдметъ: прѣстенъ, гвоздей, камъче. Набѣдениятъ се призовавалъ да си пусне ржцѣтъ или едната само ржка въ котела съ врѣлеца и да извади прѣдмета. Ако той билъ невиненъ, то не му ставало, врѣвало се, нищо; ако билъ виновенъ, изгаряли му ржцѣтъ. Това е сърбската мазия.

Мазията била въ употрѣбление дори въ врѣмето на Карагеоргия, за което има исторически свѣдѣния.

3. Ордалия чръзъ отрова.

Тя е най-тежката и опасна ордалия и се срѣща и до днесъ у много диви народи. У ховаситѣ въ Африка тя се практикува широко и носи названието: тангена. Това е отровно питие, което сждитѣ прѣдлагатъ на подозрѣнитѣ всѣки пмтъ, когато не могатъ да си съставятъ за виновността имъ едно извѣстно убѣждение.

Характерна е дълговѣкостта на ордалиятѣ, въпреки явността на гѣхната нелѣпност. Тази дълговрѣменна трайностъ трѣба да се отдаде на първо мѣсто на консервативността въ народнитѣ прѣдания и обичаи, а послѣ на обстоятелството, че мнозина, съ вѣрата въ своята невинностъ, наистина геройски и исповрѣдимо устоявали на изпитанието. Вънъ отъ това, старото врѣме знаело много подиравки и измамливи срѣдства, при които ордалиятѣ чръзъ гореща вода и нажежено жельзо или даже отрова ставали не само безопасни, но дори и нечувствителни. Анестезията лесно се произвежда въ навѣстни нервозни състояния, каквито сж истерията и хипнозътъ. Човѣшкинтѣ здравъ разумъ разбра доста рано нелѣпността; суевѣрниятъ народъ даже забѣлѣжи, че чудесата ставаха рѣдко, а измами — често. Въпреки всичко това, ордалиятѣ достигатъ до XII—XIII вѣкове въ пълната си сила.

Черковата ги осжда. Карлъ Велики замѣсти ордалиятѣ съ дуель (*Brissaud*, 576). Ордалиятѣ не сж се изгубили изведнажъ, а сж стрували мѣсто на новопоявилитѣ се доказателствени срѣдства постепенно. Най-опаснитѣ ордалии се изоставятъ или само за най-здравитѣ или съвсѣмъ. Почватъ да прибѣгватъ до откупъ и отъ изпитанието чръзъ ордалии. Най-послѣ идва се до най-невинната ордалия: жребиято, а вмѣсто отровата прибѣгва се до разни символически способности, каквато е

лийната клетва съ цѣлуването на хлѣба и произнасянето: „Да ме убие или изгори тоя хлѣбъ“ или само: „За Бога за душа“.

§ 86. Клетва.

Клетвата бѣше прѣдимно ордалийна или очистителна (purgatoire). Обвиняемиятъ се освобождаваше като даваше клетва, че той не е виновниятъ. Това бѣше сѣщо като ордалия, Божи сѣдъ. Божеството се призоваваше за свидѣтель на истината на едно утвърдяване, което, ако не бѣше вѣрно, то щѣше да порази тогозъ, който се позоваваше на него все. Клетвопрѣстъпникътъ трѣбоваше да умре веднага или най-много въ продължение на годината.

Клетвата е обемала: 1. една осветена формула; 2. една тържествена обрядност, която придружавади обичайнитѣ думи; 3. най-послѣ, се присягало къмъ нѣкой прѣдметъ, имащъ нѣщо общо съ духа, божеството или сятиинта, що се призовавала. По общо правило, езическата клетва се давала надъ пожъ, въобще оржжие, върху нѣкой прѣдметъ, окървавенъ съ кръвъ на извѣстно животно. За такава клетва на старитѣ българи езичници ни говорятъ и лѣтописцигѣ. Крумъ подъ Цариградъ е заставилъ грѣцкия императоръ да се кълне по българския обичай така: излѣлъ вода отъ стовна на земята, като държалъ въ ржжѣтъ си троенъ ремикъ, прѣобърналъ конски сѣдла, издигналъ високо сѣно и миналъ подъ него, като призовавалъ кучетата, отмѣстителни въ случай на прѣстѣживане на клетвата. Самъ Крумъ се клелъ по християнски обичай надъ евангелие и кръсть, както впрочемъ има свидѣтелство, че се е клелъ и езичникътъ, рускиятъ князь Олегъ при извѣстия си договоръ съ Византия. Българитѣ се клели надъ гола сабя и подиръ съничали кучета. Това е било символъ: „тъй да бѣдате разсѣчени тѣзи, които нарушатъ клетвата“. Оржжията се считаха посветени на боговетѣ; тѣ бѣха нѣщо като символи на тѣхната властъ и сила.

Въ християнско врѣме клетвата почва да се извършва върху разни свещени прѣдмети: кръсть, мощи, Евангелие, олтарь, върху който сѣ поставени мощитѣ или други подобни. Когато българскитѣ пратеници се явили при папа Никола II и го питали за разни нѣща, тѣ му прѣдали, че „у насъ има обичай, при каква и да било клетва, да поставятъ на срѣдата мечъ и да се кълнатъ въ него“. На въпроса за напрѣдъ, какъ да се кълнатъ, папата отговорилъ: въ Бога и Евангелието (67 въпросъ).

Въ нашеско, както и у другитѣ южни славяни, клетвата се е извършвала при тържествена обстановка, въ самата черкова, надъ кръста и Евангелието, или прѣдъ нѣкой светець. Тази обстановка, свещенитѣ прѣдмети, надъ които се извършвала клетвата, и сакраменталнитѣ думи, които се произнасяли, създавали настроение у самия кълнущъ се да бѣде правъ. Не всѣки смѣялъ да се отважи къмъ една такава смѣла постѣпка: да излъже съ клетва.

Клетва се е полагала и по граждански и по уголовни дѣла. Тя се е давала и отъ истецъ — тѣжителъ, и отъ отвѣтника — обвиняемъ. При тоя случай обвиняемиятъ произнася: Не съмъ ти останалъ длъженъ, нѣмамъ вече да ти давамъ; или: ако нѣщо съмъ ти открадналъ, или поврѣда извършилъ, да не видя бѣлъ денъ, да ослѣпѣя, всички у дома, въ къщи да окъоравѣятъ, и пр. Обикновено у насъ се кълнѣли надъ хлѣба, като сж го цѣлували и произнасяли: „за Бога, за душа“ и прибавяли: „нѣма да ти давамъ“, „не съмъ извършилъ това и това“.

Ордаційната или очистителна клетва съ врѣме е еволюирала въ така наречената рѣшителна клетва, която едната страна въ гражд. процесъ прѣдлага на другата: да се закълне въ смисълъ, че не е извършвала това и онова, че не знае за това или онова.

§ 87. Самопризнанието.

Въ всички врѣмена самопризнанието се е считало за най-изрядно и цѣлно доказателство. Въ днешно врѣме се прави една известна резерва, когато се касае за самопризнанието въ уголовно дѣло: въ такъвъ случай се обръща внимание, не възбужда ли правеното самопризнание нѣкакво съмнѣние. Въ старото право не се е правила никаква резерва, не само не се е гледало, както днесъ, дали признанието е: 1) доброволно; 2) съзнателно и 3) да ли е съгласно съ другитѣ данни на дѣлото, но напротивъ, гледало се е какъ-какъ жъ се изтрѣгне такова признание и да се свърши дѣлото: гражданско или уголовно, безразлично. И некакъ не е за удивление, ако се срѣща въ RPN. (86), какъ у старитѣ българи се е гледало да се изтрѣгне самопризнанието отъ виновния: мушвали го съ жельзани шишове и го удряли по главата съ тояки. Папа Николай е прѣподавалъ жъ любезитвигитѣ българи единъ урокъ върху сравнително

по-новия процесъ: „Признаването, казано той, трѣбва да е доброволно“. — Въ обичайното право на южните славяни и въ частностъ въ нашето, до скоро е било запазено това отношение къмъ самопризнанието. Не рачи ли обвинениятъ самъ драговолено да се признае, той е билъ подлаганъ на мъчки.

Прѣживѣйки за стария възгледъ върху насилственото признание се срѣщатъ доста въ нашитѣ народни умотворения. Ето нѣкои пословици: „До дѣ правиятъ не тегли, кривиятъ се не одира“; — „До дѣ се правитѣ не помкчатъ, кривитѣ се не отджчатъ“.

§ 88. Свидѣтели.

а) Съклетвеницитѣ като прѣдтеги на свидѣлитѣ.

Доказване чрезъ свидѣтели се срѣща въ най-старитѣ времена и законодателства. Въ най-ранното обаче време, прѣди да се появятъ свидѣлитѣ, ние се срѣщаме съ други единъ институтъ, който, навѣрно, е послужилъ за произхождение на свидѣтелския институтъ. Думата е за така нареченитѣ *cojuratores* (*sacramentales*, *cojureurs*, *Eidshelfer*), съклетвеници, отиелници или душевинци.

Съклетвеници е имало у всички първобитни народи. Тѣ били роднини и близки на страната, на обвиняемия. Тѣхната задача е състояла въ това да се кълнатъ и да утвърдятъ нагледно съ обвиняемия, че обвинението, което му се прави, не е достоверно, че той е почтенъ човѣкъ и не е направилъ приписваното нему злочине.

Додѣто роднинитѣ живѣели въ задруженъ животъ, близкии едни на други, лесно било да се намѣри достатъченъ брой съклетвеници. Но щомъ икономическитѣ и други условия изменили редомъ съ роднинитѣ и други нереднини, явила се необходимостъ да се викатъ за съклетвеници и нереднини.

Но послѣднитѣ не се съгласявали да се кълнатъ и да отговарятъ, та и като чужди, мъчно имъ се вървало и не можели да ги държатъ за отговорни въ случай на лъжливи заклеване за честността и невинността (за едно лице). Къмъ чуждитѣ лица въ такъвъ случай се противъпоставили нови тежки искания и условия; за да се оздрави по тѣхъ начинъ казането на истината.

Свидѣтелътъ се явява въ историята на правото съ свитѣлскари особности подъ натиска на новитѣ икономически

въобще социални условия въ живота. Римското и каноническото право спомогнаха за възприемането на еднакви правила по викането и слушането на свидетелитѣ и оцененето на тѣхнитѣ показания.

б) Свидѣтелитѣ споредъ ЗСЛ.

Свидѣтелитѣ сѣ лица, които удостоверяватъ въкое спорно обстоятелство въ едно дѣло въз основа на това, което тѣ сѣ възприели съ въшнитѣ си чувства.

Най-раннитѣ български, па и въобще славянски писменѣ правенѣ наметки, ЗСЛ, е посветилъ нѣколко статии на свидетелитѣ. Свидѣтелитѣ тукъ се наричатъ, освѣнъ свидетели, още и послухи. Послухи не ще каже свидетели, които знаятъ за нѣщо по слухъ. Напротивъ думата послухъ означава свидетель очевидецъ (witness).

Броятъ на свидетелитѣ, споредъ ЗСЛ, е трѣбвало да бѣде значителенъ. Той прѣдписва не по-малко отъ трима до 7 и 11.

Обязаността да прѣдставя свидетели е лежала на всѣка страна. Поне така се разбира отъ сравнителното изучаване на историческитѣ извѣстия въ старото право на славянитѣ. Отвѣтната страна (обиняемиятъ сжщо) могли винаги да противопоставятъ свои свидетели противъ истцовитѣ.

Качествата, изисквани отъ послухитѣ, били слѣднитѣ: 1. да сѣ достоверни, „истинни и боящи се Бога“. казва ЗСЛ; 2. нѣши по случай, за който ще ги питатъ, — „нарочити“; 3. да нѣматъ омраза, нито тѣжба, нито прѣшнрия съ лицето, за което ще свидетелствуватъ, но да говорятъ самата правда.

Не могатъ да бѣдатъ свидетели: 1. тѣзи, които знаятъ нѣщо по слухъ (ст. 21, ЗСЛ.); 2. родители и дѣца, когато има да говорятъ единъ противъ други; 3. съруга противъ съруга си.

Жената е могла да бѣде свидетель.

§ 89. Писмени документи.

За да се върва на свидетелитѣ изисквало се да даватъ клетва; за да се върва на писменитѣ документи въ началото на появяванетоъ имъ не е била достатѣчна достоверността на писмото. Писменото доказателство е било едно нѣмо свидетелство, което имало нужда отъ одухотворение, отъ оживѣване чрѣзъ свидетелски показания.

Писменитѣ доказателства иматъ значение прѣдимо за гражданския процесъ. Въ началото тѣ сж били само домашни или частни документи, дъски и плочици, иѣщо като нашигѣ откопѣшни панакиди; по-сетнѣ сж се появили формални или крѣпостни записи.

Въ старото ни право, подъ влиянието на каноническото право, както се види, у насъ ще сж се появили рано писменитѣ документи, а още по-рано сѣществували рѣзкитѣ, р.ж.бошитѣ. Писмени актове сж се съставяли главно по случай завѣщанията и даренията (приписванията) на недвижими имоти въ градоветѣ. Во врѣме на турското владичество такива документи не сж били рѣдкостъ. Такива сж били: листицитѣ (завѣщателни, прикохартч или антилози (зестрени актове), раздѣлителни, спогодителни и др. (Вижте С. С. Бобчевъ, Сборникъ на Б. ю. о. П, стр. 179 — 181). Извѣстна частъ отъ тѣзи книжа сж писани по грѣшки или съ грѣшки букви на български.

Р.ж.бошитѣ (четелитѣ) сж играли значителна роль въ правоотношенията на старитѣ българи и сж били едно важно доказателство. Р.ж.бошъ е призмовидна прѣчка дълга 20 — 60 сантим. дебела 1—2 сантим., състояща отъ 2 части: майка и щене (женско и мжско). Малката частъ е като копие и се дава на длъжника, а голѣмата се пази у заемодавеца. Р.ж.боветѣ или рѣзкитѣ обозначаватъ числа, каквито може да се начертаятъ до 1000 и повече: I = 1, II = 2, III = 5, / = 5, X = 10, XXXXX = 50 или ϕ = 50 \times = 100 (то е кръстче съ дупчица), /A = 1000. Употрѣбавани сж били главно отъ бирниците (кабзумалитѣ). Воленичаритѣ и хлѣбаритѣ ги употрѣбаватъ и до сега и нашето Гр. Сждопр. е прѣдвидѣло особени наредби за условията на доказателствената сила на р.ж.бошитѣ (вижте чл. 394 и 395 отъ ГС.).

§ 90. Сводъ и лице.

Освѣнъ тѣзи доказателства старото славянско право, сжщо и българекото, е знаело още иѣкои способи за издирване на прѣстѣжника или виновника на извѣстно уврѣждане. Такива сж: сводъ и лице.

Сводътъ (очна ставка), у чехитѣ — *svod*, е спосрѣщане, свиждане, своде, своге. Особено сводътъ се употрѣбавалъ за издирване крадеца на добитъкъ. Той е състоялъ въ слѣд

нѣото: Нѣщо е откраднато. Кой е крадецътъ, не се знае. Но у одного се улови крадената вещь. Той е длъженъ да срѣщне тѣжители съ оногози, който му е прѣдалъ тая вещь; тоя втори също така сочи на трети и пр. додѣ се свърши съ това, че едно посочено лице не може да каже отъ кого е купило или взело вещьта. Въ такъвъ случай послѣдниятъ посоченъ се счита за виновенъ, за крадецъ.

Лицето е *corpus delicti*. Отъ тукъ полича, личи си гдѣ е виновниятъ. Лицето е познато у старитѣ руси и сѣрби. У руситѣ сѣ се появили отъ това думитѣ: личити, обличити, които обозначаватъ същото, що и нашето полича си, личи си вече.

§ 91. Потѣра и посочване.

Потѣра или потѣра е отиване по диритѣ на прѣстѣпника за да се открие той и накаже. Потѣрата се е проявлявала въ двѣ направления: задружно и частво.

Като дружинава организация потѣрата е била много разпространена. До нея се прибѣгвало въ всичко врѣме на турското владичество. Тя се е устройвала отъ жителитѣ на едно или нѣколко села. Потѣрата имала своитѣ водачи.

Редомъ съ диренето по стѣжитѣ и потѣрата съществувало е и друго разузнавателно срдство: посочването, обажането, наковлаждането.

§ 92. Проклеване (анатема).

Старото общество е имало голѣмъ интересъ да се открие истинския виновникъ на извѣстно прѣстѣпно дѣяние, защото съ него се засѣгалъ всѣки въ неговото економическо състояние. Не се ли откриелъ виновникътъ, който да отговори лично, настѣпвала колективната отговорност на селото, на общината, на жупата (околината), на владѣтеля на земята (болѣринъ, землевладѣлецъ), най-послѣ, — на държавата.

Народътъ се събиралъ и проклевалъ (анатемосвалъ) незнатния злосторникъ, грѣшника. Слѣлъ това проклеване, очаквало се, че върховната сила ще накаже тоя непознатъ прѣстѣпникъ, че той ще заболѣе, и „не ще хароса“. Обикновено проклеването ставало при извѣстна тържествена обрядност. Присѣтствувалъ по нѣкъдѣ и свещеникъ, който първъ произнасилъ: „който е сторилъ това, да бѣде анатема!“ Въ други мѣста викатъ: „да

е проклетъ!* — „да не види бѣлъ денъ“, — „да не види здравето си и кѣщата му на прахъ да стане“ и почватъ да хвърлятъ камъни, които правѣли дѣли грамади. Въ много села по нашенско и до сега се посочватъ къщи, разснани и опустѣли, вслѣдствие на подобни проклевания (анатемн).

III. Изпълнение на рѣшенията и присждитѣ.

§ 93. Раннитѣ способности на изпълнение.

Въ естеството на най-ранното правдораздаване е било: 1. или самото обидено, пострадало лице да изпълни своята присжда, рѣшение; 2. или дѣитѣ страни да се съгласятъ и потърмятъ върху самото изпълнение.

На по-късното врѣме се дължи съзанието за обезателната сила на всѣко присждено иѣщо.

Слѣдебнитѣ органи подирили и намѣрили рано една цѣлесъобразна мѣрка за улесняване на изпълнението. Това било залогътъ и поржчителството. Съ това се почва вториятъ стадий въ развитието на изпълнителния процесъ. Още прѣди да се пристъпи къмъ състезанието на странитѣ и прѣди да се узнае, слѣдователно, смисълътъ на рѣшението, странитѣ даватъ единъ залогъ. Равносильно нему е поржчителството, давано отъ близки до странитѣ лица, чѣ тѣ ще изпълнятъ това, на което бѣде осждена едната или другата страна. Поржчителитѣ се солидаризирали съ странитѣ.

Въ всички страни изпълнението минава, най-послѣ, въ ржцѣтъ на специални слѣдно-изпълнителни органи — сегашнитѣ наши слѣбни пристави. Осжденото лице е длъжно да се подчини на поканата, която му се прави отъ пристава да изпълни едно иѣзло въ законна сила рѣшение. Който не се подчини на тая покана, билъ е считанъ за виновенъ въ „непокорство“, и противъ него могли да се взематъ всѣкакви насилнически дѣйствия.

Новото врѣме урежда постоянни правила за това, какъ да се постъпва при изпълнението въ гражданскитѣ дѣла, и въ ГС. се прѣдвижда строго опредѣленъ редъ, какъ да се върши, когато изпълнението не стане доброволно: какъ се продаватъ движимитѣ, недвижими имоти и какъ, най-сетитѣ, въ краенъ случай, може да се пристъпи и къмъ личното задържане на осждения за граждански искъ.

Въ стара България е имало специални органи по слѣбното изпълнение. Тѣ сж поменаванитѣ въ наметницитѣ глобари, глобници, севасти и прахтори.

Осжданото лице било длъжно да се подчини доброволно на изпълнението. Не направил ли това, то се подлагало на послѣдствията: затворъ и насилствено събиране глѣбѣ.

Потжжване прѣдъ по-горенъ сждѣ.

§ 94. Какъ се появяватъ и развиватъ потжжванията.

Когато държавниятъ владѣтель, царьтъ, издавалъ рѣшения и присъди, тѣ не били нападаени чрѣзъ никакво правно срѣдство, прочее, тѣ били неотмѣнени. Но тоя владѣтель не винаги лично издавалъ правосъдието и издавалъ присъди. Той бивалъ принуденъ да делегира за тази цѣль други лица. Нима и тѣзи делегати сж издавали неотмѣнени присъди?

У всички народи на страната, още въ ранното имъ правосъдие се срѣщатъ недоволства отъ великъжъ издаденитѣ рѣшения на разни сждебни органи. Тѣзи недоволства се проявляли въ оплаквания, които сж се правили повече противъ самитѣ сждии, отъ колкото противъ рѣшенията имъ. Старитѣ законодателства сж допускали нѣкои потжжвания, възъ основа на които е ставало единъ видъ прѣгледъ на издаденото рѣшение и ново прѣрѣшаване.

Въпросътъ за потжжванията споредъ нашето старо право не е разработенъ и ние можемъ само съ прѣдположителне и аналогично да заключаваме, че 1. въ духовнитѣ сждилища, на общо основание, е съществувало потжжване, както по византийскитѣ наредби; 2. че по-горнитѣ сждилища и власти сж били длъжни да надзиратъ по-долнитѣ, а, слѣдователно, и при оплаквания противъ тѣхъ да прѣгледватъ издаденитѣ имъ рѣшения.

Тѣзи потжжвания било по дѣла на черковнитѣ сждилища, било по такива на народнитѣ и държавни сждебни органи не еж могли да бждатъ отъ рода на съврѣменнитѣ апелационни или касационни жалби. Това сж били оплаквания противъ самитѣ сждии, а не противъ кривитѣ имъ рѣшения. Отъ нашето обичайно право сжщо така се разбира, че оплаквания е имало: но тѣзи оплаквания не ще сж били организирани, за да се даде чрѣзъ тѣхъ на народа едно удовлетворение въ възможнитѣ онеправдания. Противъ неправедния сждѣ на селския старѣя, оплаквали се прѣдъ прѣдши хора.

ЧАСТЪ ТРЕТА.

ИСТОРИЯ НА НАКАЗАТЕЛНОТО ПРАВО.

I. Прѣстѣпления.

§ 95. Понятие за прѣстѣплението въ старо врѣме.

Ако въ днешно врѣме прѣстѣплението е нарушение на закона, или на правния редъ, който е установенъ отъ него, въ старо врѣме подобно понятие било непознато. Самата дума прѣстѣпление (crime) не е била позната. Въмѣсто той терминъ у старитѣ славяни употребявали думитѣ: пакостъ, обидѣ, зло. А въ тѣзи думи се крие схващането на прѣстѣплението като материална поврѣда. Всеко врѣдително за някое дѣйствиe е било прѣстѣпление. Въ старо врѣме не различавали углавнитѣ и граждански правонарушения; пакостъ било и убийството, пакостъ било и неплащането на дългъ. Причината на това смѣсване е ясна: тя се криела въ самата оцѣнка на прѣстѣпното дѣяние. Въ най-старо врѣме съзнателната воля не се е вземала никакъ въ внимание при оцѣнка на прѣстѣплението.

Трѣбвало да мине много врѣме за да се извърши голѣмиятъ прѣвратъ да се гледа на прѣстѣплението не съ очитѣ само на интереситѣ на частното потърпѣвшее лице, а също така и да се подложи на оцѣнка и волята на дѣеца на прѣстѣплението.

§ 96. Субективниятъ елементъ на прѣстѣпното дѣяние.

У насъ силното влияние на римско-византийското право чрезъ Номоканона (или Кърмчянтѣ) довело до много ранната оцѣнка на вътрѣшната стравѣ на прѣстѣплението. Това влияние се е проявило не само въ ЗСЛ., но слѣди отъ него ние срѣщаме още въ RPN.

Българскитѣ пратеници при папа Николай II, между другитѣ въпроси, що му задали, питали го още: какъ да се по-

стѣпва съ неволнитѣ убийши (30-й въпросъ); какъ да се по-
стѣпва и съ тогоя, който би причинилъ нѣкому рани или
смъртъ въ пинно състояние (85 въпросъ).

Доста е да се прочете стат. 15 отъ ЗСЛ, за да се види, че не-
говиятъ съставителъ е различавалъ психическия елементъ или
вътрѣшната страна на прѣстѣпното дѣяние. Въ тази статия се
разправя именно, за умишлено и прѣдумишлено, непрѣдпазливо
и случайно подпалва. Законосъставителътъ е прѣдвидилъ
разни случаи на палежъ и, споредъ степенъта на участието на
злата воля или отсъствието ѝ, той е наредилъ и надлежитѣ
послѣдствия. Смъртъ се прѣдвижда за умишлено подпалване;
съ обезщетение само се наказва дѣецътъ, ако по непрѣдпазли-
вость причини пожаръ на чужда нива или лозе (сжщо ако е
извършилъ това въ невѣдѣние или младостъ). Не се осжда
той, който е изелъ всички мѣрки, а не можалъ да изпрѣвари
пожарътъ. Сжщо не се осжда и оня, на когото домътъ се за-
пали отъ грѣмъ, а послѣ пожарътъ прѣмине у близкитѣ му
съсѣди.

§ 97. Съставъ на прѣстѣплението.

За състава на едно прѣстѣпление сж нужни: 1. субектъ,
2. обектъ и 3. самото прѣстѣпно дѣйствие.

а. Субектъ на прѣстѣплението.

Субектътъ на прѣстѣпното дѣяние е неговиятъ дѣецъ,
който го е извършилъ. Въ двещно врѣме такъвъ може да
бжде само човѣкъ. Споредъ най-новото правно учение юриди-
ческо лице не може да бжде субектъ на прѣстѣпление. Всѣки
човѣкъ лично отговаря за своето дѣяние.

Въ старо врѣме, както се каза, животни и дори неодуше-
вени прѣдмети се считали за субекти на прѣстѣпни дѣяния.
Сжщо такива сж могли да бждатъ и юридическитѣ лица: задру-
гитѣ, общинитѣ, жупитѣ, областитѣ, държавата. Въ старо врѣме
углавното право различава субектитѣ на прѣстѣпнитѣ дѣяния
по тѣхното социално положение; робитѣ, не бидейки правни
субекти, не сж били и субекти на прѣстѣпления. Ступанитъ
отговарялъ зарадъ тѣхъ. Не само по римското право робитѣ,
но и по руското холопитѣ не се считали отговорни за извър-
шенитѣ отъ тѣхъ прѣстѣпления.

б) Обектът на прѣстжпленнето.

Като сравнимъ съвременното схващане на обектът на прѣстжпното дѣяние съ старовѣрмския възгледъ, ще видимъ, че тогавашниятъ кръгъ е билъ много по-тѣсенъ. Редица сегашни обекти тогана сж били немалки като такава.

Прѣди всичко въ извѣстни народни нрави държавата и черковата не сж се считали за обекти на прѣстжпни дѣяния. Понятието за държавата и черковата като обекти на прѣстжпленнето се появява по-късно, развива се наедно съ развитието на самото схващане за държавата.

Само физическитѣ лица влязали въ кръга на обекти. И тукъ се правило извѣстно ограничение. Човѣкъ, който не обладалъ достоинството на лице, т. е. робътъ, не е билъ обектъ.

Старото право е степенувало и различавало лицата, като обекти на прѣстжпното дѣяние, 1) спроти тѣхното обществено положение; 2) спроти пола имъ.

в) Прѣстжпно дѣяние.

Самото прѣстжпно дѣяние може да се разгледва отъ двѣ страни: 1. отъ вътрѣшна или субективна страна т. е. до колко е изразена въ дадено дѣяние злата воля на дѣеца за достигане прѣстжпната цѣль, 2. отъ външна страна т. е. до колко самото дѣйствие се е проявило на явѣ, т. е. напълно ли човѣкъ е извършилъ това, което е искалъ да стори, или не е довелъ до край своето намѣршене.

1. Прѣстжпно дѣяние, гледано отъ вътрѣшна страна. Старитѣ обществени съюзи, до тогазъ поне, долѣто сж били още родовни, гледали въ прѣстжпленнето само една поврѣда, безъ да правятъ други психологически анализъ на прѣстжпното дѣяние. Съзнателността или безсъзнателността на дѣйствието, присѣтствието на афекти, които сж опрѣдѣляли волята на прѣстжпника, всичко това като да е било неважно и безразлично за потърпѣвшитѣ близки и роднини.

Споредъ степенѣта на участието на волята и съзнанието въ дѣянието, прѣстжпленнията могатъ да бѣдатъ 1. случайни, 2. неопрѣдѣляеми и 3. умислени. Тукъ имае работа съ 1. casus, 2. culpa и 3. dolus.

1. Случайнитѣ дѣяния въ даешно врѣме не се наказватъ, защото въ тѣхъ не се проявява човѣшката воля. Тукъ дѣецътъ не е могълъ да прѣдвиди послѣдствията отъ дѣйствието. Въ

старо време не е било така. Трѣбвало е да мине много време за да се усвои правата мисълъ, че не може углавно наказуема виновность да има за нѣкого, ако случайно е извършилъ пакостъ.

2. Непрѣдпазливитѣ дѣяния сж тѣх, при които човѣкъ иска дѣйствието, но не добитото послѣдствие, макаръ то да е могло да бѣде прѣдвидено. За непрѣдпазливитѣ дѣяния въ най-ранно време се е отговаряло сироти характера и размѣра на причинената поврѣда. Осетинцитѣ и до сега наказватъ съ кръвна мѣсть тогоуъ, който при бой съ неприятели или на ловъ неволно убие или рани нѣкого. Ако нѣкое дѣте неволно бѣде попарено съ гореща вода и умре, виновниятъ плаща кръвната плата.

3. Умишленитѣ прѣстѣпни дѣяния сж тѣзи, при които човѣкъ е добилъ послѣдствия, каквито е искалъ или допускалъ. Тукъ съществениятъ елементъ е съответствието между волята и добития резултатъ. Самитѣ умишлени дѣястия се дѣлятъ на: просто умишлени и прѣдумишлени. Въ първия случай изпълнението се проявява веднага съ мисълъта и волята, въ втория — човѣкъ обмисля и скроява по-напрѣдъ плана на дѣйствието си. Тѣхъ като въ втория случай прѣстѣпната воля се проявява по-услено, то и наказание се прѣдвижда по-гоуьмо.

При все че раннитѣ обществени съюзи не сж знаяли за тѣхъвъ анализъ на прѣстѣпното дѣяние, ние се срѣщаме у нѣкои стари законодателства отъ твърдѣ ранно време съ онѣйката на участието на волята. Още въ RPN. ние срѣщаме посочвания за убийство: волно и неволно (RPN. 30), убийство или параняване въ пичво състояние (85). А въ ЗСЛ. — гдѣто прѣстѣпното дѣяние се нарича обида — ние имаме подробната относително пожара статия 16-а, която ни изброява цѣлата лѣстница за разностепенно участие на прѣстѣпната воля. Тази статия прѣдвижда, когато палежътъ е извършенъ при умисълъ и даже прѣдумишенность, когато е извършенъ при „невѣдѣние“ или поради „младостъ“, а също при небръжнотъ; най-послѣ прѣдвижда и случайното подпалване.

По-нататъкъ, като разгледваме прѣстѣпнитѣ дѣяния все отъ вътрѣшна страна, ще се обърне внимание на извѣстни особни условия, при които или съвсѣмъ се отстранява наказуемостта на оновоу, който е извършилъ правонарушението, или само се облекчава размѣрътъ на наказанието, прѣдвидено за противозаконното дѣяние. Тѣзи условия могатъ да бѣдатъ:

1) въ външнитѣ обстоятелства, подъ влиянието на които човѣкъ

дѣйствиува; 2) въ самия човѣкъ, въ състоянието на неговия духъ.

I. Най-напрѣдъ за нѣкои отъ първитѣ: състояние на неизбежна отбрана. Тя състои въ това да се отблъсне противозаконното и непосредственото нападение върху личността или имота на нападнатия или друго. Дѣяннето, извършено при такава неизбежна отбрана, не се наказва. Въ старо врѣме, особено при смѣществуването на родовитѣ съюзи и задруги, когато кръвната мѣсть е била ръководящъ обичай, не е могла да смѣществува неизбежна отбрана. Кръвната мѣсть, като много по-широко понятие, е поглѣщала и това право. Правото да се убива крадеца при заварване е било право на мѣсть, което по-късно е почнало да се ограничава.

Старото право не е знаело и за състоянието на крайната нужда (чл. 46. НЗ), при което човѣкъ извършва прѣстѣпно дѣяние за да спаси своя животъ или живота на своитѣ ближни отъ непосредствена опасностъ.

Къмъ вторитѣ обстоятелства принадлежи опиването.

Въ най-старитѣ законодателни паметници не се е правило различие между пълно и непълно опиване. Въ RPN. се вижда, че българскитѣ пратеници сж искали разрѣшение на въпросъ: какъ да се постапка съ тѣзи, които сж причинили смъртъ или нараняване въ инвно състояние? (Въпросъ 85). Папа Николай, който навѣрно се е ръководилъ въ случай отъ римския възгледъ върху опиването, като едно смекчаваще обстоятелство, е съвѣтвалъ снизхождание. Струва да се прибави, че и съврѣменниятъ народенъ възгледъ върху пиянството въ прѣстѣпнитѣ дѣяния е строгъ.

Възрастта влияе върху имѣнието. Нашето ново дѣйствуваще наказ. право не вмѣнява въ вина дѣяние, извършено отъ малолѣтно лице, което не е навършило десетгодишна възраст. Въ ЗСЛ. се срѣща младостъта редомъ съ невѣдѣнието, като смекчаваще обстоятелство (ст. 16 по Румянц. сп.).

II. Прѣстѣпното дѣяние, гледано отъ външна страна. — Тукъ се обръща внимание на това, до колко волята се е проявила на дѣло. Волята, като пристѣпва къмъ дѣйствие, прѣминава разни стѣпала. Отъ това гледище важно е да се знаятъ слѣднитѣ моменти: 1. приготвяние и опитъ; 2. несполучено прѣстѣпление; 3. извършване на прѣстѣплението.

Приготвянието не може да се наказва и сега, не се е наказвало по никой начинъ и въ старо врѣме. Колкото за

опита или опитването (покушение), той е вече начало, стъпка към изпълнението. То не се наказва : а) когато дѣецътъ по собствено побуждение се е отказалъ да довърши намисленото прѣстѣпно дѣяние; б) когато, прѣди да се открие дѣянieto му, дѣецътъ по собствено побуждение прѣмахне онова послѣдствие, което принадлежи къмъ състава на прѣстѣпното дѣяние.

Въ най-старо врѣме по причини на материалното становище върху крѣстѣпното дѣяние, опитването не се е наказвало. То не причинявало повреда, нѣмало за него и наказание.

Несполученитѣ прѣстѣпления сжщо не сж бивали наказвани.

Повторението на прѣстѣпление или рецидивътъ не е било непознато дори на най-ранната старина. И въ всички врѣмена рецидивътъ се е наказвалъ по-тежко, т. е. той е служелъ за увеличаваще вината обстоятелство. Въ нашия ЗСЛ има статия (26), въ която се говори за рецидива: „иже чуждему стаду лице загонение сотворить, первое се сотворь да бѣется; второе же, отъ земли да посылается; третье же, да продается; возвратити же все елико будетъ загналь“.

§ 98. Видове на прѣстѣпления.

За леснотия въ нашитѣ изучавания, ние дѣлимъ прѣстѣпнитѣ дѣяния спроти нарушенитѣ права. Прѣстѣпнитѣ дѣяния засѣгатъ сферитѣ права на отдѣлното лице, на челядта, на държавата и черковата. Ето защо всички прѣстѣпни дѣяния могатъ да се раздѣлятъ на тѣзи четири групи: 1. прѣстѣпления противъ личността; 2. противъ челядта и молвата нравственост; 3. противъ държавата и 4. противъ черковата.

А. Прѣстѣпление противъ личността.

§ 99 Прѣстѣпление противъ живота.

Убийството (homicidium) въ най-старо врѣме било дѣяние, за което слѣдвала крѣвна мѣсть. Крѣвта се миеа съ крѣвь.

Сега се различава убийство: прѣдумишлено, умишлено, неумишлено, по немарливостъ. Това дѣление е ново и плодъ на оцѣнката на прѣстѣпнитѣ дѣяния отъ гледище на психическото вмѣнение. Най-старото право не е знало това дѣление. По-късно се срѣща дѣленieto на: убийство волно, неволно, убийство въ свадѣ, на пирь. Въ RPN. се говори за волно и неволно убийство. За него се говори не на едно мѣсто и въ Кърм-

чаята. Папа Николай учи българските пратеници, че въ неволното убийство, което е било наказуемо въ старото право, наравно съ волното или умишленото, трѣбва да се върви по правилата на черковата (въпр и отг. 30)

Въ най-старо време не се обръщало внимание на различитѣ видове квалифицирани убийства, за които ни разправятъ по новитѣ наказателни законници. Наказанието било еднакво въ подобнитѣ видове убийство.

Друга характерна черта въ възгледитѣ на старото право върху убийството е ненаказуемостта на редъ убийства между роднини: дори ранното единско право както и по-късната Руска Правда не говорятъ за отцеубийство.

Характеренъ е въпросътъ, който задаватъ и българскитѣ пратеници на папа Николай относително отцеубийството. Папата отговори, че то трѣбвало да се наказва споредъ законитѣ. Пратеницитѣ на Бориса поставили специално питане по него, вероятно по тази причина, че у българитѣ отцеубийството не ще е било прѣдметъ на прѣслѣждане и наказание споредъ старото обичайно право.

Въ нашитѣ юридически обичаи и до сега се срѣщатъ доста ясни слѣди отъ епохата на ненаказуемостта на прѣстѣпленията между близки роднини, както убийството на синъ отъ баща. („Баща се не сѣди“ казватъ, също — и майка, стр. 163, ЖС., VI кн.), така и на баща отъ синъ (ib. 174). Отцеубийството се счита за голѣмъ грѣхъ и, макаръ да не каратъ сина по конаци и затвори, той самъ се затваря, защото стива въ манастиръ и се кае. Откупъ или помирение за такова убийство има (ib. 175).

Фр. Палацки мисли, че при убийството у славянитѣ праждата (главата по чехски или кръвината) е плащане на човѣка за главата, а у германцитѣ гледало се е на общественото състояние на убития и се е плащала вира (vergeltz). У славянитѣ се изисквало и едно извѣстно разкаяние, мирение (покоря); у германцитѣ се е смѣтало за достатъчно да се плати вирата; тя задоволявала убития.

§ 100. Прѣстѣпления противъ тѣлесната неприкосновеностъ.

Новото наше дѣйствуващо право разправя за тежка, обикновена и лека тѣлесна поврѣди, като опредѣля въ шо състон всѣка отъ тѣхъ. Старото право въобще подвежда различитѣ видове поврѣди подъ три категории: 1. членоврѣдителята, които съ-

тойгь въ отнемане нѣкой членъ или ставъ на тѣлото; 2 кървави рани — тѣзи които сѣ нанесени съ оружје; 3. посинявания или сини рани, нанесени съ рака, тояга или други начинъ.

1. Членоврѣдителствата (mutilations, увѣчия, осакатявания) сѣ били най-тежкитѣ отъ прѣстѣпленията противъ тѣлесната неприкосновеностъ. Тоя родъ тѣлесни поврѣди сѣ били много разпрострастрани въ старината, както сѣ били разпространени и членоврѣдителнитѣ наказания, които сѣ отговаряли на тия прѣстѣпления.

Въ стара България подобнитѣ членоврѣдителства не ше сѣ били рѣдки. Това се види не само отъ житиетѣ и до сега между народа приказки, пословици и поговорки за избалакване очи, рѣзаве рацѣ до лакте, отсичане езикъ, кракъ, ухо и пр., но и отъ изпроситѣ на Борисовитѣ пратеници до папа Николая. Въ RPN. (85, 52) се поменава за членоврѣдителство, причинено въ живо състояние и за скопяване (кастрация). Въ първия случай папата съобщава милосърдие; въ втория той посочва да се поставя споредъ законитѣ.

2. Кървави рани. Кървавитѣ рани се отличаватъ въ старото право, както отъ членоврѣдителствата, така и отъ ударитѣ или посинѣлитѣ отъ бой мѣста и одраскванията. Кървавитѣ рани идатъ по важностъ слѣдъ членоврѣдителствата.

Нашитѣ юридич. обичаи знаятъ и членоврѣдителства и кървави рани. Членоврѣдителствата се наричатъ въ народния говоръ съ турската дума осакатяванія, отсичане или махване ставъ. За тѣхъ се прѣдвѣжда плащане откупъ, както въ случай на убийство се иска кръвнина. При това ранитѣ се прѣцѣняватъ по това, да ли като се излѣкуватъ, остава нѣкакъвъ сакатлъкъ или кедеръ; ако остава—поврѣдата е тежка; и лека — ако не остава. Откупътъ се дава слѣдъ помиренето.

3. Биенето съ рака (удряне) или съ какво и да било оръдие и оръжие едно врѣме приравнявали съ тежкитѣ рани и въ нѣкои случаи подпадало подъ двойно наказание.

Биенето се е разглеждало и наказвало въ нѣкои славянски законодателства споредъ това, съ какво оръдие или оръжие е извршено, какви послѣдници е причинило и какво е общественото положение на лицата, замѣсени въ прѣстѣпниото дѣяние.

§ 101. Прѣстѣпления противъ личната свобода.

Лишението отъ свобода като прѣстѣпно дѣяние е фактъ, познатъ на най-дълбоката старина.

Нашият ЗСЛ. е заелъ отъ Еклогата една наредба по тоя родъ прѣстѣпления. Тази наредба се отнася до кражбата на свободагъ човѣкъ (чл. 30 отъ печ. Кърмчяя).

§ 102. Прѣстѣпления противъ личната честь.

Наимиятъ НЗ. нарича тоя родъ прѣстѣпления до качение на честиа. Тукъ влизатъ обидата и клеветата. Обида (*injuria*) може да бжде и съ дума (словомъ) и съ дѣло (дѣйствиe). Обида е, когато нѣкой въ присѣствие на друго съзнателно стори или каже нѣщо унижително за неговото достоинство или честь, или пъкъ за честиа на неговитѣ близки (НЗ. чл. 234). Клевета е кога нѣкой разгласи обстоятелства или дѣствия, позорни за честиа на друго или му припише прѣстѣпни дѣяния (НЗ. чл. 235).

Българскиятъ народъ нарича обидата съ думи *псуване*, *напсоване*, *попрѣжня*, *тежка дума*. Отъ старитѣ паметници въ Кърмчяята се срѣщатъ наредби за обида съ думи, заети изъ Моисеевото законодателство. Въ народното право сж познати обида и съ думи, и съ дѣствия. Обидитѣ трѣба да сж направени прѣдъ людие. Инакъ не сж наказуеми, защото „у тила и царя псувать“. Къмъ обидитѣ съ думи се приравняватъ нѣкои символически оскърбления (*намигване*, *изкашлюване*, *дрѣкване* съ *тенекни* и др.). Обидитѣ съ дѣствия сж много разпространени: такива сж познати: *вземане нѣкому шапката отъ главата*, *дърпане*, *блъскане*, *теглене брада*, *мусташи*, *удряне шамаръ* (*жалѣсница*) и пр.

Нашето народно право е особно грижливо за опазата на женската честь, като се отнася строго къмъ всѣко оскърбление на жената съ дѣйствиe. На словеснитѣ оскърбления въобще не се обръща толкова внимание.

Клевета въ най-старо врѣме се е наричало *обяждането*, *наковлаждането* (*denunciatio*, *denuncia*). Въ тоя смисълъ думата е употребена и въ ЗСЛ. (2 гл.) Но когато лъжовното, недоброе съвѣство наковлаждане и обвинение зачестило, то думата е почнала да се употребява прѣдимно за *обозначаване понятието на лъжливия доносъ*, а по-сетитѣ на *salottie*, въ новия наказателенъ смисълъ на думата. Клеветата въ смисълъ на лъжливъ доносъ се прѣдвижда още въ първата наредба на Крумовото законодателство. Въ RPN. сжщо така се говори за лъжливитѣ доносители, които ще сж били жестоко наказвани, за да е по-трѣбвало папата да прѣпоръча на българскитѣ пратеници и въ тоя случай — милосърдие (RPN. 84).

§ 103. Прѣстѣпления противъ имота.

Въ тая група влизать: кражба, грабежъ, противозаконно присвоиване или обсебване, палежъ и др.

а) Кражба (тажба, *furtum*, vol. Diebstahl) е отнемане на чужда движима вещь отъ другото противъ неговата воля съ противозаконно намѣрение да се присвои. Тя е позната на всички стари законодателства.

Намето старо право (КЗ.) наказва крадцитѣ, по образеца и на други сръдно-вѣковни наказателни правди, съ членоврѣдителяното наказание: счуиване голѣнитѣ (свиркитѣ) на краката (ст. 3).

Тѣзи строгостъ къмъ крадцитѣ въ старото ни право има и единъ ясенъ отзивъ въ RPN., а именно въ в. 86, гдѣто се разправя какъ се отнасяли къмъ крадеца, който не се признавалъ.

Юридическиятъ ни обичай знаятъ краджи, които не се наказватъ: тѣзи краджи не сж грѣхъ: 1. ако откраднешъ за да се нахранишъ; 2. ако откраднешъ отъ изедникъ или насилникъ, отъ сареникъ айнаджия и пр.; 3. ако си откъснешъ плодъ отъ чужда градина или лозе — само за да си наквасишъ устата (ЖС. VI. 191); 4. кражба на нѣщо подъ влиянието на пощевни; 5. кога на свадба деверътъ или други открадватъ нѣщо, за да го откупуватъ отсетѣ; 6. кражба на кокошка или гуска отъ познатъ приятель за гошавка, ако му се каже слѣлъ гошавката (ЖС. 202—203).

Конокрадството е било винаги тежкъ бичъ за селското население и стопанство.

Характерно е отнасието и на нашия ЗСЛ. къмъ кражбата на добитѣкъ и шьобше на прѣдмети отъ селското стопанство. Личи си, че авторътъ е ималъ прѣдъ видъ условията и обстановката на една земеделска страна, още неуредена добрѣ, каквато е била Бѣлг. Държавна. Въ 23 ст. се прѣдвизда кражба на чуждъ добитѣкъ първи, втори и трети пътъ. Наказанието е особѣнъ повръщането на савия добитѣкъ: първи пътъ бой, втори пътъ — изгонване, трети пътъ — конфискация на имота му. Слѣщиятъ ЗСЛ. прѣдвизда едно особно конокрадство, това во врѣме на война (чл. 25). Когато нѣкой открадне на война оружие, то изказанието е „да тевется“; ако ли откраднатитъ прѣдметъ е конь, то прѣдстои тежкото наказание: лишението отъ имота му въ смисълъ на понятието „да продается“. Загражеността на нашия ЗСЛ. на добитѣка е изказана и въ чл. 24, който счита за тежко правонарушение затварянето на чуждъ

добитъкъ или уморяването му съ гладъ или инакъ; въ такъвъ случай, виновниятъ плаща двойно цѣната на уврѣдения така добитъкъ.

Че конокрадството е било предметъ на особиа защита и строго се е прѣслѣждало у насъ, има данни и въ нашитѣ хрисовули, гдѣто се говори за специалното наказание: конски татъ, което означава глобата и обезщението, плащани отъ конокрадитѣ.

Б. Грабежътъ (*furtum, rapine, Raub, разбой, гуса*) е, кога нѣкой отнема чужда движима вещь отъ владѣтеля и, като употребява при това сила или заплашване било противъ него, владѣтеля, било противъ нѣкое друго лице и това съ цѣль да присвои тази вещь противозаконно (НЗ. 324).

Грабежътъ въ старото право се е считалъ за по-малко прѣстѣпно дѣяние отъ колкото въ сѣврѣмешното право. Грабежътъ се извършвалъ най-рано при сражения противъ чуждо-племенникъ. Отъ това и особиня възгледъ върху него. Това е дѣйствието, което старославянското и старо-българско право наричатъ разбой. Нѣкои историкоправници тълкуватъ грабежа като квалифицирано дѣяние на кражбата: кражбата е, споредъ тѣхъ, винаги тайна (*furtum nec manifestum*), а нѣкъ грабежътъ е единъ видъ явна кражба. Колкото за разбой, той билъ придруженъ, винаги съ насилие, а по нѣкога и съ смъртъ върху самата личность. Отъ нѣкои наметници се вижда, че не може да се прави толкозь строго различие и разрѣдѣляне на тѣзи названия.

Нашитѣ хрисовули прѣдвиждатъ разбой. ЗСЛ обширна редакция въ статията за разбойничитѣ гласи: „Аще разбойникъ имется, мечеви предасться“. Въ турско врѣме разбойтъ е билъ хайдутлукъ. Хайдутитѣ сж били това, което РП. нарича разбойници. Хайдутитѣ (хайдукѣ) въ извѣстни случаи сж били опасни грабителѣ и изтрѣбителѣ само за лощавитѣ людѣе, за турци и въобще за „изединци“.

В. Поврѣждане чуждѣ имотъ. — Както старо-германското, така и старото руско право знаятъ поврѣждане на чужди нѣща, което води не само къмъ обезщетение частното лице, но и къмъ шрафъ (глоба). Нашитѣ ЗСЛ осжда на сугубина (ЗСЛ. 24 чл.) оногови, който затвара чужди добитъкъ или го оставя да умре отъ гладъ.

Г. Палежътъ (*incendie, Brand, пожаръ, ужегъ, поджогъ*). се е считалъ въ всички врѣмена едно общепасно прѣстѣпно дѣяние.

Нашият ЗСЛ разглежда обстоятелствено палежа. Той се води по Еклогата, иначе по гръко-римското право, което различава палежъ въ градъ *infra urbem* и вънъ отъ града, селища или къщи (*coeciis aut villa*). По римското право не се назначава за това последното смъртно наказание, както прави Кърмачята. Нашият ЗСЛ предвижда: 1. умишленъ палежъ въ градъ; наказанието е смъртъ чрезъ изгаряне; 2. сжищъ палежъ въ селата, наказанието е пакъ смъртъ съ посичане.

Народътъ и до днесъ се отвая съ надлежната строгостъ къмъ палежа. „Нима по-голямъ грѣхъ отъ палежето“. — „Паличитъ заслужаватъ вжжѣ“ — казватъ народнитѣ поговорки.

Д. Нарушение и уврѣждане чужда недвижима собственостъ. Тукъ би могло да се постави онова менатълно уяснено прѣстъпно дѣяние, за което говори нашиятъ Виръ. Хрисовулъ и ДЗ., — потката. Потка, почка или бодка е синоринитъ знакъ между двѣ села или два имота. Потка е бодка т. е. пѣщо боднато, слогъ, межда. Тая дума се употребява и до сега въ нѣкои български села, особно по Софийско. Както вражда или кръвнина означава и убийството и мирата т. е. откупа за убийството; както конски татъ означава и конекрадство и обезщетението или глобата за сжищото прѣстъпно дѣяние, сжищо така потка означава и нарушението на синора и глобата или обезщетението за това дѣяние.

§ 104. Прѣстѣпление противъ челядта и половата нравственостъ.

Старитѣ законодателства сж починали твърдѣ рано да ограждатъ сѣмейната честъ на сърузитѣ чрезъ разнитѣ строги наказания. Въ най-ранното право въ самосжда прѣлюбодѣяннето е изниквало кръвната мѣстъ; по-късно мѣстъта минала въ откупъ, който се е плащаль на лицето, имаше право на *mundium*, а за робията — на господаря и. Тълкувало се е, че има обида, нанесена на мъжа отъ съблазнители и отъ самата жена. Мъжътъ можель да убие и двамата субекти на прѣстъпното дѣяние. Но тоя начинъ на саморазправа билъ замѣненъ по-късно съ обезщетение и глоба.

Славянскитѣ законодателства изобщо сж били доста строги къмъ нарушенията на съружеската вѣрностъ.

Нашиятъ ЗСЛ е предвидѣль доста наредби по тоя родъ прѣстъпни дѣяния. Една трета отъ статитѣ на кратката редакция обематъ постановления по прѣстъпни дѣяния противъ по-

ловата нравственост и сѣмейна честъ. Но въ тѣзи статии не се говори за прѣлюбодѣяние на съпругата, както е и въ Черковния Уставъ на Ярославъ. Сжидитѣ, вѣроятно, съображения сѣ извикали сѣщото положение. Колкото за мжжъ виновенъ въ прѣлюбодѣяние, той се наказва съ епитемии. (чл. 7 in fine).

Съставителтъ на ЗСЛ. е много загриженъ да ограда честта на дѣвица. И той прѣдписва строги наказания за прѣлстителитъ.

ЗСЛ. запрѣтѣва изрично браковетѣ между близки роднини, като кръвосмѣшеніе.

Въ много мѣста по цѣла България на разврата казватъ — беззаконіе. Това е единъ терминъ като че ли особенъ за прѣстѣжнитѣ дѣянія противъ половата нравственостъ.

Нашиятъ обичаенъ кодексъ е много строгъ къмъ разврата. Въ селата нийдѣ не сѣ се търѣли развратниця. Тѣ бивали по нѣкъдѣ живи изгарани. Най-лекото наказание било, слѣдъ силно набиване, да бждатъ изгонвани изъ селото (ЖС. VI. 150). Въ прѣлюбодѣяніето народниятъ възгледъ е много по-строгъ къмъ съпругата: като че ли, въ такъвъ случай, безчестіето е двоино — на самата жена и на кмщата (ЖС. VI. 151). Споредъ народния обичай, мжжтъ има право да убие и жена сѣ и съучастника ѣ при заварено прѣстѣжно дѣяние. И жената има право, въ подобна обстановка, на извѣстено въздѣйствие, но не на смъртъ.

Обичайниятъ кодексъ прѣслѣдва и кръвосмѣшеніето: такива оженени роднини въ старо врѣме ги прѣтрѣвали, живи изгаряли, зараввали или давили; най-малкото — изгонвали ги изъ селото, за да не пати народтъ (ЖС. VI. 155).

Многоженство и двуженство. — Многоженството е било незапрѣтенъ редъ на брачно съжитие въ всичко врѣме на езическата епоха. До колко е било то разпространено у българскитѣ славяни, то е други въпросъ. Безспоренъ е исторически фактътъ за неговото съществуване у всички индо-европейци, у славянитѣ, та и у българитѣ. Едно явно доказателство за старитѣ българи се срѣща, между друго, въ въпроса на Борисовитѣ пратеници, обърнати къмъ папа Николай (RPN): „Можемъ ли да имаме по двѣ жени, и ако не, какъ да се постѣпва съ имащитѣ?“. И папата отговаря: „Имащитѣ сѣ длѣжни да останатъ съ първата си жена и да се очистятъ чрѣзъ покаяніе“. (51) ЗСЛ. е уредилъ тоя въпросъ въ духа на папския отговоръ, както е впрочемъ редѣтъ, установенъ и въ черковнитѣ правила.

Крадене или грабене на жени (*raptus mulierum*, отмица, умикане жени) Въ най-ранно време краденето на жени, особено тамъ, гдѣто ендогамията се е заирѣтявала, е било обичайно и нормално явление. То е било форма на бракъ.

У южнитѣ славяни, гдѣто „отмицата“ е била най-обикновенниятъ браченъ редъ, християнството донесло строго възмездие противъ похитителитѣ на жени. Законодателствата възпрели наредбитѣ на Кърмчяхта, макаръ съ нѣкои видоизмѣненія (39,40 чл. чл. Зак. гр.). И нашето старо-право е възстанало противъ краденето на жени много рано. Борисовитѣ пратеници не пропуснали да питатъ Папа Николая и по тоя прѣметъ, какъ да се постъжи. Упѣтването на Папата било да се съобразяватъ съ законитѣ. Нашитѣ хрисувици поменаватъ за наказанието дѣвичий разбой, равнозначуще съ дѣвичий татъ. То е откупъ-глоба за краденето на мома. Но какво е било то — не се знае положително. Обичайното ни право различава краденето на мома съ нейно съгласие и насилствено. Въ западна България това крадене се нарича влачене мома. Въ случая на моминото съгласие, не се е много издирвало и случката се е завършвала съ уреждането на прѣширията по прѣстия редъ, чрѣзъ мирене съ родителитѣ и съ свадба; въ случай на насилствено крадене, на дѣянieto се гледало като на прѣстѣпление и дѣицатѣ му се наказвали строго. (Ср. обичаитѣ въ сборникитѣ на Богиничъ, Бобчевъ, Д. Мариновъ. Ж. С. III. 47—54. VI. стр. 161). За краденето на жена (омжжена) обичайното право не знае и не говори.

§ 105. В. Прѣстѣпления противъ държавата

Макаръ да сж се появили сравнително по-късно, прѣстѣпленията противъ държавата сж прѣдвидени още въ нѣкои много рани законодателства. Първоначално държавнитѣ владѣтели за посѣгания противъ тѣхната личностъ или противъ тѣхнитѣ права сж се разоравяли както частнитѣ лица съ тѣхнитѣ обидници: прибигвали до кървава мѣстъ и самосжлъ.

Старобълг. наметници съдържатъ доста данни за съществуването на държ. прѣстѣпления. И въ България, както въ Русия на първо време държавнитѣ владѣтели сж се саморазправяли съ своитѣ конкуренти и съ мятещитѣ. Още изъ RPN. ние се запознаваме съ нѣкои държавни прѣстѣпления: 1. възставане или мятежъ противъ държавния владѣтель. Борисовитѣ пратеници питатъ, какъ да се постъжи съ дѣицитѣ на възста-

ние Папата отговаря, че за подобните има предвидени наказания въ законитѣ, които той имъ проважда. Обаче, отъ държавни владѣтели зависи да помилва (19). — 2 Бѣгството изъ България на свободенъ дори човѣкъ, т. е. напущането из страната безъ специално на това разрѣшение, се считало също така за държавно прѣстѣпление. Папата се постаралъ да обясни на българскитѣ пратеници, че напразно се задрѣтѣва населването на свободнитѣ граждани и посочилъ за доказателство библейския примѣръ на Аврама.

На българската граница, която била отбѣлѣзана съ стѣпи и по нѣкадѣ съ огради, стояла стража. Ако тая стража не била достатъчно бодра и пропускала нѣкого да прѣмине, виновнитѣ стражари се прѣдавали на смъртъ. И въ тоя случай, попитанъ що да се прави, Папата отговорилъ: вижте въ законитѣ: но, тъй като до сега вие сте прѣдавали лесно и всѣкого на смъртъ, сега сте длъжни, колкото се може повече, да помилвате и да пазите за живота. — Най-послѣ, тукъ могатъ да се подвежатъ: и бѣгството въ врѣме на война, и неизпълнението заповѣдта да се иде на нея. И въ този случай Папа Николай сѣмѣтва снизхождение и смекчаване на строгостта на дѣйстващитѣ закони (23, 23), ако не може да се помилватъ виновнитѣ. — Прѣди сражението, българскиятъ владѣтель изпровождалъ вѣрни хора да прѣгледатъ оржжието, конетѣ и всичко нужно за бой. Тоя, у когото не било всичко въ редъ, билъ наказванъ.

Ако въ езическа епоха е имало изброенитѣ категории държавни прѣстѣпления, по-сетнѣ съ засилването на държавната властъ и при въздѣйствието на византийския асолютизъмъ, тѣ сж били още повече развити.

§ Г. 106. Прѣстѣпления противъ религията и черковата.

Прѣстѣпленията отъ тая група могатъ да се разпрѣдѣлятъ на: а) светотатство; б) богохуство или кощунство; в) прѣстѣпления, които иматъ за объектъ священитѣ мѣста като гробища и др.

А. Светотатството е черковна татба или кражба на свещени вещи. Както повечето отъ черковнитѣ и въобще религиозни прѣстѣпления, и светотатството е заето отъ Кърмачята (Гр. Зак. 34, 57—58). Това е римскиятъ *Sacrilegium*.

Б. Кощунството или богохудството е произнасяне неуважителни думи къмъ религията и черковата, къмъ

правилата и обрядитѣ, въ които е изразена външната страна на християнската вѣра. Обектътъ не е учението и самата религия, а поменатитѣ обряди.

„Тия, които хулятъ Бога, които се подиграватъ съ вѣрата, които измѣнятъ черковнитѣ наши обряди и обичаи, тия не сж добри човѣци; отъ тѣхъ да се бѣга далече“, казва обичайното право на народа (ЖС. VI. 104). Счита се за голѣмъ грѣхъ гавренето съ Божието име или съ иконитѣ (моя Сборникъ на б. юр. об., Нак. право, в. 106).

В. ЗСЛ. знае третия категория прѣстѣпления, на които обектътъ е, между друго, гробищата. Чл. 28 запрѣтѣва ограбването (събличането) на мъртвитѣ въ гробъ като прѣдписва за това тежкото наказание „да продается“. И до сега въ срѣдата на народа се явяватъ такива „прокопсанци“, които разкопаватъ гробища, за да обиратъ мъртвия. Такъвъ крадецъ се счита, че е излѣзълъ илѣ вѣрата си; клетва го гоши, бащина или майчина. Ако се улови, той се наказва селски съ бой, а погътъ не му дава „комка“ (ЖС. VI. 111).

II Наказания.

§ 107. Старинтъ и съврѣмениятъ възгледъ върху наказанията.

Староврѣмскитѣ възгледъ върху наказанията се отличаватъ отъ днешния, както се е отличавалъ и възгледътъ върху прѣстѣплението. Въ днешно врѣме наказанието е дѣло на държавната власть; то има характеръ на нѣщо необходимо, налагано въ интереса на обществения редъ. Обществениятъ елементъ е отличителната черта на съврѣмениято наказание.

Други е билъ възгледътъ на старината. Държавата, обществото първоначално не сж се интересували отъ въпроса за наказанието. То се прѣдоставяло всецѣло на усмотрѣнието на частното потърпѣвшо лице или на неговитѣ близки. Тѣ били власти да наказатъ или не, да прѣслѣдватъ или не виновника на известна „пакостъ“ или „обида“. Самиятъ родъ и размѣръ на наказанието дълго врѣме е опрѣдѣляло частното лице. Прочее, отличителната черта на староврѣмското наказание е неговиятъ частенъ характеръ. Тая черта се забѣлзва и въ процеса на развитието на самитѣ най-ранни наказания: първото, най-ранното наказание е кръвната мѣсть, отвърщането. Тя е била дѣло на частното лице.

§ 10°. Цѣльта на наказанията.

И въ отношение на цѣльта на наказанията иначе е гледала старината, иначе гледа новото врѣме. Съврѣмешното наказателно право се домогаа да упражни извѣстна въздѣйствиа върху прѣстѣпната воля, да стрѣсне, да силаши наклонитѣ къмъ прѣстѣпни, запрѣтени отъ закона дѣлния, най-послаъ, да поправи, като прилага наказанията споредъ степенъта на проявената зла воля и прѣстѣпна енергия. Съврѣмешното углавно право се грижи да бжде по възможность справедливо и равномерно въ прилагане на наказанията.

Не така е било въ старо врѣме, когато частниятъ мѣститель е билъ рѣшаващиятъ факторъ. За него цѣльта на наказанието е състояла въ личното му удовлетворение. Той или е искалъ глава за глава, кръвъ за кръвъ, око за око, или се е задоволявалъ съ откупъ на нанесената нему пакостъ — поврѣда. Частната мѣсть се е измѣрвала отъ субективното оцѣнение на уврѣденитѣ; размѣрътъ зависѣлъ отъ мѣрката на разгнѣвеното чувство, слѣдователно отъ темперамента. Ще рече, наказанието чрѣзъ мѣсть и откупъ е било едно неравномѣрно и крайно несправедливо наказание.

Положителниятъ законъ на държавната организация е дошелъ да постави край на произвола, който царувалъ въ периода на изключителното прилагане обичайното право. Положителниятъ законъ поставилъ въ правилно съотношение наказанията съ прѣстѣпленията, като се ръководилъ отъ дѣйствителната цѣль на наказанието, като държавна и обществена необходимостъ. Ако на първо врѣме, слѣдъ организуването на първитѣ общества, първата безсѣзнателна реакция на мѣстителя минава и дълго врѣме ръководи държавната власть, като замѣстница на частния тѣжителъ, то постепенно държавата се отклонява отъ частната мѣсть, за да се съобрази съ истинската задача и цѣль на наказанието. Възмездieto и имотнитѣ удовлетворения въ полза на частното лице сторили окончателно мѣсто на други цѣли, каквито въ началото сж били: фискални — вземането колкото се може повече глоба, за да се пълни държавното съкровище, а по-късно изтрѣблението на прѣстѣпницитѣ (тенденция, каквато се забѣлѣзва и въ Крумовото законодателство), заплашване (устрашаване) и, най-сетитѣ, поправянето на прѣстѣпницитѣ.

Въ нашата старобългарска дума наказание се подчертава и цѣльта му, отъ когато тоя терминъ е замѣнилъ прѣ-

дипния: мѣсть. Наказание е ошачавало, между друго, обучение, поправяне (institutio).

§ 10^о. Евдове наказания.

Ако речемъ да прослѣдимъ исторически развитието на наказанията, ще трѣбва да приемемъ: а) мѣсть; б) откупъ и глоби; в) най-сетѣ, углавни наказания.

а) Мѣсть.

Мѣстѣта е въ тѣсенъ смислъ възмездие за углавна неправда, навършено лично отъ потърпѣвшия или отъ неговитѣ рожини. Първоначално тя е била чисто лична, частна разправа. Много по-късно и въ нея се забѣлзва една обществена черта: за да бѣдѣла правомѣрна мѣстѣта трѣбвало да бѣде явна, публична. Най-сетѣ тя се възприема и отъ писаното право: ние я срѣщаме прѣдписана въ много стари законодателни памятници.

При развитието на общественитѣ организации и засилване на властѣта, почва се извѣстно ограничение въ по-ранното пълно усмотрѣние на частната мѣсть. Тя се свързва съ произнасянето на сѣда, което е можало да бѣде прѣдварително или послѣдуваще.

Кой ималъ право и обязаность да мѣсти? Първоначално това е било неуредено. По-късно законътъ и тукъ внесълъ единъ редъ.

За каква прѣстѣпни дѣяния и какъ е могло да се мѣсти? Поменахме, че за всѣка пакость, за всѣка обида и уврѣждане е могло да бѣде и отмѣщавано. Наброяватъ слѣднитѣ прѣстѣпни дѣяния, за които може да се отмѣстява: за убийство, нараняване, осакатяване, биене, обида. Съ врѣмето правото за отмѣстяване се е ограничило

Колкото за способа на мѣстѣта, то първобитниятъ редъ билъ да се мѣсти по сѣщия начинъ и дори съ оружие, подобно на оноа, съ което си е служилъ виновниятъ. При това, въ извѣстни правди, прѣдписвало се е да се отвърне съвѣмъ сѣщата поврѣда, която виновниятъ е причинилъ: изваждане дѣсного око, ако той е извадилъ такоа, и пр.

Еволюцията отъ мѣсть къмъ откупъ (compositio) не е станала нито изведнѣжъ, нито въ скоро врѣме. Тя се е вършила продължително и на стѣнала, като за пълния прѣходъ въ откупъ сѣ спомогнали нѣкои външни фактори и учрѣждения.

6) Откупъ.

Мъстътъ не изчезнаа съвсѣмъ и тогазъ, когато се е появила откупътъ. Тя могла още дълго време да живѣе редомъ съ него; като послѣдваще, ново утвърждение, откупътъ е билъ велико благодѣйние за човѣчеството. Той прѣкратилъ поронитѣ кръви, които се лѣли до него, много ижти незаслужено, защото невинни плашали съ кръвта си за прѣстѣженията на прями виновници. Откупътъ произвелъ единъ наистина великъ прѣваратъ въ човѣчеството и като че поставилъ край на онова ужасно положение въ правосъднето, което имало изгледъ на *bellum omnia contra omnes*. Вънъ отъ това, откупътъ се живна при по-добри икономически условия на животъ, когато вече имало зѣможни имотни люде. Ако поиването на откупа е знакъ на смекчение на нравитѣ, той не по-малко е и послѣдния на по-закрѣпвали икономически условия въ живота.

Откупътъ е носилъ разни названия дори у единъ и същъ народъ. Най-разпространено е у иѣмцатѣ *das Blutgeld* (крѣвни пари) *Blutrache* (кр. мъстъ); у руситѣ — головничество, (за убийството), урокъ (за другитѣ откупи у полшитѣ и чехитѣ *hlava*, у сърбо-хърватитѣ вражда. — глава (*caput*), краварина; у българитѣ: вражда или фунъ (за убийството) по старото право, крѣвнина по обичайното право; разбой и гатъ — за грабежъ и кражба.

По-късно това право се ограничава въ по-тѣсни граници, додѣ въ извѣстни мѣста стига, при индивидуализирането на челядта, да се дава само на потърѣвившия. Откупътъ се е давалъ първоначално на пострадалия родъ. Като замѣна на мъстътъ дълго време откупътъ е билъ считанъ еквивалентъ на кръвта. Това обаче сѣващане на частния характеръ на откупа се промѣнило съ времето: държавната власть почва да се домогва и тя да се „помири“ съ прѣстѣжника, виновенъ и прѣдъ нея вече като организувано общество, поради нарушеннето на мира отъ страна на виновния.

Въ нашитѣ юридически обичаи се срѣщатъ слѣди отъ доказателства, въ що е състоялъ откупътъ отъ ранното време. Освѣнъ съ пари, откупъ се заплащалъ съ жива стока, съ храна, даже съ нѣкои недвижими имоти, т. е. съ всичко, което е било въ гражданско обращение. Имоти, които сѣ принадлежали на селото, на общината, не сѣ могли да служатъ за откупъ, напр. селски браница, хармани, ливади, пасища и др. (Ср. ЖС. VI. 179).

в) Глоби.

Глобата (*multa, multa, amende, Strafe*) е парично наказание. Исторически, тя е прѣобразението откупъ въ полза на държавното съкровище (фиска) съ по-широко и публично-наказателно назначение. Ако откупъ е билъ давниъ на рода или на потърпѣщето лице, за да бждатъ тѣ удовлетворени, помирени и така да не гонятъ мѣстъ противъ прѣстѣжника, глобата е била наказание, наложена въ интереса на обществения редъ.

Произхождението на самата рѣчь г л о б а е още недобрѣ установено. Нѣкои мислятъ, че думата е новогръцка (клона) или албанска (глобл). Херм. Пречекъ (Prove, 12) поддържа, че глоба е югославянска дума, отъ гдѣто е прѣминала и у ромѣнитѣ. Въ нѣкои отъ югославянскитѣ паметници, особно сърбохърватски, се употрѣбаватъ имѣсто глоба думитѣ: о с у д, с у д б и н а, заговор, зарок, завез, пена или пеня и вѣзда; има и старославянската дума железва, жлава и пр. Тѣзи частъ отъ откупа, която е постъпвала въ полза на владѣтеля и по-късно въ полза въобще на държавното съкровище, като имотно или парично наказание, е носила разни названия: у нѣмцитѣ това е било *Ugeduz* отъ *Uede* (миръ), у руситѣ *в ѣ р а* — за убийство и тежки наранявания, *п р о д а ж а* — за другитѣ прѣстѣжни дѣяния; у насъ *в р а ж д а* — за убийство и другитѣ тежки прѣстѣжни дѣяния. Най-напрѣдъ *в р а ж д а* е било обезщетението, цѣната за убития, кръвницата. По-късно съ думата *в р а ж д а* почнали да наричатъ и вирата т. е. глобата за убийство, която постъпвала въ полза на царщината.

Плащането на наказателнитѣ глоби (вражда, разбой, татъ и пр.) въ полза на държавното съкровище не е изключвало плащането обезщетение на рода на потърпѣщия или на самия потърпѣвши. Виновиниятъ е билъ длъженъ да дари възможностъ и за удовлетворение на потърпѣщия, да се мири съ него или съ близкитѣ му и само по тоя начинъ се турялъ край на прѣстѣждането. То се е завършвало често съ обличението и сродяването на двѣтъ страни чрезъ кумство и побратимство.

Нашитѣ паметници не сж ясни по прѣдмета за опрѣдѣленіе размѣра на глобитѣ, а също и за посочване цѣлоститѣ, въ които се е опрѣдѣлялъ тоя размѣръ. ЗСЛ. опрѣдѣля обезщетението за „дѣвичи срамъ“ на литра или 62 спълеза (въ нѣкои списъци — златници).

Въ турско врѣме се знае за плащане по нѣколко юкни, торби, дори товари, за извѣстни обезщетения или глоби.

§ 110. Публично-правни наказания.

Когато се появила държавната власт, като нещо отделно от родовитѣ и задружни старѣи и организации, тя поела въ своитѣ рѣки прилагането на сжщитѣ наказания, които сжществували въ рода и задругата. Държавната властъ подлагала убийцитѣ и членоврѣдителитѣ на сжщитѣ послѣдствия, които ги заплашвали при прѣдшшнихъ редѣ. Като упражнявала правото на старѣитѣ, на домакина въ кжщата, тя приобтѣвала до тѣлесни наказания, до изгонвания, до отнемане на имота или само откупа, но вече не въ изключителна полза на потърпѣвшитѣ, а или дѣлила тѣзи откупи наедно съ рода на потърпѣвшия, или починала да си ги присвоява съвсѣмъ. По този начинъ и прѣдшшнитѣ названия на тия възмездия отъ частенъ характеръ се смѣсали съ новитѣ названия на глобитѣ и наказания въ интереса на държавата. При това държавата постепенно починала да дава прѣдимство на едни наказания прѣлъ други и цѣлъ редѣ, по-напрѣдъ непрѣслѣдвани и не наказвани прѣстѣпления ти вмѣстила въ реда на наказуемитѣ отъ закона. Друго: итѣкои мѣрки не се прилагали, освѣнъ като прѣдварителни. Държавата си ги усвоила като наказания. Напр., изгнанието или заточението на първо врѣме е било само една мѣрка за прѣдварѣне или прѣсичане на прѣстѣпното дѣяние; по-късно държавата установила отъ тѣхъ наказания за осждени прѣстѣпникѣ.

Наказанията, които по-късно се развиватъ и установяватъ въ дѣйстващото българско право, сж разнообразни. Тѣ сж се появили или видоизмѣнили въ разни врѣмена и главно подъ влиянието на гръцко-византийското право. Би могла да се нареди слѣдната лѣстница (скала) на наказания, познати въ Стара България, като се почва отъ най-тежкото: 1. смъртна казнь (лишаване отъ животъ); 2. членоврѣдителни наказания (осакатявания); 3. изгонване; 4. отнемане на всичкия имотъ (конфискация или продажба со всѣмъ имѣниемъ); 5. биеие (да тецетси); 6. лишаване отъ свобода, затворъ въ темница; 7. глобяване.

Духовнитѣ наказания занимаватъ отделно мѣсто.

1. Смъртна казнь (смъртно наказание).

Ако правилото „кръвъ за кръвъ“, „глава за глава“ е била постепенно замѣнявано съ реда на откупитѣ, това не е спирало държавната властъ, когато се засилила да прибѣгне до лишаване отъ животъ, като публично наказание въ интереса на обществената безопасностъ.

Смъртното наказание въ старо време у насъ се е извършвало чрѣзъ следнитѣ способи, за които се срѣщатъ данни въ ЗСЛ, Кърмента, народнитѣ умотворения и пр.

а) Чрѣзъ мечъ или заклаване. ЗСЛ чл. 16. за умишленъ палежъ въ село прѣдписва: мечемъ да усѣкнають ѝ;

б) Чрѣзъ изгаряне. Тоя способъ на смъртно наказание е прѣдвиденъ въ ЗСЛ чл. 16, за умишленъ палежъ въ градъ: огнемъ да сожигнають ѝ.

„Изгаряне живо“ е наказание, което обичайното право назначавя за нѣкои опозорителни прѣстѣпни дѣяния. Народътъ изгарялъ живи магесвицигѣ, бродницигѣ и развратнитѣ жеши.

в) Обѣсване. Тоя способъ на смъртно наказание ще е билъ много разпространенъ. Народнитѣ пословици и поговорки утвърдяватъ това. Той е отъ „вжасъ“ или „конопецъ“; — той е „обѣсникъ“; — „единъ пакъ да го обѣсишь му е малко“, казватъ за нѣкой отчаянъ прѣстѣпникъ.

г) Набиване на колъ. Поговорката: „отъ колъ и конопецъ“. Народнитѣ приказки разиравитѣ най-много за тоя способъ на умъртвяване. Нѣкога турцигѣ набивали живи хора на колъ.

д) Разчекване или разкъсване на два коня. Също се разирава въ народнитѣ приказки.

е) Хвърляне и увиране въ казанъ. За него има слѣди въ народнитѣ приказки. Ш. Летурино също съобщава за тоя способъ на смъртно наказание, употребяванъ въ срѣднитѣ нѣкове надъ подиравачитѣ на мошети.

2. Членоврѣдителни наказания.

Осакатявания (mutilatio) сж били остатъкъ отъ врѣмето на талионното право: око за око, зжбъ за зжбъ.

Още въ законодателството на Крума се срѣща чупене на гळेжи (свирки на краката) — едно мутиляционно наказание, което не е било по-жестоко отъ толкозь други, прѣдвидени въ посетифицини християнски законодателства напр. въ Закона на Ст. Душана).

По-късно въ RPN. се срѣща едно съобщение на Борисовитѣ пратеници, какъ се отнесли българитѣ къмъ единъ лъжливъ гръцки поетъ, кегото, за измамата му, тѣ рѣшили да накажатъ: като му се отрѣжатъ ушитѣ и носа, да го биятъ и изгонятъ изъ държавата (14, 16)

Въ известни времена и страни членовръждителствата сж били употребявани като полицейски мърки. За една кражба се отръзвалъ единъ пръстъ, за повторена — втори и т. и. за да можель да се познава рецидивистътъ. Такива мутации сж били замѣствани или употребявани редомъ съ така нареченото *жигосване*, което е имало същото назначение.

Нашиятъ обичаенъ кодексъ поменана за следнитѣ видове членовръждителни наказания: 1. Ръзване пръсте отъ ржицъ и носе, отсичане самитѣ ржицъ и носе, уши, устни, езикъ. 2. Избалкване очи (задене или извъртване очи) и змби. „Азъ ще ти извадя и кятнитѣ змби“ (поговорка). 3. Дулчене езика съ игли.

3. Изгнание (изгонване, *bannissement*).

Изгонването е било най-напрѣдъ една повече прѣдпазительна, поправительна мърка отъ колкото едно углавно наказание. До изгонването сж прибѣгвали въ най-ранно време задругитѣ, родоветѣ и селскитѣ родови съюзи, за да прѣмахнатъ нѣкой връждителенъ, опасенъ членъ изъ своята срѣда. Това изгонване е било много пжти временно. Изгонването се прилагало на разваленитѣ жени или мъже въ нѣкои села и паланки.

Въ RPN. има да се говори за случая на изгонване гърка-измамникъ попъ, откакъ билъ наказанъ съ отръзване уши и носъ и откакъ билъ набитъ. Въ ЗСД. (чл 27 и 29) и др. наметници се срѣща изгонването, като наказание. Това изгонване било два вида: едно изгонване отъ една областъ или жува въ друга, това, което напомня съврѣменното интерниране; другото — вѣгъ отъ държавата.

Правоспособността на лицето въ най-старо време се е ограничавала въ прѣдѣлитѣ на новата териториална община. Изгонениятъ отъ общината не само се лишавалъ отъ своя имотъ, но и изгубвалъ всѣка връзка съ своитѣ роднини, близки въобще съ всички членове на тая община.

Нашето обичайно право дѣе както изгонването изъ една челядна задруга, така също изгонването изъ една община. Изгонването изъ община, или село е било наказание много рѣдко, то се прилагало на развратнитѣ жени, когато не сж искали да прибѣгнатъ до изгарянето или удавянето имъ.

4. Конфискация.

Конфискацията е старъ наказателенъ институтъ. Конфискацията се прилагала много често и при много случаи въ най-

дълбоката старина. За нея съдържатъ наредби най-ранниѣ кодекси. Когато искали да накажатъ нѣкого съ изгонване, дори само изъ сръдата на челядта или селската община, естествено послѣствие било да му отнематъ или разграбятъ имота; и обратно — отнемането на имота водѣло слѣдъ себе си невъзможността да се живѣе въ тази сръда. Съ други думи между изгонването и лишаването отъ имотъ (конфискацията) имало тѣсна връзка.

По-късно конфискацията почнала да се прилага, отдѣлно или независимо отъ изгонването, или независимо и отъ друго наказание.

Въ извѣстни законодателства и до сега смъртното наказание води подиръ себе си конфискация на всички имотъ.

У старитѣ славяни конфискацията е била позната макаръ малко въ своеобразни форми и названия. Рускиятъ типъ е: потокъ и разграбление. Потокъ е лишение отъ лични права; разграбление — лишение отъ имотни права; тѣ наедно съставляватъ единъ нераздѣленъ видъ наказание, а не два вида.

Най-ранната конфискация е състояла имено въ прѣдоставяне всичкия имотъ на осѣдения на усмотрѣние на цѣлото общество. Въ най-ранно врѣме първобитното общество, разграбвало тоя имотъ, и така правило отъ него обществено достойние.

За конфискацията, като самостоятелно наказание въ старото българско право се знае вече отъ врѣмето на Крума. Въ втората и петата наредба на КЗ. се прѣдписва конфискацията: имено да се конфискува имота на укриватели, на крадци и на онегодъ, който не дава достатъчно на просекъ. Сигурно конфискацията въ Крумово врѣме е ставала въ полза на държавното съкровище. За конфискации говорятъ и нѣкои членове отъ ЗСЛ. (1-й и 10), въ които сж употребени терминитѣ: да продається со всѣмъ имѣниемъ.

5. Биене (да тепется).

Нѣма старо законодателство, което да не прѣдвижда боя, като наказание.

Нашиятъ ЗСЛ прѣдвижда не на едно мѣсто наказанието: 1, да тепется или да биень будеть; 2 ради до 140 Да тепется с обикновено биене, като по-леко наказание (чл. чл. 8, 13, 17, 24, 26) Ради до 140 е биене по-силно до произвеждане на посягания (чл. 16 ЗСЛ).

Въ RPN боятъ се срѣща въ два мѣста: 1. биене на измамника-гърци попъ, на когото отръзали ушитъ и носа (14, 16); 2. биене съ сопи и мушкане съ желязни бодове на разбойника и крадца, за да се признаятъ. Боятъ е признатъ и въ обичайното ни право.

6. Темница (затворъ)

Темницата е позната у българитъ въ много рано време. Пазенето на темница или „темницѣ блости“ е била една обща за всички „работа“ (тегоба), както това се вижда отъ нашитъ хрисовули

Въ RPN. се срѣща едно поучение отъ папата, какви добри дѣла да се вършатъ прѣди битвата: между тѣхъ е да се отварятъ темници и пушатъ на свобода затворницѣ.

7. Глоба.

Видѣхме, какъ се е появила глобата. Отъ частно-правния откупъ чрѣзъ постепенна еволюция се установява глобата и заема едно широко мѣсто въ всички наказателни кодекси на старото и ново време. Глобата е позната у насъ въ много паметници.

За глоба говорятъ нѣкои наредби въ ЗСЛ., ако и подъ други терминъ: продати, да продается. За глоби изрично говорятъ и не на едно мѣсто нашитъ хрисовули, като изброяватъ една голѣма редица отъ глоби, които сж бивали събирани въ полза на държавното съкровище (руската-продажа князю, *Srafе*). Размѣритъ на глобитъ сж обикновено точно опредѣлени въ повечето кодекси.

ЧАСТЪ ЧЕТВЪРТА.

ИСТОРИЯ НА ГРАЖДАНСКОТО ПРАВО. ЗА ЛИЦАТА.

§ III. Физически и юридически лица.

1. Лицето (persona) е основата на гражданското право; лицето има власт (dominium) надъ вещитѣ; то влиза съ други лица въ договори и задължения; неговото битие може да бъде продължавано чрезъ правото на наследство. Сега се вижда много просто понятието на лицето, като субектъ на частното, на гражданското право; но това понятие е прѣминало чрезъ дълговрѣмenni стъпала на развитие въ историята на правото.

Въ най-ранно врѣмѣ, когато не бѣха строго раздѣлени началата на публичното и частно право, лицата, които бѣха носители на частното право, бѣха колективнитѣ съюзи: челядниятъ, родовиятъ, общинскиятъ, жупиятъ. Отдѣлното физическо лице още не изтъюваше, освѣнъ въ много рѣдки случаи. Дълго врѣмѣ тѣзи съюзи поглѣщаха лицето и затова въ много славянски права не се срѣща даже терминъ за обозначаване това, което сега значи лице. Самата дума лице е означавала единъ видъ зависимъ човѣкъ, вѣтнникъ или вещь.

Юридически лица въ старото българско право сѣ били познати и тѣхното положение е било уредено на първо врѣмѣ по обичай, а по-късно и споредъ римско-византийското право, паралелитѣ на което чрезъ Кирманта въздѣйствиуваха доста върху българскитѣ учредения. Следъ челядниятъ и родовиятъ съюз, които прѣдставляваха единъ видъ юридическо лице, въ тая категория сѣ редѣха:

а) Черковитѣ и мѣнастиритѣ. И черковитѣ, и мѣнастиритѣ имаша гражданн имѣния, села, селанитѣ на които били привързани съ тѣгоби къмъ тѣзи юридически лица.

б) Градове, села и жули. Ние видяхме, че села и жули сж били също така юридически лица, както и манастиригѣ. Тѣ сж били надарувани съ права, имали сж обществени имоти, отговаряли сж за пакостигѣ, извършени въ чертата на тѣхния снорѣ.

в) Държавата. За държавата като юридическо лице, памятницигѣ ни даватъ малко данни.

§ 112. Правоспособността на лицата.

Правоспособността на едно физическо лице, въ човѣка, възниквала съ завършване на рождението му. Но проявлението ѣ зависѣло отъ извѣстни условия: физически, духовни, положението въ обществото.

а) Полъ. Много стари правди придавали на лицата отъ мъжки полъ по-голямъ обемъ права; тѣ ограничавали правоспособността или поне дѣеспособността на жената въ нѣкои отношения. Характерно е, че въ нѣкои права на арабски народи, между които и на славянскитѣ, въ раннитѣ врѣмена положението на жената въ гражданското общество не е подлежало на толкова ограничения, колкото се появяватъ по-сетѣ въ периодигѣ на една по-нисока степенъ на културно развитие. У насъ при днешното състояние на изучавания на българската култура въ далечното минало нѣмаме ясни данни за юридическото положение на жената въ славянската епоха, но, като се има прѣдъ видъ, че тогавъ е съществувалъ прѣимуществено патриархалниятъ строй, ще трѣбва да се признае, че жената е носла сжщитѣ ограничения, както и другитѣ членове въ сѣмейния съюзъ. Християнството у насъ не е принесло влошаване въ правното положение на жената. Напротивъ:

Имотнитѣ права на жената при развитието на задругата оставатъ сжщитѣ, както въ славянско врѣме.

б) Възрастта. Най-неопредѣленъ е въ старитѣ законодателства прѣдѣлътъ на встъпване въ пълнолѣтие, слѣдователно моментътъ за постъпване и завършване на правоспособността. Въ нѣкои нрѣзби, зети изъ римско-византийското право, съвършенолѣтието се достигало съ 25-годишната възраст; имало, обаче, и други степени на възраст, 7 и 14 години съ разни послѣдствни слѣдъ възмъжването ѣмъ. Изглежда, че възрастта отъ 25 години още не е била възвръщана нито у българитѣ, нито у другитѣ славяна.

Въ пѣхон наши заметни срокъ за настѣпание въ свѣршеността се определятъ на 13 и 20 годишна възраст. ЗСД посочва 20 години, тамъ гдѣто Еклогата говори за 13 години. Срокъ 15 години се е признавалъ въ много нарѣдби на нашето обичайно право, както и въ много кодекси на старината.

в) Физическото и умствено здраве. Тѣзи условия въ частно-правнитѣ сѣбаки и отношения сѣмо така не сѣ били ясно определени.

г) Принадлежностъ къмъ друга, чужда държава. Чужденцитѣ въ старитѣ държави сѣ били подлагани на известни крайно годѣми ограничения, даже лишения и прѣсѣдания.

У българскитѣ славяни се срѣща известно договорно уреждане на положението на чужденцитѣ въ Стара България. Това се вижда отъ договоритѣ и хрисовулитѣ на българскитѣ царе. Отъ тѣзи заметни става ясно, че чужденцитѣ въ България били по сизата на помещатитѣ актове „любовни и всекрѣпни гости“ на цара, които имали право да ходятъ по всички области на царството съ всѣкаква стока, свободно да купуватъ и да продаватъ, безъ да имъ се прави каква и да било сѣнка и безъ да имъ се взематъ нѣкакви берни или мита по класуритѣ, прѣходитѣ, мостоветѣ, търговетѣ и пр.

д) Социалното положение. Класовитѣ на болѣри, духовенство, свободни граждани и тия на свободнитѣ люде не сѣ били закрити и сѣ могло, при известни условия, лесно да се минава отъ единъ въ други; но пакъ тѣ сѣ имали известно внимание на правоспособността.

I. Сѣмейно право.

§ 113 Челядъ сѣмъ.

Челядъ сѣ сѣюзътъ на съружитѣ помежду имъ и на сѣщитѣ, като родители, съ дѣцата имъ. Теоретически, за да има челядъ, доста е да има съружески сѣюзъ. Има ли или нѣма дѣца отъ този сѣюзъ, безразлично е за наличицата на челядъ. Не е било така въ старина. Особено не е било така въ старото славянско право. За да имало челядъ, необходимо било да има на лице двата сѣюза, Съружескиятъ сѣюзъ, който билъ лишень отъ дѣца, не удовлетворявалъ повитието на челядъ. Нѣщо повече. Безплоднето било причина за разтърване на брака. Спо-

редъ старитѣ закона на нѣкои славянски народи смъртта на една отъ родителитѣ прѣкратавалъ родителската властъ и дѣцата се освобождавали.

Челядниятъ съюзъ сѣдѣ неизбѣстни стадии на развитие с почналь да се прѣдставява въ форма на малка и голѣма челядь, по-късно задруга. Малката челядь е ограничениятъ съюзъ на сѣрузи-родители съ тѣхнитѣ дѣца. Голѣмата челядь или задруга е сѣщиятъ съюзъ само много по-сложенъ, порасель и по-широкъ.

§ 114 Задругата. — Название и произходъ.

Название и произходъ. Думата задруга е сръбска, но не сръбска-народна, а княжеска дума. Тя има сѣщото значение, което у насъ има думата „дружество“. Думата „задруга“ е получила много широко употрѣбление и — права или крива — всички си служатъ съ нея. Ние не шемъ да я избѣгнемъ, толкова повече защото, споредъ мнитѣ издирвания, у насъ думитѣ „дружини сили“, „дружина кѣща“, „тѣ не сѣ заружни, а самши“, доста сѣ чести. Въ Софийско за това понятие употрѣбаватъ и доста много думата „у кушь“, „кушчина“, както по-късидѣ — „дружина“ и „голѣма челядь“, „голѣма кѣща“. „Ние живѣемъ у кушь“, „всичко ни е у кушь“, „тѣ сѣ дружина въ кѣщи“, „тѣ сѣ голѣма челядь“.

Задругата не е нѣкоя нова форма на сѣмейно обществие. Тя се криве по потекло въ много далечната старина. И ако речемъ да научимъ отъ произхожденното му на сетиѣ, еволюцията на сѣмейството, за да дойдемъ до задругата, ние бѣхмъ отишли много надалечъ.

Най-ранната история вече зъварва колективната челядь и редомъ съ нея колективната собственостъ. Надникнемъ ли въ сѣмейно-общинния битъ на кой и да било древенъ народъ, особено отъ арийско произхождение, ние ще се срѣцнемъ съ голѣмата челядь, съ рода, съ племето.

За насъ е достатъчно да констатираме тукъ, че голѣмата или колективна челядь е живѣла въ най-ранната епоха на човѣческия животъ. Тоя изгледъ се сподѣля отъ много учени социолози, историци и правници.

Редомъ съ голѣмата челядь, обаче и много рано въ далечното минало се срѣща и малката. Тя се е образувала или чрѣзъ отдѣляне отъ голѣмата или чрѣзъ самосбразуване, браченъ съюзъ на единъ дѣншкъ, почнала да

живе отдално. Мажното е да се проследи епохата, въ която се почва прѣмущаеното смѣщаване на малката челядь, нейното прѣобладаване и изчезването у развитѣ народи на голѣмата, както е най-трудно да се уловятъ и многото причини, които сж помогнали за това изчезване. Това е станало, както се види, много полена и неуспѣшно¹⁾.

Сящо така и редомъ съ индивидуализирането на челядята се е появила и личната собственост, безъ да е угасвала съвсѣмъ колективната, задругната. Но тъй или нѣтъ, еволюцията, подпомогната отъ римското право, доведе на всѣкъдѣ до малкото сѣмейство. Челядната задруга бѣ не само загубена, но и неизвестна.

Задругата у насъ въ старина и сега. Като се спряемъ върху нашата задруга, върниятъ въпросъ, който самъ по себе си се поставя е: смѣщавала ли е и сега смѣщавала ли задругата въ българскитѣ земи?

Ние сме най-бѣдни откъмъ писмени паметници, които да ни свидѣлствуватъ по единъ ясенъ начинъ за пѣкогашното смѣщаване на задругата у насъ. Нито въ Законъ судий людемъ, нито въ хрисовулатѣ, нито въ другитѣ наши писмени паметници се срѣщатъ посочвания върху прѣмета. Причината на това е понятна: засманитѣ отъ чужди източници наши правни паметници не сж съдържаели наредби изъ областта на обичайното ни право. Задругата е живѣла и дѣйствувала подъ изключителния режимъ на обичайния кодексъ, игнориранъ отъ писаното право. Обаче, като се вземе прѣдъ видъ: 1. че българитѣ на Балканския полуостровъ безспорно сж живѣли въ родовенъ строй, за което имаме свидѣлствата на съвременници излитийски писатели (Прокопий, Маврикий и др.); 2. че всички стари народи сж минали прѣвъ той стадий на човѣшко развитие, на челядни съюзи; 3. че въ Душанова Законникъ, който е уреждалъ обичайнитѣ отношения не само на сърбитѣ на Балк. полуостровъ, но и на други славянски народности, сѣсѣди, жители и съуправители, има слѣди за задругата; 4. че въ старитѣ народни пѣсн. не на едно мѣсто се хвалятъ домакинитѣ съ голѣмия брой на свои челядици, родъ и пр., длъжни сме да признаемъ, че тя е била позната въ старина и въ нашето отечество.

¹⁾ Въ обширната си студия по прѣмета „Българска Челядна Задруга“ — ние различаваме обстоятелствено такъ о за и сориане други културни народи, у които е живѣла нѣкога задругата, сѣга угаснала.

Челядиата задруга у българскитѣ славяни е имала също такава съдба. — произхождение и разнитие — както у другитѣ югославянски народи. Това, което въ нашитѣ очи е едно отъ най-силнитѣ доказателства за живиенето на старитѣ българи въ челядни задруги (въ кулѣ) и родове (влаки), то сж живитѣ и до сега останали отъ старо врѣме задруги, влаки, названието на стари селища и села.

Въ българскитѣ юридически обичаи отъ ново врѣме ние срѣщаме редица прѣживѣлки, въ които се забѣлѣватъ явни останки отъ най-стария родовенъ и задруженъ битъ. Въ тѣзи прѣживѣлки ние на първо врѣме ще посочимъ: смѣното или солидарната отговорност, правото за откупъ на имоти на близки и далечни роднини, право, което прѣкъсно се е прѣобърнало въ право на съвѣско прѣдпочитание (шефилкъ), и най-сетѣ, изключването отъ наслѣдството на дѣщеритѣ, далени и задомени въ друга къща.

Колкото за съществуването на задругата въ сегашно врѣме, въпросътъ не може да подлежи на никакво съмнѣние съгдъ издаденитѣ вече сборници на бълг. юр. обичаи.

Но ако въпросътъ за съществуване задругата е тъй лесенъ за разрѣшение, не е същото и съ другия: много или малко и до колко въобще задругата е разпространена у насъ? По тоя въпросъ може да се каже, че задругата съ много членове е малко разпространена у насъ. Въ всички мѣста на България тя е рѣдкостъ и положително се яма она, който приеме задругата за общо правило. Напротивъ, тя е рѣдко изключение.

§ 115. Съставъ на задругата.

Състава, домакинъ, членове; права и длѣжности на членоветѣ на задругата. Колко и да не е разпространена многобройната задруга, тя е единъ жизненъ фактъ, една уредба въ нашия стунанско-правенъ битъ и както изучаването ѝ, така и уреждането ѝ ни се налагатъ. Да се запознаемъ, прочее, съ строя, състава на задругата, съ отношенията, съ правата и обязаноститѣ, що поникватъ въ нейната срѣда.

Българската задруга се състои отъ 10—15 члена. Рѣдко тѣ достигатъ до 30—40 д. Прѣди 50—60 години, всѣка задруга е броела по няколко десетки домакинства въ едно тушно съ 50—100, 150—200 жини души и съ по 30—80 работни длѣжници или 20—30 коси т. е. маже способни да косятъ. Днесъ обаче,

такава задруга няма; днесъ задругата има най-много 50—60 д. съ 20 д. работници.

Въ състава на задругата у насъ влизатъ на първо място всички свързани по родство: родари и дати усиновенитѣ, сътъхнитѣ жени и деца; призеителитѣ — зетьоветѣ на приволь, които вече сж се свързали съ родоначалника на къщата чрезъ сродиване или сватосване. Ратантѣ и ратакинитѣ не се считатъ като членове на задругата; много пъти на тѣхъ не гледатъ като на „чужда“, обаче, за да станатъ истински „свои“ необходимо е или да се усиновятъ — или да се призеятъ. Договорни отъ чужда лица съставени задруги нашето обичайно право не знае.

Главата на задругата носи разни названия. Най-разпространено е стариятъ, дѣдото, бащата, главата, заповѣдникътъ, домакинятъ. Жена му е домакинята, старата, бабата, чорбаджийката. Членоветѣ на задругата се наричатъ дружина, отъ къщата, другари, хора отъ сѣщата челядь. Обичновено главата на задругата е такъвъ по право. Много рѣдко може да се случи, по необходимостъ, да е жена. Ако главата на задругата е не бащата, тогаъ може да се избира. Въ тоя случай се гледа да е най-каджониятъ, най-даровитиятъ, саестовиятъ, разпоредителниятъ, трезвениятъ. Колкото повече качества и добродѣтели има избираемиятъ, толкова по-лесно той се налага при избора.

Домакинятъ е управител на задругата, началникътъ и разпоредителтъ и въ стопанску отношение; той е нейниятъ съдникъ въ всички домашни разпри; той, най-послъ, е по право прѣставителъ на задругата прѣдъ външния свѣтъ. Той законѣва и нарежда, кой що има да прави, кждѣ има да иде по работа; той държи смѣткитѣ и кесията — която е една за всичката задруга; втора кесия разваля задругата. Той продава, той купува. Всички въ къщи сж длъжни да се отнасятъ съ почитъ и повинение къмъ домакища. Домакинята упражнява по отношение къмъ женскитѣ членове сѣщитѣ права.

Членоветѣ на задругата сж длъжни да вършатъ онова, което ги настаня домакинятъ. Всичко, що тѣ извършатъ, изработятъ, прѣмечелатъ, въ каквото качество и да бжде и гдѣто и да бжде, длъжни сж да го внесатъ въ общото. За тона пъкъ тѣ иматъ право да изискватъ да имъ се дава нужното. Тѣхнитѣ права и длъжности биха могли да се изкажатъ въ тоя задруженъ принципъ, който е билъ и остава като иде-

алъ на нѣкои човѣшки организации: „всѣки що може всѣкиму що трѣба“.

Имотни отношения въ задругата — Дѣлба. Ако въ управлението на задругата домакиньтъ е доста абсолютенъ господарь, съ ограничение на правото му чрѣзъ свѣщания съ другитѣ членове, не е тъй въ разпорѣждането съ имота на задругата. Всичко, що има задругата, принадлежи на всички членове. Всичко това съставлява така неправилно наречената отъ нѣкои „башиния“, задруженъ имотъ, къщень имотъ, малъ — стожеръ или „задруженъ паредъ“, у хърватитѣ, темелъ. Този името имотъ се не кжтва, не се посяга на него, не се продава, не се подарява, не се отчуждава по никой начинъ. Той може да се отчужди само въ краенъ случай, въ голѣма нужда на задругата и, въ таквъ случай, необходимо е да се вземе мнѣнието на всички възрастни членове на задругата. Колкото за други имотъ — произведения и изработени нѣща — домакиньтъ може да ги предава по свое усмотрѣние като управителъ на къщата и ръководителъ на стопанството. Но той счита за нужно да се полонитва, когато продаваниятъ прѣдметъ е цѣненъ, напр., много храна, многобройно стадо и пр.

Въ истинската задруга отдѣленъ, частенъ на нѣкого имотъ (ресципит) нѣма. Въ най-старо врѣме строго се е забранявало този видъ имотъ: по-късно това се е строго ограничавало; но въ по-ново врѣме въ задругитѣ ресципит се появява все повече и повече. У сърбохърватитѣ ресципит-ътъ се нарича особитина, особина, особокъ, свбуникъ, у насъ въ Софийско се употребява думата: башкалъкъ, която е много разпространена. Башкалъкътъ се гледа много лошо отъ задругаритѣ: мнозина го считатъ като причина за подѣла и развала на задругата. Башкалъкътъ се състои обикновено отъ нѣкои дарове, които младата невѣста е принесла отъ башини си, во врѣме на свадбата. По нѣкога тѣзи подарѣци сж по-едри: крави, овци и пр., а по-рѣдко и нѣкой недвижимъ имотъ, — нива, ливада, градина, лозе. Характерно е, че въ нѣкои села, Горна-Баня, напр., този приносъ не се смѣсва съ „мала“ на къщата. Другадѣ той се поглъща, нѣкъдѣ той отива врѣменно у „купа“. Задругата не знае наследство, по общо правило.

§ 116. Подѣла на задружния имотъ.

Дѣлбата на задруга споредъ сегашнѣ дѣйстващите въ папшенско обичайно право става при разни обстоятелства. Да по-

венемъ главитѣ: 1) при живѣ и по волѣта на домакина, баша или дѣдо, чичо, бацьо; 2) следъ смъртта на баша, дѣдо, чичо, бацьо; 3) кога се отдѣли самоволно нѣкой задругарь или нѣкое сѣмейство, безъ позволение на домакина; 4) когато се рѣши отъ задругата, и домакинятѣ сѣмъ разпореди да се отдѣли нѣкой.

1. Подѣлата приживѣ на бащата е една отъ най-рѣдкитѣ; при живѣ на дѣдото стана по-често. Свѣтътъ се произнася въ случай на необходимостъ за дѣлбата, и се пристъпва къмъ нея. Въ такъвъ случай дѣлбата се извършва по любовно между всички приримелощи задругари. Домакинятѣ раздѣля всички движими и недвижими имоти на толкова дѣла, колкото сѣ дѣлителитѣ, като задържа и за себе си единъ такъвъ.

За да се види, кому що се пада, хвърля се жребие (чопъ).

Когато се рѣши да стане дѣлба, старецътъ въ задругата взема мѣрки да се приготви всичко, за да бѣде тя удобна. Една отъ тѣзи мѣрки се състои въ това, да се оирѣдѣлятъ дворища, да се заградятъ, да се дигнатъ и приготвятъ кѣши за тия синове, шуни, братя или братанци, които ще излѣзатъ изъ задругата. Полобно нѣщо не може да стане завчасъ: иска се време, срѣдствъ, работа. За това се прави една кѣща за едного и, като се настани той, прави се кѣща за друго, за трети и тѣй нататѣкъ по редъ.

Ако домакинятѣ е баша, първъ отъ задругата се отдѣля най-стариятъ синъ: следъ него другиятъ, третиятъ и т. н. Въ старата кѣща, при бащата, обикновено остава най-младиятъ синъ.

Ако домакинятѣ е чичо, то първи се отдѣлятъ дѣцата (братанцитѣ) отъ най-стария следъ него братъ, послѣ излизатъ братанцитѣ отъ втория му братъ, и най-послѣ братанцитѣ отъ най-младия му братъ. На старото селище въ кѣщата остава стриката съ дѣцата си.

Ако домакинятѣ е бацьо (дѣдо), то първъ се отдѣля най-стариятъ следъ него братъ, послѣ вториятъ, и най-напоконъ най-малкиятъ. Ако братята иматъ майка, тя остава при бацьото въ старото селище. Ако обаче най-малкиятъ братъ е още момъкъ или още много младъ, тогава изъ кѣщата излиза и най-стариятъ братъ, а въ старата кѣща остава най-младиятъ.

Подиръ приготвянето на домове пристѣпва се къмъ дѣлбата на недвижимото имущество. То се дѣли сѣмо

така по лоза, коренъ. Всички ниви ливадъ, бранища, лозя, градини, гръгелници, бостани се дѣлятъ на толкова дѣлове, колкото сѫ лицата, които иматъ право за дѣлъ (брати или чичовци). Тия имоти се дѣлятъ така, че не само да бждатъ равни частитѣ, но още и да бждатъ по възможность еднакви и отъ гледище на плодородие на почвата, и отъ гледище на характера на имота (лозя, ливадъ). Жребиятъ рѣшава, кому кой дѣлъ ще се падне.

Обикновено тая дѣлба на недвижимия имотъ е такава само *de jure*; а *de facto* задружността още не се измѣнява: оране на нивитѣ, косене на ливадитѣ, влечение, копане, жътва става пакъ наедно, било чрезъ „срѣга“ или срѣгане, било „на зареда“.

Слѣдъ това се прибѣгва до дѣлбата на движимитѣ имоти: жива стока, покмицища, орждия, дребни нѣща, които се дѣлятъ — едни както недвижимиятъ имотъ, други (храни) — по броя на работницитѣ.

Съ своя особенъ дѣлъ, който му се дава, бащата остава при най-младия си синъ, който е длъженъ да го гледа, да му отслужва слѣдъ смъртъта третини, деветини, четирнадесетъ, половинъ година, година. Тоя синъ е длъженъ и да го прѣдлага до година. Ако е жива стопанката, тя не взема нищо, а се ползува отъ мъжовия си дѣлъ. Отъ тоя дѣлъ въ западна България слѣдъ смъртъта на стареца никой синъ нѣма право да иска що и да било: цѣлъ той си остава на най-малкия синъ.

Ако дѣлбата се върши отъ бащото, и майката е още жива, то отъ купа и за нея се отдѣля нѣкоя и друга овца, или ѡ даватъ нѣколко реда лозе — да се храни. Този имотъ се пада на оня синъ, на ржитѣ на когото умре майката.

Колкото за самитѣ дѣлове тѣ сѫ различни спроти дѣлитѣ, и спроти категоритѣ на имотитѣ.

а) Ако старецътъ въ задругата е баща, и най-старитѣ мъже сѫ синове. Въ таквъ случай по общо правило дѣлбата става по лоза или по колъно.

Дѣловетѣ на недвижимитѣ, живата стока, земледѣлческитѣ орждия и принадлежности се правитъ толкова, колкото сѫ синоветѣ, и всѣки взема по единъ дѣлъ. Всѣки синъ може да има смъщо по нѣколко синове, даже и женени. Съ други думи въ задругата може да има 6—7 и повече работници. Това не измѣнява положението. Дѣловетѣ сѫ смжитѣ, т. е. дѣлбата става рѣзрез, по колъно.

Храната не се дѣли по колѣно, а по числото на работниците. Сѣщо се дѣлят и различните варива, зеленчуци и пр. Пожштината се дѣли между братята по кмсь: единъ зема каца, други буре и пр.

б) Ако домакинятъ е стрика (чичо), произвежда се сѣщата дѣлаба по лоза между задругаритѣ, неговни братавни (т. е. братови синове), съ тая само разлика, че и той получава еднакъвъ съ другитѣ лози дѣла. Дѣлове се правитѣ, както по-горѣ, толкозь, колкото сж били братята на чичото.

в) Ако домакинятъ е бацьо — сѣщата дѣлаба.

Въ задругитѣ се правитѣ обикновено два вида дѣлове: 1. за бащината; 2. за придобитото. Бащината се дѣли по лоза, (корени, рог випрез); спечеленото — по глава (рог сарпез) между работниците (отъ 12 години на горѣ въ западна България, отъ 15—16 години на горѣ обикновено). Тукъ се проявява по-силно трудовиятъ принципъ, който е и тукъ важенъ факторъ. Дѣловетѣ и неплатенитѣ глоби въ задругата се дѣлятъ по броя на дѣлещитѣ се съобразно съ онова, щото получаватъ отъ дѣла. Ето защо се гледа какво е било назначението на заема. Ако обектътъ, за който е билъ направенъ заемтъ, изкресуе дългътъ, се дѣли рог випрез, то и дългътъ сѣщо; ако обектътъ (напр. дългъ за храна) се дѣли рог сарпез, то и дългътъ—сѣщо.

2. Следъ смъртъта на домакиня, били той дѣдо или баща, чичо, бацьо — дѣлабата става, както се посочи по-горѣ. И щомъ се помине стариятъ домакиня, пристъпя се веднага къмъ дѣлабата; най-много се чика да му се сторятъ 40 дни или 6 мѣсеца.

3. Когато нѣкое сѣмейство се отдѣли само отъ задругата, могатъ да се случатъ разни алтернативи.

Но въобще това сж случаи невормални. Дѣленето, което стаяа противъ волята „бащина“, носи проклятие.

4. Нѣкога стива необходимо задругата сама да отдѣли нѣкой задругаръ. Колкото и да сж рѣдки подобни случаи, тѣ не се изключаватъ.

§ 117. Юридически характеръ на задругата.

Юридическата конструкция и характеристика на институтитѣ е повече или по-малко ново стремление въ науката, свързано съ сложни оцѣнки, признаци, елементи и пр. По-старитѣ юристи или никакъ, или съвѣтъ малко се занимаваха съ тоя въпросъ.

Ако би трѣбвало да подведемъ подъ една класификация мнѣнията, изказани по юрид. характеръ, ние можемъ ги раздѣли на три главни групи:

1. Учението, че задругата е въобще юридическо лице. Тѣзи е най-голямата група; къмъ нея принадлежатъ солидни писатели, историци и юристи, като Леонтовичъ, Зигелъ, Побѣдоносцевъ, М. М. Ковалевски, Богущичъ, Алекса Ивановичъ.

2. Учението, че задругата е една разновидностъ юрид. лице, именно корпорация: Ивичъ, Макавецъ. Това мнѣние се поддържа отъ Угѣшеновичъ, а до нѣкъдѣ и отъ Пахманъ.

3. Учението, че задругата не е юридическо лице; то има тоже своитѣ разни разрѣшения и обоснования. О това учение се придържа професорътъ на хърватския университетъ Д-ръ Фр. Спевецъ.

Въ славянскитѣ юридически изрѣчения двамина само сѣ се занимавали по-особио съ юрид. характеръ на задругата. Тѣ сѣ Д-ръ Франьо Спевецъ, проф. на Загр. университетъ, и Д-ръ К. Кадлецъ, проф. на Чехския университетъ въ Прага. Първнитѣ е посветилъ една специална студийка озаглавена: *O juristickej naravi zadruga*, която напечата като прибавка (*Prilog*) къмъ своята монография: *Pravo blize rodbina glede odvoja nekretalina po starogermanskom i staroslavenskom pravu. Pravno-poviestna razprava*. (U Zagrebu 1883 г.). Д-ръ Спевецъ не приема, че задругата е юрид. лице; тя не е нито корпорация, а едно сдружение, *communio*, измѣнено въ живота. Въ имотнитѣ си отношения задругаритѣ заематъ положението на единъ видъ *condominium*.

Д-ръ К. Кадлецъ завършва своя трудъ *Rodiny nedil* съ една глава: *Pravna povaha zadrubi* въ която, като разгледва до сега изказани нѣкои мнѣния, особио това на Спевецъ, самъ прѣдлага такава юрид. конструкция на задругата: „Задругата е особио учрѣждение отъ частно-правенъ характеръ, което почива както върху принципитѣ на сѣмейното право, така смѣщо и върху основата на колективното вещно право къмъ недвижимоститѣ“.

Отъ положителнитѣ законодателства, черногорското и сръбското приематъ задругата като юридическо лице.

У насъ по юридическия характеръ на задругата сѣ познати мнѣнията на двама юристи: на пок. Хр. Стояновъ, прѣдседател на В. Сѣдъ и ч. доцентъ въ В. Училище, и на Д-ръ Вогазли.

Стояновъ счита задругата за юридическо лице и я туря редомъ съ селската община и града. Д-ръ Вогазли не се съгла-

сва съ тоя възгледъ на Стоицова и поддържа, че задругата е сдружаване, *Gesellschaft*, каквито знае германското право и каквито е имало въ Германия подъ името *Genossenschaften*.

Трудността за едно точно охарактеризуване на задругата се крие въ нейната историческа еволюция, въ сложността на природата ѝ. Задругата не е нѣкоя уредба, извикана въ живота по силата на извѣстенъ положителенъ законъ или дѣйстващо ясно и точно право. Задругата е историческо явление, подлежащо на извѣстни смѣни; тя е обичайно явление, а всичкитѣ обичайни институти сж повече или по-малко промѣнливи въ своето проявление. Тѣ иматъ повече или по-малко различни варианти и не подхождатъ лесно подъ познатитѣ намъ ~~норми~~ и установени правни форми.

Споредъ насъ съюзната личностъ на задругата е носителъ на права и задължения: като такава тя се прѣдставлява прѣдъ външния свѣтъ, като такава тя продава, купува, нейнитѣ членове вършатъ всичко за нейна смѣтка, тя има имоти и имотни отношения, които се ръководятъ отъ едно лице, което е главата, управителятъ и прѣдставителятъ на задругата. Като се има прѣдъ видъ едно такова опрѣдѣление може още повече да се полведе задругата подъ понятието на юридическо лице. Въ най-ранното врѣме на появяването си задругата е форма на патриархална челядь, колективностъ отъ съществуващи, живи лица. „купъ“, „купчина“, „дружина“: тѣзи дружина е имала сѣмейни, граждански, обществени и политически права; личността на членоветѣ даже се поглъщала въ тая купчина, ако и това поглъщане да е било врѣменно, долѣто траело съществуването на задруженъ животъ. Като обществено-правна уредба задругата е била най-първоначалното юридическо лице: тя е била прототипътъ на по-сетнѣ пораслата и съставена отъ повече задруги община, по-послѣ жупа и най-сетнѣ — държавата. Задругата въ селото е била една административна единица, тя е била община въ случай на нужда. При това публично-правно становище много трудно е да се оспорва на задругата характерътъ ѝ на правенъ субектъ, на колективно, юридическо лице. Но и като се отива натагъкъ, като се разгледа и нейната организация, и нейната функция отъ частно-правно гледище, пакъ най-много прилѣга да се приеме, че тя е юридическо лице. Никой задругаръ отдѣлно не може да разполага съ евентуалния си дѣлъ отъ задружния имотъ, защото за това е властна съвокушността на задругаритѣ, които

за тѣзи цѣль упълномощаватъ мълчаливо или изрично домакиня.

Така, ще можемъ да приемемъ, че задругата е едно юридическо лице, имаще пълна правоспособностъ, съставнитѣ членове на което сж тѣсно обединени съ родствени връзки, имотитѣ имъ сж въ колективна собственостъ, живѣятъ наслно, трудятъ се наедно за общото. Това юридическо лице се прѣдставлява прѣдъ външния свѣтъ отъ свой прѣдставителъ, опълномощенъ по обичайното право — домакинятъ.

§ 118. Добри и лоши страни на задругата и причини за угасването ѝ.

Много икономисти и други изучвачи на задругата намѣрватъ, че тя има редица добри страни и качества, които я правятъ годна да послужи за едно правилно разрѣшаване на аграрния и пролетариатенъ въпроси. Тѣзи добри страни, както сж изложени у нѣкои сж: 1) дѣто има задруга има малко прѣстѣпления; 2) задругата развива домашнитѣ добродѣтели; 3) задругата учи на самоуправление; 4) поддържа традицията на отечестволубие. Освѣтъ това: 1) тя разпрѣдѣля лесно труда съ земледѣлнето; 2) управлява я най-достойниятъ, който се грижи за общото благосъстояние; 3) при задругата земитѣ могатъ да сж машинноспособни; 4) тамъ, гдѣто е задругата, нѣма сиромаси и пролетарии; 5) дѣца не оставатъ безъ покривъ и грижа. Дору като се взематъ за безспорни негодитѣ, които сж: 1) изхабяване духа на инициатива у задругенитѣ; 2) отслабване особения трудъ, защото и мързелитѣ е еднакво гледанъ въ задругата; 3) правене задругаритѣ годни само за една работа; — пакъ прѣимущества сж неизмѣримо по-голями.

Крайно интересно е изучаването на причинитѣ, които сж изникнали и продължаватъ да изникватъ разлагането, угасването, измирането на задругитѣ. Тѣ сж:

I. Вътрѣшни причини, които сж въ зависимость отъ самитѣ членове на задругата.

II. Външни причини, които въздѣйствуватъ отъ вънъ, произлизатъ отъ фактори, които сж вънъ отъ самата задруга.

I. Къмъ вътрѣшнитѣ причини сж:

1. Злоупотрѣбленята на домакиня — чичо или бабю. Щомъ забѣлѣжатъ задругаритѣ, че домакинятъ, чичо или бабю, прави нѣкои противни на „купа“, на „общото“ работи; щомъ се появи у тѣхъ недоувѣрие къмъ неговата управителска и сте-

панска дѣятелностъ, вече е мжчно да се говори за солидарностъ, якостъ и трайностъ въ задругата;

2. Несговорътъ между самитѣ задругари;

3. Башкалъкътъ (ресѣитъ, особци и ага) или частниятъ, отдѣлниятъ имотъ е билъ въ всѣко врѣме ябълка на раздоръ въ задругата. „Башкалъкътъ къща развали“ — се е казвало винаги и на дѣло се е доказвало;

4. Женитѣ, казватъ, също така били единъ елементъ за разнебитване въ задругата, за изникване несговоръ, раздоръ. Разбира се, тукъ е думата за лошитѣ жени, които не се погаждатъ“, защото добритѣ снахи, зълви и етърви сѫ най-голямата крѣпостъ на задругата;

5. Къмъ този несговоръ нека се прибави още една причина: завистята на нѣкои пълноврѣстни задругари къмъ домамина, който, благодарение на изтънвалото си положение заема въ обществото видно, а, по нѣкога, и завидно мѣсто.

Това сѫ заключенията, които се водятъ отъ добититѣ отговори. Но намъ се струва, че смѣстиваната, главната причина за разтуряне на задругитѣ се крие по-дълбоко — въ едно силно нѣяние на врѣмето, което вдъхва недоволството отъ настоящето, отъ онова, що е, което прѣдлага нови нужди, изисква нови удовлетворения, поражда жаждата за личенъ животъ и облаги.

II. Къмъ външнитѣ причини могатъ да се подведатъ:

1. Изобщо властѣта у насъ не се отнася нито съ довѣрне, нито съ съчувствие къмъ задругата. Въ много случаи прѣдставителтъ на задругата даже не се признава за такъвъ.

2. Законодателната властъ не само игнорира и не урежда задругата, а даже и дава удари, които я събарятъ изъ основа. Такъвъ ударъ бѣше закопътъ за наследството.

3. Слѣбнитъ властъ също така не зачита достатъчно задружнитѣ обичаи: а) защото скжнитѣ ни знаятъ твърдѣ слабо обичантѣ; б) защото по е лесно да се рѣшава върху основа на единъ писанъ законъ; в) защото обичиовено, което не се знае, не се обича, не е и свидно, не се пазѣ.

4. Военното дѣло, стражарската служба, гражданскитѣ длѣжности изобщо отилѣкоха доста много селски сили и станаха причина да се намали и умаломощи задругарскитѣ елементи.

§ 119. Съружески съюзъ. — Бракъ.

Съружескиятъ съюзъ е скжчивае въ всички врѣмена по начинъ, който повече или по-малко напомня договора. Бра-

кътъ се прѣдшествува и въ днешно време отъ момента, въ който рѣшаващъ фактъ е пакъ договорътъ, годажътъ, мѣната

Бракътъ не се е сключвалъ винаги въ съвременната форма. Форми много разпространени въ всичко протежение на езическата епоха сѫ били слѣднитѣ:

1. Краденето на момата, похищение, умищка или отмица; 2. приставването или бѣгането на самата мома у момкови и 3. покупката на момата.

1. Краденето на мома, една форма за сключване брака, е съществувало и слѣдъ християнството, като обичай у южнитѣ славяни, също и у българитѣ. У много невапрѣдвали въ културата народи тоя обичай не е угасналъ окончателно и до днесъ. Въ нашитѣ обичаи също така не сѫ угаснали напълно прѣживѣлки отъ краденето на мома. То се практикува още, макаръ и много рѣдко, въ нѣкои затѣтени у насъ краища. Въ свадбения ритуалъ е запазена редица обряди и обичаи, които напомнятъ неотлазаната епоха, когато краденето на момата е било обикновенъ редъ. Подробности има въ моя СБЮО. Открадатитѣ моми въ Македония се наричатъ грабелки, краденето — грабене, а въ Стара-Загора — влекане.

2. Приставването е измѣненъ видъ на крадене на момата съ нейно съгласие. Приставването или побѣгането много пѣти става съ съгласието на самитѣ родители. Нѣкъдъ го правятъ и до сега, за да избѣгнатъ разноситѣ на голѣма свадба. На подобнитѣ моми казватъ приставуши, бѣгалки. Това бѣгане става по нѣкога и за да се избѣгне плащането на агърлъкъ. Момата и момкътъ се искатъ, но момковитѣ не даватъ, или нѣматъ да дадатъ искания агърлъкъ. Момата пристава и агърлъкъ нѣма.

3. Купуването на момата е послѣдната еволюция на краденето. Гоненими що извиквало краденето, се свършвало съ откупъ. Тоя откупъ първоначално е билъ или обезщетение за нанесената чрѣзъ краденето обида и поврѣда въ рода, въ къщата на моминитѣ родители, или просто възнаграждение за отпускане въ момковата къща нова работническа, икономическа сила. За настѣпване тоя мирене и плащане откупъ много повлияло изобщо смекчаването на правитѣ.

Нѣма славянски паметници и обичаи, които да не съдържатъ слѣди за откупуването на невѣстата. Покупката на момата е еволуирала въ агърлъка или прида, обичай разпростра-

ненъ и до сега на дължъ и на ширъ въ нашенско. Отъ изследванята ми по тоя битовенъ институтъ у насъ излезе, че старото вѣно-покупка, цѣна на момата, послѣ стаяло агърлъкъ. Агърлъкътъ е живъ видоизмѣненъ изразъ на купуването жената отъ момъка. Той е прѣживѣлка на самото купуване, облъчено въ формата на едно малко възнаграждение, единъ, обаче абсолютно задължителенъ подаръкъ на моминия баща, наричанъ понѣждѣ бащино право, бащино правдина. Агърлъкътъ взелъ да не се толкуеъ придиря, родителитѣ на момата починали най-напрѣдъ една часть (кебинъ), по-късно цѣлия да употребяватъ, за да ѝ направятъ дрехи, прѣвѣна, да ѝ дадатъ прикря, приданъ, придъ. А още по-късно тѣ починали отъ себе си да даватъ вѣщо, което клоняло да възнагради момата, за дѣто тя не ще вземе дѣлъ отъ бащино. Въ тая много ранна еволюция би могло да се подири произхождението на прикрята, вестрата, на която прѣдтечата е въ кебиня ¹⁾.

§ 120. Условиа за встъпване въ бракъ и причини за разторженнето му.

Бракътъ (соевѣтство) и въ християнската епоха не е билъ веднага уреденъ. И сѣдѣ приемането на християнството въ много страни, та и въ България, той не е билъ, благославенъ чрѣзъ обряда на вѣнчаване, нито прѣдшествуванъ отъ обряда на обручение. Тия два акта сж се появили доста късно.

Знае се, че императоръ Львъ Философъ (886—912) гъркъ узаконилъ черковното вѣнчанне. Черковата признала брака за таинство, но вѣнчаннето не можало да се въведе и уреди на всѣкъдѣ. Борбата между обичайното право, което и до сега прилага голѣмо и свѣщенно значение на свадбата, съ нейнитѣ общи гошавки и единъ веселия, и черковното право, което считало брака за сключенъ само сѣдѣ вѣнчаннето, продължавала цѣли столѣтия.

Черк. обручение е мѣрило да замѣни обичайния гудежъ. Обручението станало черковенъ актъ, но то не извършило, пародния гудежъ (арошаванъ), който билъ взаимното съгласие между мъжа и жената да встъпятъ въ бракъ. Той се за-

¹⁾ Подробно за агърлъка и за тая еволюция на агърлъка въ прикряните мнѣта студии в "ПС" кн. LXIV подъ насловъ: "Агърлъкътъ (прикря)". Сжидата естиво скратена се появи на руски въ изданието отъ Руската Академия на Наукитѣ. Сборникъ по славяновѣдѣнию. Т. I 1915.

и въ време на годѣвката (годежъ: мена) се договаряло
руча, записна прида или агърлажка (бабахакж).
ручението по черковенъ редъ води подаръ себе нераз-
торжимостъ. Брактъ слѣдъ него се налага. Само черковната,
може по извинителни причини — скъдитъ, които и за брака —
да разтъргне обручението. Гражданскиятъ или обичайниятъ го-
дежъ се разваля сравнително леко: по волята на една **страда**,
като обезщети другата, като ѝ повърне мѣната и подаръ-
цитъ. Невиновната страна не връща, по обичай, нищо.

Въпросътъ за условията по встъпване въ бракъ сж били
смищитъ, както прѣдписва каноническото право, дѣйствиуще у
насъ съгласно съ единъ отъ главнитъ му източници — Кърм-
чанята. Пазени били условията: 1. на възрастъ — 15 год. за
момъка, 13. за момата. Сега у насъ момъктъ трѣбва да бѣде
на 19, а момата на 17 години 2. взаимно съгласие или сво-
бодната воля. Бракъ на сила или измама не е дѣствителенъ;
3. състоянието на здраве на дѣтѣтъ страни и 4. отектствие
на близко родниство.

а) Родство по кръвь било прѣчка за брака: за лицата
по права линия кр. родство сж били забранени безусловно
всички бракове; това е въ сила и сега въ всички православни
черкви. Въ сѣребърна линия брактъ билъ забраненъ до
седма степенъ вкл. Въ Гърция се допуска брактъ на седмата
степенъ. Въ Русия се запрѣтыва брактъ до четвърта степенъ.

б) Сватовщината (*affinitas*) по права линия е прѣчка
за всички бракове между възходящи и низходящи лица.
Въ сѣребърна линия на сватовщина брактъ е забраненъ
съвършено до пета степенъ включително. Това сж наредби
за двоеродна сватовщина т. е. когато родственото отноше-
ние възниква отъ брака между два рода. Когато
сватовщината е троеродна, забраняването на брака отива само
до третата степенъ.

в) Духовното родство (*cognatio spiritualis*) възникна
поради кръщенето между възприемника (кръстника, кума)
и известни негови роднини отъ една страна, и кръстникъ (ку-
менъ) и известни негови троднини. Споредъ Прохирона
(ЗГ.) възприемницитъ не могатъ да встъпятъ въ бракъ съ въз-
приетитъ. Василихитъ допълнили наредбитъ и разширили
запрѣценията. Трудовитъ съборъ официално духовното родство
на кръвното.

г) Усиновение (*adoptio*) или усиновяване е акт, чрез който лице от чужди родъ се прибира за синъ на мѣсто отъ нѣкоя сѣбура на други родъ. Усиновението се е извършвало и въ християнско врѣме, съгласно съ обичая. Подобно усиновление е имало мѣсто и слѣдъ християнството. То ставало чрезъ обрядно прибиране въ къщи на усиновявания, при гощавки и участие на роднинитѣ отъ двѣтъ страни. Християнското усиновление се извършва при четенето на извѣстни молитви. Задачата на усиновението е била да се достави на бездѣтнитѣ родители приемникъ, който би се грижилъ за тѣхния поменъ слѣдъ смъртта имъ. Усиновението склопвалъ очитѣ на своитѣ възрнети родители, принасялъ жертва за тѣхъ въ езическо — или „отструвалъ за душа имъ“ въ християнско врѣме. Усиновението, извършено правилно, правилно отъ основенния истински въ формално отношение синъ и наследникъ.

д) Храненичеството е особентъ видъ усиновление, което има често икономическа подкладка. По нѣкога храненикъ се взема отъ родители, които нѣматъ синъ, съ цѣль да го оживятъ за единката си дъщеря. Храненичеството въ други мѣста има характеръ на истинско усиновление, вършено по обичайни или черковенъ редъ.

е) Побратимяване (*adoptio in fratrem*) или братотворение е единъ отъ чисто народнитѣ обичай, свързанъ съ най-дълбоката старина. То е продуктъ на езическата епоха, но се е наложило и на християнството, което го е възприело. Въ нѣкои стари трѣбници се срѣща „чинъ о братотворении“. То може да се извърши по нѣколко начина и въ нѣколко случаи: а) специаленъ редъ, прѣвиденъ въ трѣбника съ четене молитви и благословения въ черквата отъ свещеника; б) когато се кръстятъ двама същеврѣменно въ една вода и въ единъ и сѣщи купель; в) когато нѣкоя, опивайки въ Иерусалимъ, се окръстятъ едноврѣменно въ Юрдаизъ-рѣка. Чисто народни способности: а) обещание, гощаване, размѣстване кръвта на братименитѣ; б) когато се кръвятъ съ едно млѣко отъ една дойка или майка; в) по деверство. Това приброяване не е изчерпателно.

Въ нѣкои мѣста (Пирдонско) не само помежду побратименитѣ възниква роднинство, като сѣпка за бракъ, но и между тѣзи, които сѣ се намѣрили на побратимяването и сѣ получили нѣкакъвъ подаръкъ. Гомацитѣ въ Турция подаръкъ сѣтатъ

побратимството за родъ и до третя степенъ, низходящитѣ нѣде се женятъ. Въ Еленско побратименитѣ се женятъ. Отъ изучаванята надъ побратимството би могло да се тегли едно общо заключение: когато е съпроводено съ черковна молитва, народътъ сѣта, че има рождство и до нѣкадѣ прѣштствие за бракъ.

е) Разторжение на брака. Още въ ЗСД се посочватъ причинитѣ, по които би могълъ да бѣде разтъргнатъ единъ бракъ въ християнската епоха. Собствено единъ основенъ принципъ въ християнския бракъ е билъ неразтържимостта му: по тоя начинъ се е възстанало противъ оная леснотин на напушане (*peritium*), която съществувала у римлянитѣ и въобще у езическитѣ народи. Християнството не само не въприело развода по взаимно съгласие (*divortium ex consensu*) или извъ прашането отъ едина съпругъ на другин разводно писмо (*libellum repudiij*); но наредило, че бракътъ може да се разтъргне само чрезъ смъртта на единъ отъ съпрузитѣ. По аналогия на смъртта се приели и други причини, които разрушаватъ умъртвяватъ неговата нравствено-религиозна основа. Черковната практика и въ свѣтското гърко-римско законодателство при Юстиниана се възрители слѣдитѣ основни правила за разводъ: 1. прѣлюбождяние (*adulterium*); 2. кога единъ отъ съпрузитѣ извърши прѣстѣпление, наказуемо съ смъртъ; 3. кога мъжътъ или жената изпаднатъ въ състояние, еднакво съ физическата смъртъ; 4. когато нѣма необходимо физическо условие за брака; 5. кога мъжътъ или жената желатъ да се посветятъ на въздържанъ животъ. Тѣзи наредби сж били внесени въ Номоканона съ XIV титли, който въ X вѣкъ бѣше признатъ за задължителенъ въ православната черква (Къричевъ тл. 44). Отсетнѣ тия наредби сж се измѣнявали отчасти въ разни православни земи.

§ 121. Лични и имотни отношения между съпрузитѣ.

Жената е била най-напрѣдъ, толкова свободна и равноправни колкото и мъжътъ: исторически, стопански и обществени услови сж създали съ течение на врѣмето разни режими за жената, при които тя е станала повече или по-малко зависима.

Старото славянско право не е още разработено достатъчно за да се опредѣли положително, какви сж били съпрузескитѣ отишени въ най-старо врѣме. Нѣкои историко-правници (Шилевски, Ва. Богдановъ) виждатъ въ ранната епоха едно робско положение на съпругата. При нѣмането на пълни и ясни свидѣ-

телства би трѣбвало да се пригме безспорното, а то е, че положението на жената бивало тѣсно свързано съ полигамическия или моногамическия редъ въ съпружествата. По общо правило жената е била въ властѣта и дори произвола на мъжа вредѣ, гдѣто е съществувалъ полигамическия бракъ; тя е била повече или по-малко свободна и равноправна гдѣто е билъ въ сила моногамическия бракъ. Това, което се констатира по историята, говори много пакти въ полза на положението на жената. Тя можела да стѣпи на прѣстола у нѣкои славянски народи: Ванда, Любуша, Олга, съруга на Игор, не сѣ митически имена.

Въ стара България жената съруга е била, както се вижда отъ свидѣтелствата въ народнитѣ умотворения, въ извѣстно подчинение, но никога въ робско положение. Това подчинено положение е било въ свързка съ цѣлия задруженъ строй. Съругата е длѣжала извѣстно почитание и дори подчинение на мъжа си. Но едно меко, дори другарско отношение между съружитѣ сѣщо така се вижда да е съществувало, ако съдимъ отъ много дѣла, що срѣщаме въ народнитѣ юридически обичаи. Нейното положение е било тѣсно свързано съ това на мъжа, името на когото тя е носила веднага слѣлъ оженването си. Колкото за имотнитѣ отношения на съругата въ стара България, ние видѣхме, какви сѣ могли да бждатъ тѣ въ задругата. Такви тѣ сѣ били и въ селската челядь, обикновено бждица задруга въ селата. Исторически гледани, имотнитѣ отношения на съругата сѣ минали три стапни: 1. женскиятъ имотъ се е поглѣщалъ отъ мъжовия; жената била безправна; 2. общность върху имотитѣ; 3. раздѣлность на имотитѣ.

§ 122. Родителска властъ.

Сюзътъ на родители и дѣца образува челядѣта: голѣма и малка. Ние се запознахме съ личнитѣ и имотни отношения на дѣцата и родителитѣ въ задругата. Тѣзи отношения не сѣ били по-други и въ малката челядь по селата, които сѣ били челядни организации, имащи задружни елементи.

Въ тоя сюзъ важенъ факторъ е билъ отеческата властъ (*patria potestas*). Въ най-старо врѣме тѣзи властъ е била почти неограничена. Бащата ималъ *ius vitae ac necis*. Отъ бащата зависѣло още при раждането да даде или не възможность на дѣтето да живѣе. Той можелъ да го дигне отъ земята или пъкъ го оставялъ или захвърлялъ да умре отъ гладъ.

Въ старо-езическото славянско право бащинската власт не ще е била по-малка. Родителитѣ пълновластно се разпореждали съ живота на своитѣ дѣца. Едва християнството и въ това отношение довело едно подобрене въ хуманенъ смисълъ.

Строгостта на отеческата власт дори въ патриархалната българска челядь не ще е махвала ограничението на тази власт въ правото на разполагане съ имотитѣ на челядта. Види се, че домакинтѣ, като баща, е билъ въ онаи епоха самовластенъ; но като домакинъ и управителъ на имотитѣ на челядта, той е билъ повече или по-малко ограничаванъ, догдѣто тѣзи ограничения сж се оформили въ правилата на дружиния строй, за което се говори по-горѣ.

Отеческата власт у славнитѣ е била смачкана рано и независимо отъ въздѣйствието на Екклгата. Така напр. въ юлгитѣ отношения задружинитѣ принципъ се е проявилъ даже въ законодателствата на нѣкои славянски народи: бащата не е могълъ да продава недвижими имоти безъ съгласието на своитѣ жена, дѣца и въобще наследници.

§ 123. Настойничество.

Съ прѣкратяването на родителската власт става необходимо нареждането на една друга, която да се грижи за малолѣтнитѣ дѣца. Тази накуствена власт се нарича настойничество, опека (*tutela*). Въ най-старо врѣме грижата за малолѣтнитѣ е била изключително дѣло на рода или на родствения съюзъ и никакъ не на държавата. Постепенно и късно държавата идва до съзнание, че има защо тя да се погрижи и за ограждане на малолѣтнитѣ. Настойничеството въ задругата естествено се падало на онегова, който управлява цѣлото задружно стопанство: на домакина.

Въ стара България е дѣйствувалъ въ това отношение обичайнитѣ редъ. Наистина, въ Кърмичаята има римско-византийски наредби, но нѣма никакви данни, че тѣ сж отменили обичайното право. Напротивъ, може да се твърди че у насъ въ сѣмевната област, послѣдното е останало рѣшаваща и дѣйствуваща норма.

Споредъ обичая слѣдъ смъртта на бащата въ малката челядь, майката е можала да бже настойница; също и голѣмата сестра. По общо правило най-близкиятъ отъ роднинитѣ е билъ настойникъ. Ако нѣмало такъвъ, общината се намѣсвала.

Общината била върховният надзирател и съдия надъ настояшатѣ. Това се вижда и отъ обичаитѣ въ всичко време на турското владичество. Тя се грижела даже за задомиане на момичета, останали сирачета.

Думитѣ настойникъ, настойничество сж кози, книжовни, и не сж познати на нашия народъ. Още по-малко му сж познати думитѣ опека, опекунъ. Кърмчията употребива старобългарската дума приставникъ, сега излязла отъ употребенне. У народа е добила право на гражданство турската дума васия, в описателно казватъ: „еди кой си се грижи за дѣцата на еди кого си“. Малолѣтнитѣ сираци се наричатъ съ турското наименование етими. Въ турско време „васията“ се посочваше отъ общината, утвърждаваше го кадията (турскиятъ съдия) съ особно писмо: васиетнаме или васиетхюджети; той трѣбвало да даде наричнитѣ суми въ уредената, при вилаетския редъ — итамъсמידяга. Васиякътъ при турцитѣ бше религиозно-обществена тежоба. Той се прѣкратаваше съ пълнолѣтието на сирака, когато васията даваше смѣтка. (Ср моя Сборникъ на юрид. обичаи I, 254)

II. Наслѣдствено право.

§ 124. Произхождение на наследството.

Произхождението на наследственото право се крие въ дѣлния стадий на прѣминаване отъ родовия, колективния багъ въ повече или по-малко индивидуалния. Въ онова време, когато челядитѣ сж били обширни групи и съюзи, смъртта на нѣкой членъ отъ тая родствена група или даже смъртта на самия домакинъ не е воляла къмъ промѣна въ имотното състояние на групата. Въмсто покойния, явявалъ се веднага новъ старѣя-домакинъ, който е продължавалъ челядното управление, функциитѣ на прѣдшния домакинъ и който е прѣдставявалъ челядта и прѣдъ външния свѣтъ: власти или заинтересувани. Вънъ отъ приемството на функциитѣ, нищо не се измѣнявало нито въ имотно, нито въ друго отношение. Имотитѣ си оставали въ родовия съюзъ, който се считалъ за постояннѣтъ продължателъ на рода и на имотитѣ му.

Случвало се обаче да се помине лицѣ, повече или по-малко самотно, което виждало още приживѣ, че нѣма кой да продължи

рода, името, правата и обязаността му. Това обстоятелство не могло да не смущава тогавашния човѣкъ. И ето той прибѣгна до изкуствено създаване на единъ приемникъ: до усно-вешето. Той се успокоявалъ, като виждалъ, че ще има кой да му склони очи, да го погребѣ, да извърши култа на послѣсмърт-нитѣ приношения и жертви. Това лице за умиращия е било неговиятъ избранъ правопримекъ. Въ тоя религиозно-родственъ елементъ се таи частъ отъ зародиша на наследственото право. Наследственото право се появява, прочее, като прѣминаване върху из-вѣстно лице или лица функциитѣ на покойния, обязаността да продължава рода, името му, а, цѣлъ и да встѣпи въ имотнитѣ му права.

Наследственото право, въ сѣвършенния смисълъ, не било неизвѣстно прѣзъ всичкото врѣме на съществуване на широкитѣ родовни съюзи. Тогазъ: 1. то е било безирѣдметно и без-цѣлно; 2. никой не е ималъ право на отдѣлни имоти, че да ги прѣхвърля другиму; 3. земята е била използвана принадлежностъ на цѣлия родъ или голѣма челядь и не е можала да се разполага, нито да се дѣли, нито да се отстъпва на отдѣлни лица. Наслѣдването се появява, като дѣлаба на сѣмейнитѣ имоти, вслѣдствие на смъртта на старѣя-домакитѣ въ челядь, която нѣма много членове и почива върху незадружни основи. То се появява, когато се появява индивидуалната собственостъ, а най-силно се развива подъ влиянието на римското право, което рано разработи въпроса за прѣхвърлянето на имотитѣ по наследство.

У славнитѣ въ най-ранно врѣме наследство не е имало. Самата дума не е била позната; у насъ тя не е била и не е извѣстна на народа и до сега. Вие ще чуете думитѣ: „бащиния ми е“; „останало ни е отъ дѣди, отъ бащи“; „туй е нашъ дѣлъ отъ бащино“. Думата мѣразъ се употребява по-специално за донесеното отъ жената, но то като да е едно обидно название и повече се употребява за присѣхъ, както и мѣразчия.

Въ стара България наследството ще е прѣминало по сѣщия пътъ на развитие. Особно то се е развивало въ нѣкои градове, гдѣто е станало усилено индивидуализиране на собствеността и гдѣто се е упражнило по-силно влиянието на византийското и мюсюлманско право.

§ 125. Наслѣдване по законъ и обичай.

Нѣма данни, отъ които да се види ясно, какви сж били обичайнитѣ въ онова врѣме наредби за наслѣдство въ стара България. Но сигурно тѣ ще сж били близки до тия, прѣживѣлки отъ които срѣщаме въ обичайното право на по новото врѣме. А пъкъ до колко сж се прилагали наредбитѣ на Кърмачята, е единъ въпросъ още недостатъчно уясненъ, при все че има рѣшения въ Варх. Касац. Сжалъ, които утвърдяватъ, че наредбитѣ на Кърмачята — сжщо и Арменопуло — сж били въ сила и че 118 новела на Юстиниана се е прилагала поне за извѣстни категорични имоти и мѣста. Навѣстна това положение е защищаемо, като се има прѣдъ видъ, че духовнитѣ сждилища въ стара България, особено пъкъ въ врѣме на турското владичество, сж се занимавали и съ прѣшири по наслѣдството. За разрѣшаване на тѣзи прѣшири тѣ не сж имали други шемени ръководства, освѣнъ поменатитѣ паметници.

Така че, ако се приеме това положение за вѣрно, ще имаме слѣднитѣ правила при наслѣдството по писанитѣ наредби (118 Юст. Новела)

1. На първо мѣсто наслѣдвали низходящитѣ, най-близкитѣ отъ които се изключвали по-далечнитѣ, възходящитѣ и сѣребърни роднини. Тукъ конкурира съпругата-вдовица, имаща до 3 дѣца съ $\frac{1}{3}$. Дѣцата дѣлятъ по равно на глава; прѣдствителството на низходящитѣ наслѣдници се допуска. 2. При нѣмане на първи класъ низходящи идатъ възходящи наедно съ сѣребърнитѣ роднини. И тука сжщо съпругата конкурира. 3. При нѣмането на втори класъ наслѣдници, иде класъ на братови дѣца, братовчеди. Сжщо — съпругата. 4. При нѣмане на трети класъ идатъ сѣребърнитѣ: вуйки и лели. 5. При нѣмането на 4-й кл. всичко получава съпругътъ. 6. Въ отсъствие на тия наслѣдници имотътъ се провъзгласява за безнаслѣдственъ (мюхлюлъ) и го получава държавата.

Обичайното право е съдържадо свои норми за наслѣдството. За жалость събранитѣ до сега данни по бълг. обичайно наслѣдствено право не сж установени окончателно и не сж очистени отъ противорѣчиата и чуждитѣ, които то съдържа. Това е причината, поради която и до сега нѣма едно ясно понятие за него. Като по-общи и по-главни правила изъ обичайтѣ, ние можемъ да извадимъ слѣднитѣ: 1. И въ голѣмата, и въ малката челядь наслѣдството тегне да си остане въ рода, въ

кжцата. Когато става необходимо да се дѣли, било вслѣдствие смъртта на старѣи-домакинѣ, било защото се яви други поводъ да се дѣлятъ, то минава отъ баща или дѣло къмъ майката челядъ, която изключва женската. По този начинъ, при синове, дъщеритѣ не се викатъ къмъ наследване. 2. Майката въ кжци има право на прѣхрана у своитѣ синове. За да се обезпечи тая прѣхрана, отгнана ѝ се единъ дѣлъ, който взема той, у когото отиде майката. Бащата, който приживѣ раздѣли дѣцата си, оставя за себе си, съ сжщата цѣль, извѣстенъ дѣлъ. 3. Въ градскитѣ и въобще малкитѣ челяди, синоветѣ-наследници сж длъжни не само да гледатъ и хранитѣ сестритѣ си, но и да пристояватъ всѣкакъ за тѣхното добро задоволяване. Майката, която има право на прѣхрана, ако е имала нѣщо свое (башкалъкъ) отъ пржея, подаръци и пр., тя си го задържа, като нейна пълна собственостъ.

По-специално старото българско право въ въпроса на наследството е различавало наследнето на земи башинни, спечелени, проинни и движими имоти.

Башиннитѣ принадлежали на рода. Тѣ минавали по наследство на него. Положителното е, че спечеленитѣ башинни могли да бждатъ отчуждаеми.

Пронитѣ, бидейки земи подарени отъ държавния владѣтелъ като награда срѣцу направени военни или граждански заслуги, се намирнали въ пожизнено владѣние на подарения. По естеството си тѣ били ненаследствени, както и неотчуждаеми. По-късно, обаче, нѣкои проини станали наследствени злоупотрѣбително.

§ 126. Наслѣдване по завѣщание.

Завѣщанието било незнайно на старото общество. Не сж то знаели дори и варварскитѣ народи отъ срѣднитѣ нѣкове. То е заето въ свѣрѣмешни си видъ изъ римското право, въ което завѣщанието е било разработено до пълна и стройна система.

Завѣщанието е по-късно явление отъ наследването по обичай и законъ. Когато били на лице патриархалната челядъ и родовиятъ сѣмесенъ строй, дума за наследване чрезъ завѣщание не е могло да става, защото въ това прѣме лицата не сж могли и да разполагатъ лично съ имотитѣ на рода или задругата. Завѣщанието е стѣпало въ еволюцията на правото на дѣлалбата, въ правото на наследването. Трѣбвало е да се засили по-

нечко личността (индивидът) като правен субект, трѣбвало е да се индивидуализира повече имотът, за да се почне възможност на разполагане съ имота, съ собствеността, и, следователно, завѣщането. Тази индивидуализация особно бърже и ярко се появява въ Римъ. Въ Римъ се е появило и развило завѣщателното право до съвършенство. Никой почтенъ *cives romanus* не е допускаръ да умре безъ завѣщане, съ което да разпореди своитѣ движими и недвижими имоти. Това е било една форма за създаване на наследство; всички еманципирани синове на римлянина не би били негови наследници *ab intestat*, ако той не би прѣдвидѣлъ тѣхнитѣ наследствени дѣлове въ завѣщането си.

Първоначално завѣщателътъ разпоредилъ, кой да го замѣсти, кой да стане неговъ универсаленъ приемникъ. Римското завѣщане е ставало: 1. по-строгитѣ форми на манципацията *per aes et libram*; 2. по късно по преторския редъ само съ 7 души свидѣтели. Юстиниановото законодателство послужило за възприемане на втори начинъ и у други народи. Въ сѣра България по-сегашната римско-византийска форма на завѣщане е била възприета въ нѣкои градове и практикувана прѣвъ всичкото врѣме на турското владичество. Тя е уредена съ нѣкои измѣнения и въ нашия Екзархийски Уставъ.

Споредъ Зигеля славянското завѣщане се различава отъ римското по своето произхождение и по нѣкои основни черти. Прѣди всичко, то има религиозно-правствена подкладка. То се проявява отнарѣдъ въ формата на висши морални нареждания, които умиращиятъ прави прѣди смъртта си.

У насъ сѣ много разпространени този видъ нареждания, наречени въ нѣкои мѣста парчюваня и насждания или насждаваня (въ Ахж-Челеби). Народнитѣ възрѣния не допускатъ да се лиши нѣкой отъ имотно право (дѣлъ) прѣвъ завѣщане. Нѣкъдѣ на писменото завѣщане, което приписва имота на разни наследници, се казва приписване. Прѣвъ всичко врѣме на турското владичество завѣщания (диатиси, ии. ч. диатици) сѣ правили въ градоветѣ. Въ тѣхъ се е допускарло отчуждение или подаряване на ненаследници — на черкова, училище, чужди хора до $\frac{1}{4}$ отъ имота на завѣщатели. Завѣщането се е правило съ участието на свидѣтели и потвърждавало отъ владиката или архиепископия намѣстникъ. Диатици се правили въ мѣста, гдѣто е имало известно византийско влиане въ живота: Търново, Пловдивъ, Сливенъ, Варна и пр.

III. Вещно право.

§ 126. Вещното право въ старо време.

Въ днешно време различаватъ три вида правоотношения въ областта на вещитѣ: 1. Човѣкъ може да бѣде собственикъ на една вещь; 2. може да бѣде владѣтель; 3. може да има само право на чужда вещь т. е. сервитудъ. Въ старо време тѣзи три вида отношения, които свѣдочатъ за една голѣма способностъ къмъ отвлѣчението, не сж били познати. Тогава, особно въ най-ранното време на човѣческитѣ обществени, владѣнето и собствеността се сливали въ едно. Владѣтелятъ се считалъ за собственикъ.

Вещитѣ, като прѣдмети на обладание, не сж били винаги въ такъвъ широкъ брой, както сега ги виждаме. Кръгътъ имъ се е разширявалъ съ времето. Той се разширява даже и въ наше време.

Дѣлението на вещитѣ на движими и недвижими било познато още въ старина. Пърнитѣ прѣдмети, които минавали въ частното владѣние и разполагане на човѣка, били движимитѣ вещи, защото сж могли да бѣдатъ отдѣлени и прѣнесени, а въ равнитѣ времена на скитническо състояние на хората, това било необходимо условие за владѣние и търгуване. Може би главно за това, у славянитѣ, и у насъ българитѣ, имане е онова, което може да се отдѣли, да се има и взема въ рѣцѣ. У насъ и до сега се нарича имане съвокупността на скрити движими цѣности: сжко така имане означавъ съвокупностъ отъ движими имоти. Много по-послѣ имане се е разширило и за недвижими имоти. И собствеността първоначално обемала движими вещи.

Индивидуализацията на собствеността се почнала сжко така отъ движимитѣ прѣдмети. Тѣ сж могли да бѣдатъ лесно отчуждавани, дарявани, присвоявани. Тѣ сж били особината, особината или башкалъкътъ (residuum) — отъ който се и трывало за да се дойде до включванетоъ въ него, въ тоя residuum, и други цѣности, най-напрѣдъ недвижими, но считани за движими, и, най-сетѣ, земи владѣния. Така е било съ домоветѣ, особно съ „усадебитѣ“ (цифрански домове и постройки). На всѣкъдѣ, впрочемъ, тоя родъ имоти сж се смѣтали за движими и индивидуализацията на подобната собственостъ, почната отъ движимоститѣ, е засегнала и тия домове

много по-рано, отколкото поземелната собственост. Така се е гледало на чифлишките жилища и въ старо-германското право. Тоя погледъ се защищавалъ, между друго, и съ съображението че всичко това е подлежало на унищожение чрѣзъ огънь и по тази причина трѣбвало да се признае за движимостъ. Посаденитѣ дървета, разнитѣ земни произведения, аъло на човѣшката сѣдба и култура, сжщо се смѣтали все за движимостъ.

§ 127. Владѣние и собственостъ.

Нашинтъ Законъ за имуществата опрѣдѣля владѣнието така: държане на една вещь или ползуване отъ едно право, което едно лице упражнява само или чрѣзъ друго, който държи вещьта или упражнява правото на негово име*. За владѣние (*possession*) въ старо-българското право е употребявана думата: метехити, стопаниевамъ тоже.

Собственостъта се е появила най-напрѣдъ като такава за движимитѣ вещи. Когато човѣкъ заседналъ, когато почналъ да се занимава съ земледѣние, то се явила необходимостъ, най-напрѣдъ да се настани на единъ кжсъ земя, на свое жилище, колиба, домъ, и постъ сжщеврѣменно да залови други кжсъ земя за разработване и за други цѣли на стопанско ползуване. Дълго врѣме колибата, шатрата или чергата на скитника овчаръ или на ловеца, която била първоначалниятъ недвижимъ домъ на човѣка, е продължавала да прѣдава характеръ на движимостъ на кжщата. До XVIII ст. въ руското право домътъ се гледалъ като движимъ имотъ. Прочее, за да мине и да се разшири собственостъта отъ движимитѣ къмъ недвижимитѣ, изисквало се врѣме, извѣстна по-напрѣднала култура и най-напрѣдъ заселване на едно мѣсто. Можалъ да се домогне, че е собственикъ на врѣмененъ кжсъ земя, оня, който я разоралъ, засекалъ, косилъ и жьналъ.

Най-важниятъ прѣдметъ за право на собственостъ (*dominium*) била земята. Тая собственостъ се образува и развива прѣзъ очитѣ на историята. Това право е вървѣло така въ своето появление и развитие. Най-напрѣдъ земята е била завзема на отъ едно или много лица, но тя скоро минавала въ общо и пълно ползуване на цѣла челядь, родъ, община или племе. Дълго врѣме собственостъта била задружна, колективна. Индивидуализацията на собственостъта върху земята се вършила постепенно. Има писатели-юристи, които поддържатъ, че частнитѣ лица, които отъ най-ранно врѣме сж владели, били собственици

(у руситѣ Неволитѣ). За славянското, разбира се, и старото българско право, историята заварва землевладѣнието, когато и задругата (сѣмейството), и селската община, и частнитѣ лица сж били собственици или владѣлци на земи, паша, гори, дворища и пр.

У славянитѣ собствеността се появила съ земята и тъй собственостъ не е била частна, лична, тя е била обща, ти е имала за свой стопанинѣ колективната личностъ на голѣмата челядь, на рода на племето. За тая колективностъ земята е била отъ грамадна стойностъ. Общината е била длѣжна да трепери надъ всѣки късь земя, да я пази, да урежда ползуването ѝ. Слогътъ (межа потка, прѣдѣлъ, синорѣ) билъ сложенъ знакъ, нарушението на който се считало за голѣмо прѣстѣлно дѣлние и грѣхъ. Ако римлянитѣ придавали голѣмо значение на военната плеща и у тѣхъ копчето е било символа на собствеността. — до сега, у славянитѣ и у насъ, народътъ съ редъ пословици и поговорки изказва своето дълбоко почитание къмъ земята: „земята храни“: за слога — „който ходи по чужди синори — урядисна“; „сбжхтватъ го сладки и мелени“, „който присвои чужда прѣстъ ще му тежи и ва она свѣтъ“. Въ пѣснитѣ се казва, че св. Георги не допускала баща си да влѣзе въ рая, защото му казалъ: „нѣкога си оратъ бивалъ, синори си разоравалъ“.

Въ задругата и до сега има една съсобственостъ, която можемъ да наречемъ задругна, но доста отлична отъ онава, което въ римското право се нарича *condominium*.

Тая съсобственостъ е своеобразна: у нея нѣма сиглѣи точно обозначени, интелектуални дѣлове, които правятъ отъ съдружницитѣ оврѣдѣлени съучастници, павниши. Задругаритѣ иматъ извѣстенъ дѣлъ. Въ обикновената съсобственостъ, съдружникътъ може да разполага съ свой дѣлъ, да го наема, залага, да го продава, да го подарява — по свое усмотрѣние. Въ случая, отъ задругната собственостъ никой не може отдѣлно нито да се ползува, нито да разполага съ нѣкой дѣлъ.

Въль отъ тая челидна съсобственостъ имало е въ стара България и други общи имоти: лѣка, пасбища, бранища, които служили на цѣлия родъ, община, племе и не можели да бжлатъ въ частно наследствено стопанство, каквито сж били бащи и и тѣ. Прѣжонѣлки отъ нѣкогашната задругна или обща собственостъ на общини, села, дори жуни, сж тия пасбища, гори, дори гумна и лѣвади, каквито виждаме и днесъ. Нека помислемъ

още и обичая и до сега дѣйствуващъ у насъ по нѣкъдѣ, дѣто пущатъ добитѣка на паша въ чуждитѣ поженати ниви и дори въ обранитѣ лози.

Самата дума собственость въ старо врѣме не била позната у насъ. Тя не е позната и до сега у нѣкои народи; не е позната и на нашето обичайно право. Въ старината вмѣсто собственость употребявали описателни изрази: мой, твой земя, Глагольтъ „купувамъ“ въ старо врѣме е обозначававлъ и наемамъ, за това, когато се е искало да се каже, че нѣщо се е добивало въ собственость, прибавяли извѣстни допълнителни думи: купува вовѣки т. е. взема го подъ наемъ вовѣки; купилъ го за себе си и за дѣцата си.

Думата стопанинъ повече означава владѣтель (розвъзлог); стопанинѣтъ, е господарь.

Много късно сж се появили производнитѣ спѣсоби за придобиване на собственость: наслѣдство, догопоръ, давностно владѣние.

Добиването на собственость чрезъ давностно владѣние (взосарю), е доста старо, но не въ този видъ, както го знае римското и сѣврѣменното право съ условията на *justus titulus* и *bona fides*. Не може да се утвърди, кога се е появило понятието за отколѣшното владѣние, което води къмъ собственость, и дали това право не се е свързало повече съ трудовото начало, по силата на което е билъ, слѣлъ завземането му, разработенъ извѣстенъ поземеленъ кѣтъ. Въ всѣки случай, ако нашето старо и народно право не знае исковата давностъ, както и негасителнята, за придобивна давностъ се срѣщатъ извѣстни напоминания. „Той си го има отъ година“; „той влада този имотъ отъ спокоть вѣка“.

§ 128. Бащини.

Бащина ще каже имотъ, останалъ отъ баща, както дѣдина, дѣдиша—имотъ, останалъ отъ дѣдо. Но както въ руското право вѣтчина, очина означава не само останалитѣ отъ баща (очна) имоти, тъй и въ старобългарското право думата бащина има по-широко значение. Би могло да се опрѣдѣли: Бащинитѣ или бащининитѣ били имотитѣ—земи, селища, дворища, жилища и други сгради, които били въ пълна собственость на лицата. Тѣ се отличавали отъ прѣшитѣ, прѣди всичко по това, че можели да бждатъ наследвани, подарявани и въобще разполагани. Бащинитѣ сж това, което въ

нѣкои влахомолдавски хрисовули е наречено очевина. Тя отговаря още на чешката така нарѣчена дѣдина.

По произхождението си бацинитѣ сж били подарени, наслѣдени или придобити. Българскитѣ владѣтели сж дарявали земи бацинии на черкови, манастири, болѣри, воеводи и въобще на всѣкого, когото тѣ искали да облагодѣтелствувать. Тоя видъ бацинии сж били доста разпространени.

Бацината е била и първоначално родово, сѣмейно имущество и за това въ латинскитѣ паметници бацината е означена съ думитѣ: *haereditas*. Въ нѣкои паметници за отличаване родовото имущество отъ недвижимата собственост въобще къмъ думата бацина прибавяли: племенна, стара или пъкъ замѣнявали съ други думи: племенитина. Но много пати бацината, въ дѣйствителностъ общото имущество на рода, на челядта, означавала въобще недвижимата собственостъ.

Бацинии сж могли да иматъ всички категории български жители, включително и парицитѣ.

Извѣстни бацинии сж принадлежали на селяни, бидейки тѣхни пълни разполагатели, но били обложени съ тегами, които тѣ били длъжни да извършватъ къмъ болѣрина, като къмъ върховень бациникъ. Такива люде се наричали въ нѣкои сръбски хрисовули земляне.

§ 129. Проннарски земи.

Земи въ стара България е имало нѣколко категории: царски или държавни, болѣрски, черковни, прони и бацинии. И царетѣ, както и болѣритѣ, раздавали отъ своя страна земи за обработване при извѣстни условия и задължения на земледѣлцитѣ, свободни или парици.

Пронитѣ били, види се, не само познати, но и доста разпространени. Това били земи, давани за пожизнено ползуване на заслужили на държавата лица. Раздавачътъ на тѣзи земи билъ държавниятъ владѣтель, който считалъ, че има неограниченото право да разполага съ всички земи, които не сж били бацинии или не сж били въ чие и да било владѣние. Съществувало ли е на Балканския полуостровъ учението, че *nulle terre sans seigneur* и че всички неокупирани отъ друго земи, за това сж царски или владѣтелски, не може да се утвърди положително. Но безспоренъ е фактътъ за раздаването на прони отъ страна на балканскитѣ владѣтели, включително и отъ българскитѣ царе.

Думата проина е гръцка и ще каже буквално грижа, промисъл, старание, още награда и даръ. Но наградата проина не е могла никога да се сравни съ бащинята или земята владана като пълна собственост. Пронията не е могла да бъде подаривана, нито продавана.

Пронията е могла да има на земята си парици (меропси) и отроци. Тяхвата работа въ пронията е била уреждана от обичая, а по нѣкога и съ особни хрисовули, както виждаме за нѣкои области, гдѣто сж достигнали сръбскитѣ владѣния (св. Стефански хрисовуль, Душ. хрисов. на м-ра св. Архангелъ и пр.).

Пронията по смисъла си е сходна съ римскитѣ бенефиции и сръбновоковни лени. Но пронията се отличава въ нѣкои подробности и отъ бенефицията, и отъ лена. Отъ лена тя се отличава главно по това, че, ако и да е била подарена на нѣкой болѣринъ за заслуга, нѣмала неговитѣ качества и задължения, не била свързана съ инвестира.

Тя не била аренда, защото аренда е вземане за врѣменно работене земи подъ немъ сръбноу установена плата въ пари или въ натура; въ пронията ползуването е прѣди всичко пожизнено.

Смисъленото отличие на пронията отъ бащинята е въ това, че бащинята е могла да се отчуждава и наследва, а пронията — не. Тя има историческа връзка съ бенефициитѣ и е прѣживѣла въ снахияждитѣ (тимари и знамети).

Турскитѣ завоеватели на Балканския полуостровъ намѣрили за прѣлесходно да заематъ между друго и тоя византийски институтъ, както били го заели и практикували и прѣдшницитѣ балкански владѣтели. Турскитѣ владѣтели дарявали първоначално земи на военнитѣ лица, а послѣ и на граждански администратори. Така се появили турскитѣ снахия, които сж били три вида спорти прострѣството на отстѣпенитѣ имъ земи: ако имотътъ имъ е давалъ отъ 3000 аспри (1000 драма сребро) до 20000 — тѣ били тимари; ако давалъ до 90,000 аспри — знамети; ако още повече — маликини, които били наследствени.

§ 130. Имотитѣ споредъ нашитѣ хрисовули.

Нашитѣ хрисовули говорять за собствеността като власть: нѣкъ въ сѣмъ тѣмъ да иматъ власть неотъемная (Слб. пр. п., 368 Ризск. хр.). За владѣнието се уопотѣблява думата метеха: ни да метеха съ ними ни севастъ, ни прахторъ (Слб. и. 360).

Въ хрисовулитѣ се говори за недвижими имоти, както слѣдва: нивие, периводи, виноградъ, воденци съ забѣли (бранища), ловища рибни и звѣрни, планини и съ всѣми правинами (Стб. н. н. 152. Вирн. хр.); бранища, лѣтовища, зимовища, сѣнокоси, жрълкж, кинурни, орѣшии или нияя вакови либо стаси и прилежаия (Стб. н., 160. Орѣх. хр.), селища и мѣста зръчени (Рилск. хр., 168), и пр.

Въ хрисовулитѣ се срѣща на много мѣста явзванието стаси за съвокупность на селски имотъ. Такива имотъ е имало било на болѣри, било на други независима люди съ болѣрски тегоби и безъ такива.

Стась, стасия, стаси гръцка дума. Въ извѣстни случаи съ нея се обозначава държавата на едно селско стопанство, по иждѣ селище или дворъ, а въ иждон случаи само оная земля, която е назначена за оранъ.

Думата държавна, която въ обичайното право означава съвокупностьта на недвижими имоти, прѣдмно полски, принадлежащи къмъ едно селско стопанство, не се срѣща въ тоя смисълъ въ хрисовулитѣ.

На много мѣста се говори за п р а в и н и. Какви сж ти правини, за които се повтаря на иждонко мѣста въ хрисовулитѣ, че ги имали селата? Ние обяснихме, че тѣ сж били правата за паша, водопой, лѣтовнице, зимовище, и др. Това означава най-малко, че жителитѣ на селата, поне не всички, ше сж имали частни пасбища, бранища и пр. но сж се ползували отъ общитѣ подобни имоти и „достояния“, (Стб. н. н., 169 Рилски хр.). Като приемемъ това положение, ше изтѣзе, че наистина не всѣки селски имотъ сж били общи — не е била обща разработената земя — но пакъ голѣма часть отъ земитѣ въ сивора на селото сж били запазени за общо ползуване. Това положение било запазено въ всичко врѣме на турското владичество. И до сега въ ишшекско общи сж, като принадлежность на цѣлото село т. е. на всичитѣ му жители: м е р и т ѣ (пасбищата), б а л т ѣ д ѣ ц и т ѣ — являци и кжшлани т. е. лѣтовница и зимовища, х а р м а н и т ѣ (гумна, на които се вѣршѣтъ своитѣ). Това положение на иждата е едно косвено доказателство за иждоганната общность, ако не на всички, то поне на голѣма часть земи на селата. Собствено ние си обясняваме тѣзи общность нав задружность така. Задругата — разрасла се челядь — има всички имоти задружно, общо. Селото — разрасла се задруга — иро-

държавна да упражнява ския редъ. По-късно икономически и други причини извикватъ дѣленieto и индивидуализирането на работенитѣ земи като се занемали и уреждали неработенитѣ за общо ползуване.

Би могло да се каже, че правинитѣ сж били ищо като серангутитѣ, служебноститѣ, по силата на които селата като юридически лица и частнитѣ лица сж упражнявали извѣстни права на ползуване въ земи обществено-държавни, болѣрски, черковни и мѣнастирски. Правинитѣ сж били въ много случаи наследствата на другитѣ имоти, т. е. прибавени къмъ други имоти за да е възможно използването имъ. Би могло да се приеме, че правинитѣ сж допълнение на стаситѣ. Стаситѣ сж основната собственостъ на селското стопанство; правинитѣ сж били — допълнителнитѣ имоти, иначе права надъ имоти, които не сж били бащина, пълна собственостъ на домакина, ступанина на стаситѣ.

Метехането, за което ни разправитѣ нашиѣ хрисовули, е също така едно характерно имотно отношение. За него се говори на нѣколко мѣста.

Метеха е грѣцка дума, отъ която произлиза метохъ т. е. имѣние, владѣние на единъ мѣнастиръ въ или възъ отъ чергата на неговата областъ.

Забелитѣ, за които се говори въ хрисовулитѣ, сж гори, запазени и забранени да се ходи въ тѣхъ. Както ливадитѣ сж били по отношение къмъ пасищата, така и забелитѣ по отношение къмъ горитѣ. По този прѣдметъ ДЗ има специална статия (74), отъ които се вижда, че селата имали общи пасища, въ които можали да се ползуватъ, обаче въ „забелъ законитихъ и ливадъ законитихъ никто да не пасе“.

Пасищата се дѣлили на лѣтовища и зимовища: явеше се също характерно. То има своитѣ отзиви и подобия въ по-къснитѣ турски яблаци и кашлици. Въ всѣки случай безспорно е, че прѣзъ лѣтото стада сж пасли тамъ и пастиритѣ живѣли въ тѣзи лѣтовища (яблаци), каквито и до сега има въ нашенско.

§ 131. Права на роднини върху бащина и дѣданна.

Недѣлимостта на старата челядъ е водѣла къмъ неотчуждаемостта и нераздѣлността на старата челядна и родовна собственостъ. И до сега се говори: „бащиния“ и „дѣданна“ не е продаватъ. Това е общото правило. Тя прѣдпазила върху

цѣлата челядь върху рода. При все това и въ доста ранното време, види се, е почнало да се нарушава, по необходимостъ, това правило. Лицата могли да разполагатъ найнапрѣдъ съ движимостигъ, именно съ това, което дѣбвали сами или получавали като награда, военна плячка. Така за купения имотъ имало особно название въ противоположностъ на бащината; това било купленица (у сѣрбитѣ).

Когато продажбата се допуснала, появило се правото на прѣкупъ, откупъ, което по-късно е родило така нареченото *jus preemptionis*, право на прѣдпочитане или измѣненето по турски шуфа-хакж (шефиликъ-хакж) т. е. сѣдско право. (*Jus protimiasis*, *droit de retrait*, *retractus ex jure Naeheretechi*).

Това право крие своето потекло пакъ въ родовия и задруженъ битъ. Ако първоначално челядиниятъ имотъ не се продавалъ, то това било, за да се пази за рода, за челядята. Но когато родътъ починалъ вече да се разлага и голѣмата челядь имала старата стегнатостъ, наредило се щото, ако по необходимостъ ще се продава иѣщо родовно или ще се дѣли, то да става при нешрѣмешното съгласие на всички въ рода или челядята. Отдѣленитѣ, обаче, отъ голѣмата челядь членове, съставлящи особна клѣца, пакъ зацѣпвали правото си на откупуване имота, който е билъ общъ, на рода.

Още по-късно това право отъ таква на роднини се развило въ право на сѣсѣди, тъй както както отъ правото на роднинитѣ съклетвеници се появило правото на околни люде. Отдѣланитѣ членове на рода или на челядята считали за свое право да искатъ роднинския или челядеия имотъ да се отстъпн тѣмъ, да го откупятъ; мине ли въ чужди рѣцѣ, тѣ се домогвали да имъ се повърне като заплата за него. Сѣсѣдитѣ, които наслѣдили мѣстата на роднинитѣ, по прѣметство добили и тѣхното право на откупъ и изкупуване. Само когато имащето право на изкупуване лице се откажело отъ тоя имотъ, той можалъ да се прѣхвърли другиму. Роднинитѣ имали право на прѣдими първи покупатели (*jus preemptionis*, *Vorkaufrecht*). Това право е било доста развито въ иѣкои стари германски правди. То е съществувало и въ Русия по дѣйствиущето и по-късно законодателство.

Отъ всичко става явно, че правото на откупъ, прѣкупъ или изкупуване, както и правото за прѣдпочитателно купуване (*droit de préférence*) има своето произхождение въ неотчуждаемостта на роднин имотъ.

IV. Договорно право.

§. 132. Произхождение и развитие.

Договорното право е най-късно явление въ областта на правнитѣ отношения. За да има договоръ между лица на първо мѣсто е било необходимо да има свободни и имотни лица т. е. които биха могли да иматъ лични имоти и да разполагатъ съ тѣхъ и съ волята си. Между това въ старото общество, отъ една страна, личността е била погълната или поне подтисната отъ челядта, жупата, племето, държавата; отъ друга, имотитѣ сѫ били принадлежностъ на родовнитѣ и други колективни съюзи. Докѣто новото право разбира свободни съглашения и задължения между лица за дѣйствие или недѣйствие, старото право разбирало права върху самото лице. Единъ изриденъ примѣръ е отношението, което се е създавало между длъжникъ и кредиторъ въ старото римско право. Първнитѣ е били като заложень и постоянно зависимъ отъ волята на втория.

Личниятъ наемъ въ много страни и случаи се е прѣвървящаль въ неволя, дори робство. Това, което се нарича стоворъ, свободно изражение волята на двѣтѣ страни чрѣзъ думи, иначе казано, устното съглашение или дадемото обѣщанне не било задължително. *Consensus* ътъ не били познатъ като основа на договоръ и задължение. Не само че неудържането на дадено слово не се считало за нѣкое нарушение, за неправилно дѣяние, а напротивъ вѣроломството се похвалявало у нѣкои стари народи, напр. у гърцитѣ.

Началото на договора, произхождението му се крие въ първото светено и затвърдено съ клетва дадено с л о в о. Това даване на дума и клетва се окръжавало съ редица обрядности и формалности. Въ тѣзи обрядности се заключавала святостта на договора. Много късно съглашението е било очистено отъ всички тѣзи подробности и останало на лице смъщеното: изражената на двѣтѣ страни воля.

Нѣкои историко-правници виждатъ въ римския *pactum* или въ *mancipatio*-то образаца на развитието на първоначалния договоръ. *Nuncupatio* ътъ е сдѣлка, навършвана тържествено *per aes et libram* въ присѣтствието на 5 души свидѣтели и единъ *libripens*. За да се приеме, че нѣкой се задължава къмъ нѣкого чрѣзъ заемъ *libripens* ътъ тегли металически клсъ, при който случай заемодавецътъ заявява, че приобретателътъ му става длъжникъ. По-късно *pactum* ътъ *per aes et libram* се развива въ

сприло т. е. въ договоръ съ думи, питаня и отговори, които пакъ трѣбвало да се произнесатъ тържествено. Отъ той редъ на тържествено задължение при свидетели до изражение на съгласиенето само на книга, безъ свидетели даже, е оставало една стъпка.

Въ днешно врѣме въ много отъ сѣлскитѣ, които се срѣщатъ въ общжитието, ние виждаме единъ редъ отъ обрядности и символи, които не сж нищо друго, освѣнъ прѣживѣлки на староврѣмскитѣ обрядности и формалности. Такива сж: кръмата, ржкохвацането, прѣдаването на нѣкои принадлежности отъ продаваната стока, напр. юлари на коня и пр.

Въ старобългарското право се забѣлжава едно своеобразно название на обязательството. Ако бащината е имала значение за вещното право въобще, то думата дългъ е изразявала понятието задължение, обязательство, обвързване (обязано) — тълкувания, които срѣщаме по тѣзи думи у Шафарика и Даничича за сѣния дългъ въ старобългарското право. Ще трѣбва да се съгласимъ, че дѣйствително съ тѣзи думи се е означавало „всѣко дѣйствие на лицето“, което води къмъ какво да е задължение за дѣйстващото лице къмъ трети лица.

Договорътъ се е наричалъ у славнитѣ: *сгола*, *сговоръ*, *смува*, *смолава*.

Въ обичайното право договорътъ се наричалъ: *сговоръ*, *тъмжежъ*; сжщитѣ думи, служатъ и за понятие на *годежъ*; употребява се и турската дума: *мукавеле*, *каулъ*.

§ 133. Лица въ договоритѣ.

За да има единъ договоръ сила, споредъ сѣврѣменното понятие, най-сѣщественото е, лицата, които той задължава, да сж го склучили съ свободна воля. И така склучениятъ договоръ задължава само съгласилитѣ се страни. Не е било така въ старина. И тукъ първоначално пакъ коллективнитѣ организации склучватъ договоръ и съ това го правитѣ задължителенъ за всички участвуващи въ тѣзи организации (челди, жупи и пр.) лица.

Отдѣленъ членъ на челядната община не е могълъ въ старо врѣме да склучва договоръ нито личенъ, нито имущественъ безъ знаието на домакиня. Домакинтъ-старѣй е билъ единствениятъ прѣдставителъ и повѣренникъ на голѣмата челядна организация. Само той е можалъ да встъпва въ договори и да задължава цѣлата челядъ.

Актовете не са били действителни, ако не изразявали волята на колективността. Индийският законник „Матахшара“ изяснява съгласието на роднините при прехвърлянето на собственост от един рожък във друга. Единъ типически примеръ въ тоя смисъл може да се приведе изъ старобългарското право на влахо-молдавска почва. Въ Венелиновитъ „Влахо-български грамоти“ се срѣща случая на Радулъ Воевода, който издава повеление за придобитото имѣние на дщерника Жупанъ Данъ и жена му Жупаница Владе. При декларациитѣ по тая продажба се явили синовете на Дана и дъщеритѣ му и давали съгласието си за този прехвърляне на имѣнието върху Грозанъ и синовете му. Въ всички почти грамоти отчинитѣ се продаватъ съ съгласието на стованина, братята и синовете му и продажбата остава върху кулувача, синовете, внуцитѣ и пръвнуцитѣ му, сегашни и бъдещи (Вен. 137—139, 253—255).

Какъ мъгливо е било схващането за отговорността на лицата по договори и задължения, възниквали по кой и да било случай, е мисляло особно въ обещателствата, дирени при углавнитѣ дѣния. Ако членътъ на една челядь е извършилъ прѣстѣпление, то домакнитѣ го е връждали, въ прогивенъ случай, цялата къща отговаряла за поврѣдата. И това правило се прилагало не само за челядната община, но и за селската, за жупата.

§ 134. Възникване и погасяване на договоритѣ.

Въ славянското право още не е разработванъ, нито разрешаванъ въпросътъ: изисквани ли сж и какви формалности при сключването на договоритѣ? Отъ старитѣ паметници не може да се утвърждава за широкъ формализъмъ, но не може и да се приеме, че съществуватъ е били достатъченъ да се изкажатъ двѣтѣ договорници страни и да се счита договорътъ за сключенъ безъ други никакви формалности. Отъ нашето обичайно право се вижда, че все е имало нужда отъ извѣстни външни гаранции. Навстина пословицата казва, че „воля се върже за рогата, а човѣкъ за устата“, но това вързване е трѣбвало да бже констатирано съ свидѣтели, а, по нѣкога, и при извѣстни обрядности.

Свидѣтели сж присѣствували винаги като поръчителни за изпълнение на сдѣлката. Възлияния (libations) за божеството сж били единъ външенъ елементъ. Хващането на рждитѣ, (фрашѣтѣ) което означавало връчването на задатъка, било като

гаранция на договора. Обикновено прѣдаването (*traditio*) е било най-разпространениятъ начинъ за сключване договора за мѣна и продажба. Вѣроятно най-старото право се е задоволявало съ този редъ на договаряне, безъ никакви формалности, които обаче, повече или по-малко, сж се появили впоследствие.

Въ нѣкои славянски права се срѣща равното закрѣпяване на договоритѣ въ писмена форма, чрѣзъ записъ. Има слѣди за доста широко разпространяване на писмената форма и у насъ. Вѣроятно, това е станало, между друго, подъ въздѣйствието на каноническото и мюсюлманското (шерайско) право. Писмената форма дълго врѣме не се считала за толкова здрава. Безъ свидѣтели писмената сдѣлка не била приета. И попитно, като се има прѣдъ видъ, че обикновено подписаниятъ не се е подписвалъ собственорѣчно, а е удрѣдъ печатъ или е прѣсто полагадалъ. У славянитѣ (западни и източни) нотариалното извършване на актоветѣ се е явило доста рано. Въ Русия вече го има въ 16 ст.

Прѣкратяването или погасяването на договоритѣ става съ изпълняването или съ неизпълняването имъ въ срокъ, по взаимно съгласие, съ смъртѣта на едного отъ договорниците или чрѣзъ давностъ.

Сроковетѣ въ старо врѣме сж били обичайни или договорни въ извѣстни пакъ обичайни лични дни: Божекъ или Коледа, вършидба (хармангъ), гроздоберъ, зяговѣзни и пр. Отъ тукъ по-късното появяване на два дни за общи най-употрѣбители срокове: Гергьовъ-день и Димитровъ-день, които сж били начални дати на «простотворения шестмѣсечия. Твърдѣ много сж се употрѣбавали сроковетѣ: на еди кой си панагиръ (търгъ, панаиръ), когато се е касяло за изплащане на заети парични суми. Това е било особно въ врѣме на турското владичество.

Въ нѣкои законодателства има опредѣлени законни срокове. По нѣкога самиятъ кредиторъ е ималъ интересъ да не се изпълни въ срокъ договорътъ, за да използва, напримъ, залога или да си го присвои. Всички лични обязательства се прѣкратявали съ смъртѣта, напр., ратайството.

Погасителната давностъ (*prescriptio*) за задължение, дългъ, не е била нито възприета, нито позната въ старобългарското обичайно право. Редица отъ пословици идатъ да ни увѣрятъ въ това: „старъ плетъ гние, старъ борчъ не гние“: — „чуждото и на великъ-день пакъ се взема назадъ“; — „чуждото си е чуждо“.

Въ иѣкон, обаче, славянски закондателни наметници давността е признана, сигурно, по заемане отъ гръко-римското право.

§ 135. Главни видове договори.

Въ старо врѣме не било познато това богато разнообразие на съврѣменнитѣ договори и задължения. Всички сдѣлки се свеждали къмъ иѣколко групи. Тукъ се поемава за иѣкон отъ по-главнитѣ.

А. Мѣна (замѣна) échange. турски — **трампа.** Мѣната е договоръ чрѣзъ който всѣка една отъ странитѣ се задължава да даде една вещь, за да получи, вмѣсто нея друга (чд. 327 33Д.).

Мѣната е една отъ най-старитѣ първобитни сдѣлки и днесъ тя е още позната и широко практикувана у народа, който въ много мѣста я дава турското название **трампа.**

Отъ мѣната се е появила, по-късно, продажбата. Къмъ нея се е приближавало, кога се е искало да се потули дарението, когато не е било допузиано да се извърши прѣко. Давала се е напр., многоцѣнна вещь за малоцѣнна и въ връхнината се скривалъ подаръкътъ. Мѣната се е употрѣбавала не само за движими, но и за недвижими имоти, въ който случай получателятъ на по-цѣнния имотъ придавалъ връхнина, по турски юсте.

Б. Купуване — продаване (купно-вен дѣло). Въ днешно врѣме за сключване договоръ купуване-продаване, стига съгласиенето на странитѣ и одрѣдѣяне цѣната. Въ старо врѣме, както се помена, били нужни иѣкои обрядности и формалности.

Съврѣменното право не изисква прѣдаването на вещица, като необходимо условие. Но старото и народно право искало, щото продадената движима вещь непременно да се прѣдаде (да стане теслимъ, traditio) Вънъ отъ това не можело да се счита, че продажбата е извършена.

Продажба на имоти, принадлежащи на голѣмата челядь, става по особни правила, за които се говори по-рано въ отдѣла за задругата. Въ обичайното ни право за продажбата на недвижими имоти се искатъ много свидѣтели. Безъ свидѣтели нѣма продажба на недвижнлъ имотъ. Твърдѣ рано се е появила и писмената форма на покупка-продажба на недвижими имоти — дѣски, записи. Също така закрѣпяването ѝ чрѣзъ явни актове (нотариални) е доста старо явление въ иѣкои славянски закондателства.

Отдѣленъ членъ на задругата, дори домакинятъ, не може да отчужди недвижими имотъ безъ необходимостъ, призната отъ всички възрастни задругари, които иматъ право да даватъ мнѣние и гласъ. Въ старо врѣме той редъ се е пазилъ още по-строго.

В. Наемъ (*commodatum*) Наемъ може да бѣде на вещи или на работа на човѣка. Наемъ на вещь е кога една страна се задължи да даде на други ползуването отъ една вещь за опредѣлено врѣме и сѣщичу опредѣлена плата. — Наемътъ на работа е кога една отъ странитѣ се задължава да направи нѣщо за другата сѣщичу условена плата (ЗЗД. 334 и 346).

Въ старо врѣме ем били познати и единиятъ и другиятъ видъ заемъ. Нашето обичайно право сжщо така знае и двата вида.

Наемътъ на недвижими имоти, особено на земя, ниви, лозя, става чрезъ отстъпване на изполища, изполу. Наемателятъ е длъженъ да работи земята и отъ произведението да даде на наемодавца половината отъ прихода. Въ нѣкои случаи тѣзи плата се намалява. Лицето, което взема подъ такъвъ заемъ, се нарича наполджия, въ по-ново врѣме на турското владичество — юджретчия.

Юджретътъ се отличава отъ кирията. Юджретъ се получава отъ заемъ на земя; кирия отъ заемъ на покрити стѣнания (стради) и добитъкъ. Въ нѣрозната терминология има още и други думи за разнитѣ подраздѣления на наема: подъ кирия се взема — кръчма, дяквнѣ, ковъ; подъ кесимъ — воденица; за сѣчеме — бранище; на прѣстой — бѣчва (СБЮО. 100. II. 217) Характерно е, че по селата не се знае за заемъ на къща.

При даванетоъ добитъкъ за услужване, ако е празникъ, счита се, че е дадено като на „меджия“, „на зареда“ (въ зап. България). Ако умре дадено подъ заемъ добиче у иземателя, той трѣбва да плати само половината му цѣна (с. Марково. Вж. СБЮО 100, II 121).

Личиятъ заемъ (*locatio-conductio operatum*), ратайство или ратакинство, е билъ много разпространенъ у насъ.

Наемътъ на движими вещи се сливалъ съ заема.

Г. Заемъ (*mutuum*). Заемътъ, съ или безъ възмездие, е единъ отъ най-старитѣ договори.

Слѣрѣмнието право знае заемъ за послужване и просто заемъ. Заемътъ за послужване е безвъзмезденъ договоръ.

чрѣзъ който една отъ странитѣ прѣдава една вещь на другата, за да си служи съ нея въ продължение на опредѣлено врѣме или за опредѣлено служене съ задължение да повърне същата вещь. (чл. 549, ЗЗД.) Заемътъ е договоръ, чрѣзъ който едната страна прѣдава на другата опредѣлено количество вещи съ задължение отъ тази послѣдната да повърне също толкова вещи отъ същия видъ и качество. (чл. 562 ЗЗД.)

Заемътъ за послужване особно е билъ много разпространенъ и у насъ: сѣчива, земледѣлчески добитѣкъ, инструменти, покщинни се давали и взимали на заемъ. И до сега въ обичайното право се говори: сито на заемъ зето; мѣдинскъ на заемъ зеть; ще каже, че отъ какъ си послужи заемачътъ, ще повърне ситото или мѣдинка

На заемъ се вземали и вземать земни произведения: храни, брашно. Колкото се е вземало, толкозъ се и връщало. На вида, качеството въ началото не се е обръщало внимание. По-късно почнало да се обръща внимание както на вида, така и на качеството.

Заемътъ съ лихва (рѣзъ, ростъ, турски — фанзъ и файда) не е билъ познатъ на ний-старото право. Въ извѣстно врѣме дори лихвата се е считала за грѣховна, запрѣтена. Някои черковни влияния помогнали за още по-голъмо оскъждане на лихвата.

44 правило на Св. апостоли изрично запрѣщава рѣзонането. Свещеници, които давали заемъ съ лихва, сж извергвали отъ санъ, споредъ канонитѣ на черковата.

Д. Залогъ (pignus, gage) Залогътъ е договоръ, чрѣзъ който длъжникътъ прѣдава на кредитора една движима вещь за осигуряване на вземавето, която вещь трѣбва да се повърне въ натура, слѣдъ погасяването на дълга (ЗЗД. 116). Той е билъ познатъ макаръ и по-късно въ старото право. Ние срѣщаме за него данни и въ народнитѣ приказки, пословици и поговорки. Залогътъ на цѣнини нѣща е ставалъ съ извѣстенъ срокъ, слѣдъ който залогътъ се губѣлъ: или го вземалъ кредиторътъ, или той го продавалъ за да се заплати.

Залогътъ на недвижимъ имотъ (ипотека) също така е билъ извѣстенъ на народното право. И за двата вида залогъ се употрѣбява същата турска дума: рехинъ. Една характерна форма на ипотека билъ залогътъ на крѣпостния актъ (владелото) на извѣстенъ имотъ.

Е. Поръчителство (*fidejussio*). Този, който стане поръчителъ за едно задължение, се задължава спрямо кредитора да изплати това задължение, ако кредиторът не го изпълни (635. ЗЗД.). Поръчителството е турският кефиликъ, терминъ много разпространенъ, употребяванъ и познатъ средъ народа.

Въ старина поръчителитъ (кефили) сж били единъ видъ изпълнители на длъжниковото задължение. Въ време на господството на родовитъ съюзи и голѣмитъ челяди едва ли е имало нужда отъ особни поръчители и поръчителства. Всички членове на рода или на челядта били взаимнопоръчители за изпълнението на извѣстно задължение на свой задругарь. Поръчителството се е явило, прочее, по-късно при извѣстно индивидуализиране на челядта и собствеността.

Народътъ смѣсва по нѣкъдѣ поръчителството съ свидетелството. Вѣроятно въ това се крие прѣживяване на старото понятие за свидетелитъ, които считали за дългъ да се грижатъ, щото сдѣлата, на която тѣ сж присѣтствували, непременно да се изпълни.

Поръчителтъ, въ обичайното право, е гледанъ въобще като заложникъ. Той отговаря наравно съ длъжника. Поръчителството въ углавнитъ дѣла било много разпространено, може би главно за това, че самитъ власти ще сж искали да се обосноваватъ отъ задържането и главно храненето на запрънитъ. Навѣрно, нѣмането на мѣста за едното и срдства за другото сж били ръководящи съображения за често прибѣгване до тоя родъ поръчителство.

К Р А Й.

КНИГИ,

които могат да служат на студентитѣ за помагала по исторіята на българското и славянско право.

По български:

- 1 С. С. Бобчевъ. — История на старобългарското право. (Лекции и изслѣдания). София. 1910.
- 2 С. С. Бобчевъ. — Старобългарски правни паметници. ЗСЛ. Еклогата. Българскитѣ хрисовули. София. 1903 г.
- 3 С. С. Бобчевъ. — Сборникъ на българскитѣ юридически обичаи. Три тома. I Семейно право. 1887 г. — II. Вещи, наследство и обязательство 1902 III. Държавно право. 1915 г.
- 4 С. С. Бобчевъ. — Бълг. обичайно съдебно право, издава Бълг. Академия на наукитѣ. Кн. XXXIII отъ СНУ. 1917.
- 5 Юбилеенъ споменикъ за 10 годишнината на „Юридически Прѣгледъ“, 1903 г. София. Тукъ има пълна библиография по българското право.
- 6 Н. П. Благоевъ. — История на старото българ. държавно право. Ч. I. Устройство. София. 1906.
- 7 М. С. Дриновъ. — Съчинения, 3 тома. Издание на Бълг. Академия на наукитѣ. София. 1909—1915.
8. Дръ К. Иречекъ. — История на българитѣ.
9. В. Н. Златарски. — История на българската държава прѣзъ срѣднитѣ вѣкове. Ч. I. Епоха на хуно-българското надмощие. Изд. на Б. Ак. на наукитѣ, 1918 г.
10. Г. Занетовъ. — Българското население въ срѣднитѣ вѣкове. Русе. 1902.
11. Дръ В. Балджиевъ. — Студии върху нашето персонално съпружествено право. С. Н. У., кн 4, 5, 7, 8 и 10.

По руски:

12. В. И. Сергѣевичъ. — Лекции и изслѣдования по исторія рускаго права Спб. Има нѣколко издания.
13. М. Ф. Владимірскій-Будановъ. — Обзоръ исторіи рускаго права.
- 14 Н. П. Загоскинъ. — Исторія права рускаго народа.
15. М. М. Ковалевскій. — Первобытное право. 2 тома, 1886 — 1887.
16. Отъ сжция. — Современный обычай и древній законъ. Спб. 1886.
17. Отъ сжция. — Законъ и обычай на Кавказѣ. 2 тома. Москва 1890.
18. Баронъ Розенкампфъ. — Обзоръне Кормчей книги въ историческомъ видѣ. Москва. 1829, стр 274.
- 19 А. Павловъ. — Первоначальный славянорусскій вомекапонъ. Казань, 1869.
20. И. Серзневскій. — Обзоръне древнихъ русскихъ списковъ Кормчей Книги Спб. 1897.

21. Bogišić, Pisani zakoni na slovanskom jugu. Zagreb, 1872.
 22. R. Hube, O znacenju prava rzymakiesgo i rzymako-byzantskiesgo i narodov slovanskih 1868. — Тази доста важна за славно-византийското право брошура е прѣведена на френски.

По исторіята на славянското право:

23. Котляревскій. — Древности права балт. славянъ, 2 т.
 24. Niederle. — Starozitnotni slovanske.
 25. Новаковичъ — Закоуникъ Стефана Душана. 1898.
 26. Зигель. — Закоуникъ Стефана Душана. 1872. —
 27. Флоринскій. Памятники зак дѣятельности Душана.
 28. Raski — Odlomei iz drzavnoga prava Hrvatskoga.
 29. D. Karlo Kadlec Rodiny nedni sili rãdruba u pravu Slovanskem. Praha 1857.
 30. W. A. Maciejewski, Historia prawodawstw slawianskich. Първото издание било въ 4 т. 1832 — 1835. Ново изд. 1856 — 1858 е въ 6 тома.
 31. Фр. Палацки, Pravo staroslavanske a ned srovnani zakoniv cara Srpskeho Stef. Dusana sem. 1837.
 32. H. Tricek, Slovanske pravo v Ceska a na Morave. Praha.
 33. Котляревскій. Древности права балт. славянъ, 1874.
 34. Balzer, Osw., Historia porównawcza praw slawianskich.
 35. И. Собѣстианскій. Ученіе о национальныхъ особенностяхъ характера и юр. быта, древнихъ славянъ. Харьковъ, 1882 г.
 36. Th. Ziegl, Lectures on slavonic law, 1902. (По англ. Лекции по славянскому праву). Тѣзи лекции сж четени отъ професоръ Зигель въ Оксфордъ. Прѣведени сж на чешки подъ насловъ Slovanské Právo, z anglickéhou preložil Dr. Ondrich Malývodem a dop. opatřil Dr. Karel Kadlec.

По английски и прѣведени на руски:

37. Хенри Менъ. — Ancient Law, 1860. — По руски: Древнее право, Спб. 1873.
 38. Отъ сжциа. — Древній законъ и обычай. Исслѣдванія по исторіи древняго права. Москва 1884.
 39. Отъ сжциа. — Деревенскія общины на востоцѣ и западѣ. Рус. прѣв. Спб. 1884

По французки

40. Charles Letourneau — L'Evolution juridique dans les diverses races, Paris, 1891.
 41. Esmein. — Cours élémentaire de l'hist. du droit français. Deux. edit. P. 1895.
 42. Dareste. — Etudes d'histoire de droit. P. 1889.
 43. Отъ сжциа. — Nouvelles études d'hist. de dr. P. 1892.
 44. Brissaud. — Manuel d'histoire du droit français, P. 1900.